

Cerdà i Barcelona

La primera metròpoli, 1853 - 1897

Cerdà i Barcelona
La primera metròpoli, 1853 - 1897

Cerdà i Barcelona

La primera metròpoli, 1853 - 1897

A cura de Marina López Guallar

Ajuntament de Barcelona

MUHBA MUSEU D'HISTÒRIA
DE BARCELONA

GOBIERNO
DE ESPAÑA

MINISTERIO
DE CULTURA

SOCIEDAD
ESPANOLA
DE CONSERVACIONES
CULTURALES

La vinculació entre Ildefons Cerdà i Barcelona és prou coneguda per tothom, però ha calgut més d'un segle perquè la dimensió de la seva obra fos objecte de recerques serioses i estudis detallats. «Cerdà i Barcelona: la primera metròpoli, 1853-1897» proposa un itinerari que mira d'il·lustrar un període realment transformador de la ciutat, íntimament lligat a la figura d'un home clau per entendre l'actual configuració de Barcelona.

La segona meitat del segle XIX va ser una de les etapes més rellevants de la modernització de Barcelona, des de l'enderroc de les muralles fins a les agregacions de pobles, començant per la reforma i l'eixamplament de la ciutat.

L'exposició, organitzada pel Museu d'Història de Barcelona, intenta mostrar la complexitat subjacent a la idea de Cerdà, així com l'energia d'una societat urbana, sacsejada pels canvis socials i econòmics. La revolució industrial accelera els processos, i l'objectiu de la societat és trencar les barreres que impossibiliten el seu creixement i el seu desenvolupament. Cerdà va voler una ciutat més moderna, més gran en el sentit ampli de la paraula, una Barcelona on es pogués viure millor.

I és precisament aquesta ambició a l'hora de projectar-se en el futur el que uneix la ciutat amb Ildefons Cerdà. Un èxit que va permetre a Barcelona no despenjar-se del progrés i incorporar-se a un model més humà. Amb tots els defectes propis de l'evolució d'una urbs —en part ideada per ell—, la prova més conclouent de la seva modernitat és que, 150 anys després, continuem gaudint d'una ciutat única, exemple viu de transformació al llarg de la seva història.

Jordi Hereu
Alcalde de Barcelona

L'exposició «Cerdà i Barcelona, la primera metròpoli: 1853-1897» és una aproximació fidel al protagonista d'un fet que va ultrapassar l'àmbit urbanístic per transformar la nostra ciutat i que encara perdura en el temps.

El primer gran moment va ser el pla de reforma i eixamplament de la ciutat, vella aspiració de la societat barcelonina de l'època. Sens dubte, la complexitat del projecte i les competències urbanístiques compartides per diferents institucions no van facilitar les decisions, més aviat al contrari. Tanmateix podrem veure el Cerdà menys conegut, gestor pragmàtic de la primera època de l'Eixample de Barcelona, que assumí tot el treball tècnic necessari per traslladar al terreny pràctic el projecte aprovat.

El procés de creixement de Barcelona i la necessitat de controlar la seva expansió metropolitana protagonitzen també aquesta mostra, en què emergeix una altra figura que lidera el projecte de fer de Barcelona una gran capital a escala europea: Rius i Tauler, alcalde de la ciutat en quatre ocasions. La Universitat, el Parc de la Ciutadella i l'Exposició Universal del 1888 són mostres clares d'aquesta ambició.

Durant tot un any i fins al juny del 2010, Barcelona s'ha omplert d'activitats culturals per commemorar un moment clau de la seva transformació com a ciutat. Aquesta exposició del Museu d'Història de Barcelona no deixa de ser-ne un brillant colofó que ens permet reflexionar sobre la importància del Pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà, aprovat ara ja fa un segle i mig, i alhora impulsar-ne la divulgació. Resulta fascinant constatar que ja en el seu temps la ciutat tenia el valor de ser motor de canvis, de la mateixa manera que continua sent-ho avui en dia.

Jordi Martí
Delegat de Cultura

La contribució d'Ildefons Cerdà a la història de l'urbanisme en general i al desenvolupament urbà de Barcelona en particular és innegable. Quan fa un segle i mig que es va aprovar el pla de l'Eixample de Barcelona, la Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales (SECC), adscrita al Ministeri de Cultura, ha volgut contribuir a posar en relleu l'obra de l'enginyer català. Així, durant el 2009 ha editat el facsímil del seu *Plànol dels voltants de la ciutat de Barcelona i projecte de la seva reforma i eixample* i el 2010 coorganitzarà l'exposició *Cerdà i Barcelona: la primera metròpoli, 1853-1897*, acompanyada d'aquest catàleg, i el congrés *Cerdà Postmetròpoli. El govern de les regions metropolitanes al segle XXI*.

Després d'un segle i mig de l'aprovació del pla de l'Eixample el 1859, ben pocs s'atrevirien a posar en qüestió la gran obra d'Ildefons Cerdà i tot el que va suposar des del punt de vista de transformació urbanística d'una ciutat. Barcelona va passar de ser una plaça medieval a esdevenir una urbs industrial moderna. El projecte vindicava una vella aspiració reformista que insistia en la imperiosa necessitat de reordenar i ampliar la capital catalana.

Tot i que va ser objecte de crítiques dels seus contemporanis, avui totes les veus, incloent-hi les d'arquitectes, sociòlegs, urbanistes i historiadors de l'art com també les dels que diàriament en recorren i gaudeixen els carrers, reconeixen unànimement que Cerdà va concebre un pla realment innovador. A més, va establir les bases perquè Barcelona s'orientés cap a la modernitat, i va afrontar amb gran èxit els reptes que s'han anat plantejant durant 150 anys.

Aquesta exposició recull el procés que va culminar amb el Pla Cerdà. Parteix dels primers debats entorn dels reptes que plantejava la demolició de les muralles que fins al 1854 constrengien la ciutat, cosa que va obrir el camí al concurs d'idees per dur a terme l'ampliació de Barcelona. A continuació, la mostra recull els resultats d'aquest concurs, les tensions entre les administracions local i central a l'hora de decidir el projecte més adequat, les tensions entre la iniciativa i els interessos públics i privats a l'hora d'executar el pla dissenyat per Ildefons Cerdà, i la influència de l'experiència barcelonina en altres plans d'eixample, basant-se en les investigacions fetes en els darrers anys. L'exposició es tanca amb el procés d'unificació municipal que va iniciar l'alcalde Rius i Taulet. Integrar a Barcelona tota l'àrea afectada pel Pla Cerdà va ser imprescindible per al seu èxit, malgrat les tensions que va provocar.

Cerdà i les seves solucions per a Barcelona obren camí per continuar els necessaris programes de renovació urbana, imprescindibles avui igual que aleshores. La cura que hi ha posat la comissària Marina López Guallar s'aprecia en la selecció i disposició de cadascuna de les peces de la mostra. La meva sincera enhorabona a tots per la feina i pel resultat. Agraieixo també a l'Ajuntament i al Museu d'Història de Barcelona la seva eficàcia i professionalitat, que ens permeten, de nou, dur a bon port un projecte conjunt, i també a totes les persones que han contribuït que aquesta mostra sigui una realitat.

Soledad López
Presidenta

Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales

Propòsit

L'impuls barceloní de mitjan vuit-cents ha passat desapercbut fins a temps relativament recents pels estudiosos de la història urbana europea: es feia difícil imaginar que una ciutat tan allunyada de l'epicentre de la modernització continental pogués tenir un potencial tan sòlid i remarcable.

Aquella ciutat que aconseguí mantenir la seva posició en la xarxa urbana europea durant l'edat moderna i que demostrà prou cohesió per superar la maltempsada del 1714, es va col·locar en una posició capdavantera entre les ciutats manufactureres al llarg del set-cents i va protagonitzar a mitjan segle XIX un esclat com el de poques altres urbs del continent; un esclat sobre el qual es va bastir la seva presentació pública a Europa, amb motiu de l'Exposició Universal del 1888, com a metròpoli moderna i com a capital d'una Catalunya renaixent.

El títol de l'exposició uneix els noms de Cerdà i Barcelona, perquè la idea ció del pla d'eixample i reforma no fou l'obra d'un geni visionari, ni la seva adopció com a pauta per al creixement de la ciutat fou el mer resultat d'una conjuntural imposició externa. De fet, la concepció, l'aprovació i la posada en pràctica del Pla Cerdà s'inseriren plenament en la complexa història barcelonina, amb un Ajuntament que a mitjan segle XIX liderava en solitari a tot l'Estat la causa de la ciutat moderna.

En aquest 150è aniversari de l'aprovació del Pla s'ha produït un avenç important en el coneixement d'aquell moment històric, de les característiques del pla —començant per la seva escala metropolitana, reconeguda amb la unificació municipal del 1897— i dels resultats de la seva aplicació un segle i mig després, quan Barcelona es pregunta de nou sobre la fesomia de la metròpoli i sobre quines haurien de ser-ne les modalitats de govern.

Aquest avenç en el coneixement de la trajectòria i els potencials de la ciutat de Cerdà s'ha manifestat en un notable gruix de recerques, seminaris, exposicions i publicacions. L'obra que teniu a les mans excel·leix en la perspectiva fins ara menys fressada: la d'historitzar Cerdà i el seu pla, la de situar-los dins del procés urbà barceloní, tant pel que fa als seus orígens com pel que fa a les vicissituds de la seva materialització pràctica.

Joan Roca i Albert
Director del MUHBA

Sumari

- 15 **La política urbanística barcelonina. Una dècada decisiva, 1851-1860** Marina López
- 27 **L'engegada de l'eixample i les batalles per la innovació jurídica, 1860-1897** Marina López
- 35 **Barcelona 1853-1859: reforma i eixample**
  - 36 Els estudis sobre la ciutat
  - 38 La reforma interior
  - 48 Els agents urbans
  - 50 L'eixample il·limitat
  - 56 Un programa públic únic
  - 62 Dos programes públics
  - 71 **Contra la densitat. La ciutat higènica i l'urbanisme dels eixamples** Francesc Muñoz
  - 81 **El camí municipalista vers la metròpoli. Notícia biogràfica de l'alcalde Josep Santa-Maria (1812-1867)** Glòria Santa-Maria
- 89 **Cerdà 1860-1866: teòric de la ciutat i gestor de l'eixample**
  - 90 El triomf de Cerdà
  - 98 La teoria: el cub atmosfèric
  - 102 La pràctica: la gestió de l'eixample
  - 110 Confrontacions: Cerdà, Garriga, Molina
  - 116 Regles barcelonines i lleis estatals
  - 119 **Cerdà a la recerca de l'hàbitat ideal: el cub atmosfèric** Ramon Grau
- 127 **Vers la dimensió metropolitana, 1860-1897**
  - 128 **El procés de creixement**
  - 134 **Fites de l'ambició metropolitana**
    - 134 La Universitat
    - 138 El Parc de la Ciutadella
    - 144 L'Exposició Universal
  - 148 **L'agregació dels pobles**
  - 153 **Barcelona, visions de la primera metròpoli** Teresa Navas
  - 161 **La indústria a Barcelona el 1906 i l'articulació d'un primer espai metropolità** Mercè Tatjer
  - 169 **Les principals indústries de la Barcelona Gran, 1906** Lluís M. Bou, Francesc Caballé, Mercè Tatjer
  - 177 **Les façanes de l'Eixample: composició, materials, acabats i color** Teresa Macià

Els textos sense signatura són de la comissària del projecte, Marina López Guallar

Lluís Rigalt i Fariols. Carrer de la Princesa, 1867, RACBASJ

La política urbanística barcelonina. Una dècada decisiva, 1851-1860

Marina López

L'expansió setcentista havia obert un nou cicle de la història de Barcelona. Els desastres de la guerra de la Independència i la llarguíssima postguerra no van arruïnar el llegat d'aquest precedent. A mitjan anys trenta del segle XIX, els canvis es van precipitar: la indústria es va mecanitzar, l'absolutisme va passar a ser marginal i el pensament científic va presentar batalla a l'Església.

En canvi, la revolució urbanística, si bé iniciada, continuava pendent. La modèstia va ser la característica de les operacions de reforma interior, que van ser molt nombroses, d'altra banda. L'esterilitat del debat sobre l'eixample, que s'allargava en excés, es feia cada cop més evident. En el fons hi havia dos fets inamovibles: l'escassetat de recursos de l'Ajuntament de Barcelona i la pervivència del control militar sobre l'espai urbà.¹

Superar aquest estat de coses és el repte que la societat barcelonina i els seus dirigents van afrontar als anys cinquanta, una dècada decisiva per a la política urbanística barcelonina perquè posava alhora les bases i els límits de la modernització de la ciutat vigents durant la segona meitat del segle.

El 1852, el projecte d'obertura del carrer de la Princesa va culminar el traçat de l'eix transversal, una via recta, ampla i amb vocació comercial que travessava tot el que encara es considerava la ciutat pròpiament dita, des del passeig de la Rambla fins al passeig de Sant Joan, a l'esplanada de la Ciutadella.² El 1860, l'aprovació definitiva del pla Cerdà i l'autorització per construir van ser el començament de la urbanització de l'eixample. Una dècada de realitzacions, doncs, amb l'afany de recuperar el temps perdut.

Una reforma interior: el carrer de la Princesa, 1852-1853

L'obertura del carrer de la Princesa va ser l'obra de Santiago Luis Dupuy, un alcalde corregidor progressista que, procedent del camp empresarial, s'estrenava

en política i que, havent acceptat col·laborar amb un gabinet moderat, va prendre possessió el 10 de desembre de 1851. Davant d'un consistori crític amb la seva designació a dit, es va gloriar de comptar amb la confiança del Govern i es va comprometre a utilitzar-la al servei d'un programa dictat pels regidors com a representants de la comunitat local.³

Quin era aquest programa? Entre l'alcalde i els regidors —empresaris i negociants com ell mateix— sembla que no calia explicitar-ho. En síntesi, es tractava d'assumir la part que tocava a Barcelona del conjunt de propostes de l'anomenat «partit industrialista», que no era pas un partit en el sentit convencional de la paraula, sinó una opció suprapartidista, catalana d'origen, articulada a l'entorn d'una presa de posició sobre els papers respectius de l'Estat i la iniciativa privada en la creació de la riquesa. Assolit un cert estadi en el desenvolupament de la nova economia industrial, els líders del canvi exigien al Govern central una política activa de provisió d'infraestructures i una liberalització del marc legal per continuar el desplegament del capitalisme.⁴

A escala municipal, aquests plantejaments es plasmaven en una política urbanística d'intensificació de la reforma i de desbloqueig de l'eixample en col·laboració estreta amb la iniciativa privada. L'ambició era renovar Barcelona a la manera que ho feien les grans ciutats europees del moment. Ara bé, el caràcter subordinat de la institució municipal exigia que es comptés amb la confiança de l'Estat i que se superessin les rutines paralitzants. Dupuy garantia les dues coses.

L'alcalde va fer seva la idea d'acabar l'eix transversal, i el 20 d'abril de 1852 va presentar un projecte al consistori per obrir-ne el darrer tram. El projecte comprenia una proposta de la Comissió d'Obres al plenari i uns documents complementaris: els plànols de l'obra, el pressupost per pagar les expropiacions i les bases d'un emprèstit de 3 milions de rals que havia de cobrir el 60 % del cost. Un cop aconseguida l'aprovació del consistori, es va trametre al governador civil tot suggerint-li el procediment de tramitació a seguir.⁵

En tot aquest projecte hi havia una barreja d'enunciat de principis, d'examen sistemàtic dels problemes per una operació urbanística i d'aportació de solucions concretes que transcendia l'obra del carrer de la Princesa. Tampoc no s'amagava la intenció d'inventar un model nou de gestió de l'obra pública urbana, adequat a l'etapa que començava i coherent amb la ideologia de la societat civil. L'excel·lència tècnica, el respecte per la propietat privada, l'assignació de recursos suficients i l'agilitat de la tramitació eren els requisits del model.

Francesc Daniel Molina, arquitecte per l'Acadèmia de San Fernando i guanyador del concurs de la plaça Reial, va ser el tècnic contractat per l'Ajuntament per assegurar el requisit de l'excel·lència. Se li va encarregar superar els errors comesos en el traçat del carrer de Jaume I, que havia suscitat moltes crítiques. Per aquesta raó, va aixecar un plànol general de l'eix transversal i va dibuixar les alineacions existents i dues propostes per al nou tram, base del dictamen de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Barcelona, que va ser acceptat pel consistori com a decisió final.

La Llei d'expropiació del 1836 obligava a complir quatre condicions abans de fer efectiu el traspàs de sòl del domini privat al domini públic. La primera era la declaració d'utilitat pública de l'obra, una facultat reservada a l'Estat. La segona imposava una altra «declaració» de les finques a expropiar i, per complir-la, el plànol d'alineacions era també un plànol parcel·lari de les propietats afectades entre la plaça de l'Àngel i el passeig de Sant Joan. L'Ajuntament va prometre als propietaris afectats per l'obertura del carrer respectar les dues exigències restants: fixar el preu de la indemnització de comú acord entre els perits de les dues parts (hi havia la possibilitat d'un tercer perit en cas de diferències) i pagar-la abans de la transferència efectiva del domini privat al públic.

L'emprèstit necessitava una justificació especial perquè era la novetat del pressupost. El primer argument era obvi: l'Ajuntament depenia finançament de l'Estat des del 1714, l'assignació anual no arribava a cobrir les despeses obligatòries prefixades, acudir al crèdit era la via per finançar obra nova i la constitució recent d'entitats financeres obria bones perspectives. En aquest context, Dupuy, inspirador i potser redactor de la proposta de la Comissió d'Obres, donava el segon argument: la definició de l'obra pública com una inversió productiva i del crèdit com un recurs ordinari. Així, l'èxit de l'empresa depenia de l'obtenció dels beneficis dins el termini previst i obligava a no dilatar l'execució de les obres. Tot el disseny del projecte estava al servei d'aquest darrer objectiu, però no era suficient, perquè el compliment no depenia del consistori.

Les competències sobre l'espai urbà barceloní eren compartides entre les tres administracions: l'estatal, la provincial i la municipal. La conseqüència

ordinària era la lentitud en la tramitació, però cabia també la possibilitat de bloqueig en cadascuna de les fases, de la repetició del cicle enviament/retorn de la documentació i de l'allargament indefinit del procediment. No sols hi jugaven factors administratius; els polítics eren tan o més determinants. La tensió entre elements civils i militars o la rivalitat endèmica entre els ministeris de Governació i de Foment expliquen la manca d'unitat d'acció del Govern estatal, traduïda sovint en conflictes de competències que dificultaven el funcionament normal de l'Administració. Calia dissenyar una estratègia per superar tots aquests obstacles i portar endavant el projecte.

Com que l'instrument que Dupuy tenia a la seva disposició era l'Ajuntament de Barcelona, reivindicar-ne el paper actiu i determinant en la política urbanística de la ciutat havia de ser el primer pas de l'estratègia, i això era tot un desafiament als militars. La tramitació municipal de l'obertura del carrer de la Princesa exemplifica bé el protagonisme municipal que es pretenia assolir. El consistori en va assumir la iniciativa, els seus tècnics van elaborar el projecte, es va teixir el consens entre els partits amb representació municipal i es va aconseguir l'aprovació unànime dels regidors.

El segon pas era buscar la complicitat del governador, l'altra autoritat local, que tenia a les seves mans l'elevació del projecte al Govern central. L'autoritat provincial, a instàncies de Dupuy, va acceptar un procediment abreujat per aprovar l'obertura del carrer. Consistia a obviar la declaració d'utilitat pública de l'obra, que implicava la intervenció retardadora de les més altes institucions de l'Estat, amb l'argument que no era necessària perquè es tractava de la continuació de l'eix transversal i no d'una nova obra. L'obligada ronda d'assessoraments a l'Administració es va reduir pels mateixos motius a una única institució acadèmica d'àmbit provincial.

El tercer pas era l'aprovació final del Govern central, que, en cas d'avaluar la decisió inicial del consistori, implicava l'execució de l'obra. Per forçar-la, el consistori va mobilitzar a Madrid tres xarxes: els seus agents permanents a la capital, els alts funcionaris que havien exercit a Barcelona i l'anomenada «diputació catalana», és a dir, els diputats que representaven el Principat a les Corts espanyoles. La correspondència creuada descobreix que es confiava sobretot en alguns d'aquests diputats, que combinaven la representació política amb la defensa dels interessos del partit industrialista —n'eren els portaveus ordinaris— i animaven el grup de pressió que feia anys que s'havia instal·lat a Madrid.

D'aquesta manera, es va obtenir alhora, i en poc més de dos mesos, la confirmació d'utilitat pública de l'obra, l'aprovació del doble contingut del plànol —alineacions i finques afectades— i la sanció del pressupost, inclosa l'autorització per contractar l'emprèstit. Al final d'agost, l'alcalde engegava per decret tres processos diferents: la negociació de l'emprèstit amb les entitats

financeres, la venda de parts del patrimoni immobiliari municipal —que era un dels recursos previstos al pressupost— i l'expropiació dels terrenys. Aquest tercer procés era el més complex.

El consistori acumulava ja una certa pràctica expropiadora relacionada amb la realització dels trams anteriors de l'eix transversal. Per exemple, el coneixement previ dels preus dels terrenys als diferents carrers de la ciutat va servir a Molina, primer, per fer el càlcul del cost global de les indemnitzacions al pressupost i, després, per fer la proposta d'indemnització en cada cas concret en qualitat de perit per la part municipal en totes les expropiacions previstes i realitzades per l'obertura del carrer de la Princesa.

D'altra banda, l'aplicació de la Llei del 1836 a Barcelona va ser guiada per un principi previst a la llei francesa de 16 de setembre de 1807 i no recollit per la norma espanyola, tot i seguir en general aquest antecedent napoleònic. El propòsit d'aquest principi era rebaixar els costos de les expropiacions en favor de l'Administració pública, fent entrar en el còmput de la indemnització no sols el valor de la part de solar perduda pel propietari, sinó també, i en sentit contrari, els beneficis que reportaria a la resta de la propietat precisament gràcies a la millora urbanística. El 1849, una sentència del Consell Reial, màxim òrgan assessor del Govern central i màxima instància contenciosa administrativa, va donar la raó al consistori barceloní contra les reclamacions d'un veí de la ciutat que denunciava aquell criteri municipal.

La caiguda, el dia 14 de desembre de 1852, del gabinet Bravo Murillo que havia nomenat Dupuy, va ser la causa immediata del cessament de l'alcalde els darrers dies de l'any, perquè la norma era que els canvis en la cúpula de l'Estat arrossegaven la caiguda de les autoritats locals rellevants. Però la desaparició de l'alcalde no va arruïnar la seva obra. A l'Ajuntament s'havia acumulat experiència i s'havia format un equip humà disposat a continuar-la. El formaven, a més del ja esmentat Francesc Daniel Molina, personalitats de primera fila a la ciutat com el jurista Manuel Duran i Bas, amic íntim de l'alcalde i nomenat secretari de l'Ajuntament; un segon arquitecte adjunt a Molina, Josep Oriol Mestres; i dos industrials destacats, Valentí Esparó i Ferran Puig, regidors principals dins les comissions municipals encarregades de gestionar l'obra.

Val a dir que, amb data 31 de desembre de 1852, els assoliments eren desiguals. Els litigis sobre els títols de propietat, alguns d'ells engegats pel capítol general, dificultaven les vendes dels béns municipals i, passats quatre mesos des de l'inici del procés, es constatava que el procediment expropiador era lent i que caldria més d'un any sencer per completar-lo. La part positiva era que el plenari i els grans contribuents havien aprovat les bases de l'emprèstit, que se'n preparava l'anunci públic i que l'emissió de les accions estava a punt. La fase següent ja estava prevista i anunciada al governador civil. Es tractava de col·locar les accions i tocar diners, és a dir, deixar-ho tot tancat a Barcelona abans

de sol·licitar que el Govern central aprovés la gestió municipal de les condicions pactades per a l'emprèstit.

La difícil conjuntura política del 1853 va estar a punt de frustrar-ho tot. La desaparició de Bravo Murillo va precipitar la crisi però no la va tancar. Fins a tres gabinets es van succeir a Madrid l'any següent, i tothom donava per fet el final del monopoli moderat del poder, que durava des del 1844. Un front antigovernamental va quallar aleshores a Barcelona. Els moderats catalans van aproximar-se als progressistes en les eleccions generals de febrer del 1853 i van repetir l'aliança a les eleccions municipals al final del mateix any.⁶ Enmig d'un clima involutiu, el nou governador civil va impedir les vendes previstes de les finques municipals, malgrat haver estat autoritzades pel gabinet anterior. Es va intentar mantenir en secret la notícia, però va repercutir negativament en la venda de les accions de l'emprèstit, i de retruc es van paralitzar les expropiacions.

Una ràpida reacció municipal, entre maig i juny del 1853, va buscar i va trobar recursos substitutius dels descartats. Es va tancar la col·locació de l'emprèstit i es van accelerar els convenis d'expropiació, que fixaven tant les indemnitzacions com les obligacions dels propietaris respecte al desallotjament, els enderrocs i la retirada de runa del carrer.

L'acció posterior va dividir l'equip de Dupuy. Una part va avalar una proposta per començar les obres, malgrat no haver pagat totes les expropiacions i no disposar de la totalitat dels terrenys. Era una rectificació del pla original i un retorn al passat: l'obertura del carrer no es faria de cop ni en el termini previst, sinó per trams i allà on fos possible. L'hostilitat governamental i els bons oficis de Duran i Bas van facilitar una reconciliació ràpida: el consistori va tancar files i, després de negociar i aconseguir el suport dels propietaris del carrer, es va anunciar la inauguració de les obres del costat mar, entre Flassaders i Montcada, per a la primera setmana d'octubre. Era una fugida cap endavant que una campanya de la premsa governamental va tractar de contrarestar. Es va demanar l'abandonament de l'obra i el governador va prohibir-ne la inauguració. En protesta, l'alcalde substituït de Dupuy, Josep Bertran i Ros, va presentar la dimissió irrevocable, i el consistori va demanar el retorn a l'alcaldia de Dupuy.

Malgrat la tensió creixent amb l'autoritat provincial, el consistori municipal no va canviar d'actitud, la va fer pública a través d'un manifest publicat a la premsa i va confiar en el nou gabinet constituït el 19 de setembre perquè incorporava personalitats catalanes en llocs clau. Àngel de Villalobos i Pascual Madoz, diputats i els homes més actius del *lobby* industrialista a Madrid, van dissenyar la solució del conflicte. Van donar suport davant del Govern a l'exigència del consistori —permetre la inauguració solemne de l'obra al mes de novembre— i van oferir en contrapartida ajornar l'aprovació d'un nou

pressupost que havia presentat l'Ajuntament. Aquest desenllaç va convertir en irreversible l'obertura del carrer de la Princesa a canvi d'assumir-ne de forma definitiva les dilacions i la precarietat de l'execució.

El programa municipal d'eixample

El segon punt del programa d'obres públiques enviat al Govern per Dupuy el 1852 es limitava a assenyalar que l'eixample era una necessitat sentida per tots els sectors econòmics i defensada per totes les autoritats locals. A la primavera del 1853, alhora que defensava la continuïtat de les obres del carrer de la Princesa, el consistori va prendre la iniciativa de presentar un programa d'eixample ben definit que tancava la fase de debat, suposava una ruptura amb els militars i s'encaminava a una urbanització immediata dels afores de la ciutat.⁷

El detonant del canvi va ser el rumor que el Govern central estava a punt d'autoritzar un eixamplament limitat de la ciutat, tal com volien els militars. Ara bé, la resposta no va ser sols el rebuig d'una mera ampliació del recinte emmurallat, sinó la formulació d'una alternativa que, evidentment, s'havia discutit amb antelació.

La primera decisió del consistori va ser formar una comissió especial d'Eixample amb voluntat de permanència que, de seguida, es va transformar en Junta Mixta perquè als regidors designats s'hi van sumar representants de les corporacions econòmiques i els directors dels diaris de la ciutat. De les reunions va sorgir el programa municipal d'eixample dels vint anys següents. Tenia una sola mira dividida en tres punts solidaris: eixample il·limitat, propietat municipal dels terrenys de les muralles i passeig arbrat en el lloc del perímetre fortificat.

Paral·lelament, una comissió reduïda, presidida per Valentí Esparó, va muntar una campanya de premsa amb un eslògan repetit una vegada i una altra: no a un eixample reduït, sí a un eixample il·limitat.

Finalment, per a la tramaesa de la demanda al Govern es va adoptar el protocol reservat per a aquelles ocasions en què el consistori s'enfrontava als delegats locals del govern: la invocació directa de l'Ajuntament de Barcelona al cap de l'Estat. Aquest gest, que volia recordar el diàleg directe de l'antic Consell de Cent amb la Corona, era servit per un tipus de discurs general sobre l'estat de la ciutat destinat a convèncer sobre la justícia i conveniència d'allò que es demanava i redactat per un autor de prestigi reconegut.

El 1853 va ser triat Duran i Bas, que va escriure una peça comparable a les escrites al set-cents per un Romà Rossell o un Capmany, també al servei del consistori municipal. Era el retrat d'una ciutat encadenada, contraposat a les perspectives de prosperitat futura si es concedia un eixample sense més

límits que els imposats per la natura. El missatge va ser lliurat solemnement a la reina, a mà, pels plenipotenciaris enviats expressament per la ciutat i pels acòlits influents reclutats a la Cort. Entre bastidors, Villalobos i Madoz tornaven a desplegar les seves habilitats.

Si es compara aquest procediment amb el seguit l'any anterior per acabar l'eix transversal, s'hi aprecia la continuïtat de fons de moltes de les opcions de Dupuy, però també novetats coherents amb el canvi d'escala de l'obra que ara s'emprenia.

Mentre que aquella millora va ser gestionada enterament pels regidors, per llançar l'eixample es va creure necessari escenificar el suport unànimе de la societat local i fer exhibició del consens general que s'havia assolit. Malgrat que l'Ajuntament perdia protagonisme, l'aposta municipal en sortia reforçada. Pel mateix motiu i potser alligonats per fets recents, es va acudir a la premsa; així les muralles van tornar al debat públic i es va mirar de sumar l'opinió pública al bloc format pel consistori i les forces vives.

S'havia tingut cura de tots els detalls, i la debilitat del Govern presagiava que cediria, però aquesta vegada l'envit va resultar massa fort i, malgrat el canvi de gabinet i la insistència —a l'octubre del 1853 i al gener del 1854—, la resposta de Madrid va ser negativa. Va ser una victòria pírrica, és a dir, a curt termini i contraproduent, perquè la comunitat local es va aferrar a aquell programa i va maldar per fer-lo triomfar.

L'empitjorament de la situació política amb moviments armats contra el Govern des del febrer del 1854 ho va posar fàcil. Barcelona va ser la primera ciutat espanyola a adherir-se al pronunciament progressista a mitjan juliol. La Junta Provisional Revolucionària va decretar l'enderroc de les muralles.⁸ L'Ajuntament va rebre l'encàrrec d'executar el decret i de convocar els propietaris dels afores per discutir sobre la seva contribució financera a la urbanització de l'eixample. La dels propietaris va ser la darrera incorporació al programa municipal d'eixample, i el desenvolupament de la reunió va demostrar al consistori que no es resignarien a ser menystinguts. A l'escrit discutit a la trobada, els propietaris van oscil·lar entre el maximalisme d'atribuir-se el dret d'urbanitzar contra l'Ajuntament i el pragmatisme d'acceptar el costum tradicional de la ciutat si es volia edificar en terrenys no urbanitzats, que consistia a cedir gratuïtament el terreny necessari per als vials i pagar-ne l'agençament. Però feta l'excepció dels carrers que necessitaven obrir per construir les seves cases i que classificaven com a «obra pública d'utilitat privada», els posseïdors de l'eixample es van desentendre del finançament de la resta de les obres públiques i van desqualificar la idea d'una contribució especial com a preu o compensació del dret de construir als afores.

Els juristes consultats per les autoritats davant la resposta dels propietaris van passar de puntetes sobre el tema de l'agent urbanitzador, van centrar-se

a fonamentar la contribució especial i a vincular-la a la sol·licitud i concessió de la llicència d'obres; un raonament i una associació que el consistori va adoptar com a posició pròpia a partir d'aquell moment. Ara bé, molt menys pragmàtics que els propietaris, van considerar que l'expropiació era l'única via legal per a la transformació del sòl privat en domini públic, inclosos els carrers, i, en conseqüència, el finançament de les indemnitzacions havia de ser públic. Per rebaixar la factura resultant, que reconeixien desorbitada, van abonar pràctiques que l'Ajuntament de Barcelona havia introduït en l'aplicació de la Llei del 1836 i van insistir a ajustar el preu al valor de les propietats abans de l'engegada del procés urbanitzador.⁹

Així, al final del breu termini de poc més d'un any entre maig del 1853 i mitjan agost del 1854, el programa municipal d'eixample quedava definit i se n'havia plantejat la discussió de les «bases econòmiques», del finançament i de les obligacions respectives dels agents públics i privats.

Madoz, l'home oportú en el moment just

El 30 de juliol de 1854 es va formar el primer gabinet de la nova etapa, presidit per Espartero, que va situar O'Donnell al Ministeri de Guerra. El Bienni Progressista va començar a Barcelona el 12 d'agost, data de la presa de possessió del nou governador civil, Pascual Madoz, i del capità general, Domingo Dulce. No van defraudar les expectatives suscitades perquè eren portadors de l'aprovació estatal de l'enderroc de les muralles i van aixecar l'estat de setge fins aleshores quasi permanent a Catalunya. Dulce, partidari d'una retirada dels militars a les casernes, va deixar tot l'espai lliure a Madoz.

Madoz va ser governador de Barcelona dos mesos escassos en una conjuntura molt difícil en què es van combinar les dificultats derivades de la transició política amb una crisi social que va paraitzar la indústria barcelonina —els obrers es revoltaven contra les innovacions que provocaven atur— i amb una epidèmia de còlera que en vuit setmanes va causar més de 6.000 morts.

Una de les primeres decisions del governador va ser renovar els ajuntaments i convocar eleccions municipals els primers dies de setembre, però a Barcelona es van haver de celebrar al final de novembre a causa de l'epidèmia. Mentrestant, s'havia format un ajuntament provisional amb alguns membres del darrer consistori progressista que havia regit la ciutat l'any 1843 i els suplents necessaris per cobrir vacants. Dupuy, en aquest cas com a cronista, va trobar inoportuna aquesta restauració.¹⁰ El consistori provisional va haver d'afrontar les conseqüències dels costos no previstos de la crisi sanitària i de l'enderroc de les muralles. Un bon indicador de les dificultats financeres va

ser la desviació dels fons destinats al carrer de la Princesa per combatre l'epidèmia de còlera al final del setembre del 1854; a l'octubre, la fallida municipal era ja una realitat i el consistori vivia a crèdit; al novembre, dimitia Josep Oriol Mestres, l'arquitecte adjunt a Molina; i els interessos del segon semestre no van ser abonats als compradors de les accions de l'emprèstit del 1853.

A l'exposició dirigida al Govern el 21 de setembre per plantejar aquesta situació límit, l'Ajuntament va voler descarregar-se del cost de l'enderroc i no va dubtar a retreure a l'Estat el fet de no assumir les despeses de l'aterrament d'unes muralles que considerava propietat seva.

En aquell moment, Madoz va prendre el relleu del consistori defallent i va apadrinar el programa d'eixample il·limitat que ja havia defensat abans a Madrid. Per assegurar la continuïtat de l'aterrament de les muralles, va viatjar a la capital el primer dia del mes d'octubre i va arrencar al Ministeri d'Hisenda la Reial ordre de 6 d'octubre de 1854, que contenia l'autorització inicial d'un segon emprèstit a favor del municipi amb la garantia altre cop dels terrenys de les muralles. De tornada a Barcelona, va aconseguir que una comissió formada per industrials i banquers, com Joan Güell o Manuel Girona, col·laborés en la gestió de l'operació financera.¹¹

Les bases del nou emprèstit incloïen explícitament que el consistori n'acceptava plenament les condicions i renunciava a litigar per la titularitat de la propietat dels solars de les muralles. Un cop publicades a la premsa aquestes bases, que eren calcades a les del carrer de la Princesa, el 18 d'octubre Madoz va fer una crida als barcelonins que anunciava un endeutament municipal superior als 5 milions de rals i els animava a cobrir l'emprèstit per «salvar» el consistori i completar l'enderroc.

En deixar Barcelona el 21 d'octubre, Madoz va ser acomiadat amb tots els honors. Home fort del règim, marxava per incorporar-se a les Corts i a l'Administració central. Deixava un successor, Ciril Franquet, competent i ben alligonat, que va exercir el càrrec fins al primer de juliol de 1855. Per mediació de Franquet es va incorporar al programa d'eixample Ildefons Cerdà, que sembla haver estat a l'escenari descrit des del primer moment.

Ildefons Cerdà, protagonista

Cerdà no era un desconegut ni un *outsider* a Barcelona. Des del 1849, l'interès per l'adaptació material de la ciutat a la revolució dels transports l'havia dut a deixar el Cos d'Enginyers i a concentrar-se en l'estudi de la localitat. Una notícia del juny del 1854 el situa a l'Ajuntament, amb Ferran Puig i un altre regidor, preparant l'avantprojecte de subhasta de la contracta municipal que pretenia posar fi al monopoli de la Sociedad Catalana para el Alumbrado de

Gas. L'enginyer apareix també, al començament del setembre, com a comandant de la Milícia Nacional, força de xoc al servei de la consolidació del nou règim, que Madoz va ajudar a formar dins l'Ajuntament.

Pel que fa al començament dels treballs de Cerdà sobre l'eixample, tot i que ell va indicar en un dels seus darrers escrits la data del 12 d'agost, que era també el dia de la presa de possessió de Madoz, això sembla més un reconeixement de la seva relació personal amb el nou governador que la referència a un encàrrec concret, del qual no hi ha constància. És més probable que Madoz recomanés l'enginyer al seu successor Franquet, que va reprendre els assumptes pendents els darrers dies d'octubre del 1854.

Precisament, una de les primeres intervencions de Franquet va ser nomenar Cerdà enginyer civil adscrit als òrgans provincials de la Hisenda Pública, amb la missió de posar a la venda els terrenys de les muralles. La comissió que negociava l'emprèstit sobre aquests terrenys havia reconegut la dificultat de portar-lo a terme en una conjuntura econòmica desfavorable —el muntant s'elevava a 20 milions de rals, més de sis vegades l'import de l'emprèstit del 1853— i va proposar que s'acceleressin l'elaboració del plànol i l'arranjament dels terrenys de les muralles. Posteriorment, la pista d'aquell emprèstit es perd i el més probable és que mai s'arribés a tramitar la seva segona fase, corresponent a l'aprovació final, però a Cerdà haver participat en la comissió li va servir com a trampolí per a encàrrecs més decisius.

L'ocasió es va presentar amb la Reial ordre de 26 d'octubre de 1854, que ordenava constituir una comissió facultativa d'eixample amb representació militar. Aquesta disposició, que és un bon exemple de l'estira-i-arronsa habitual entre els diversos sectors del Govern, va ser aplicada per Franquet, que es malhiava dels militars. Franquet va incorporar a la comissió l'enginyer militar nomenat per l'autoritat corresponent, Cerdà, com a representant dels interessos de l'Estat, i un arquitecte designat pel municipi, Antoni Rovira i Trias, regidor de l'Ajuntament restaurat del 1843 i membre de la Comissió Municipal d'Eixample. Cerdà va esdevenir també regidor poc després, a les eleccions del mes de novembre que van donar majoria progressista al consistori, i va substituir Rovira, que havia cessat com a regidor, en la Comissió d'Eixample.

La Comissió Facultativa va arribar a concretar els seus objectius i es van planificar els treballs —recopilar informació estadística sobre la ciutat, aixecar el plànol topogràfic dels afores i assentar les bases del futur eixample—, però de seguida va ser deixada de banda o va ser dissolta. Cerdà en va sortir beneficiat perquè, el 16 de desembre, el governador li va encomanar a ell sol la realització del plànol topogràfic, i aquesta va ser la segona decisió important, després de l'enderroc, encaminada directament a l'execució de l'eixamplament de la ciutat.

A partir d'aquest moment, Cerdà va tenir un protagonisme creixent com a pont de connexió entre Govern Civil i Ajuntament: era alhora tècnic al costat del governador civil i polític en actiu al consistori.¹²

El programa públic, 1854-1855

La ciutat de París tenia des del 1783 un plànol general de reforma que guiava les operacions concretes. Aquest fet era ben conegut a Barcelona, i la possibilitat d'imitar el model parisenc es discutia a les oficines municipals des del 1817. Els tècnics n'eren partidaris, però els polítics s'hi oposaven per dues raons: una era la manca de recursos, i una altra, més substancial, l'absència del marc legal que, a França, convertia les alineacions dibuixades en el plànol aprovat en obligatòries per als propietaris.

A la pràctica quotidiana de Barcelona, les dissensions internes del consistori municipal se superaven i es van anar trobant diners per realitzar els plànols particulars de la majoria dels carrers de la ciutat antiga. Tampoc no es necessitava gaire més que aquestes solucions casuístiques, perquè les reformes —amb l'excepció de les facilitades per la desamortització, com és el cas dels primers trams de l'eix transversal— no passaven de ser realineacions puntuals i eixamplaments d'abast reduït per eliminar giragonses i homogeneïtzar l'amplada al llarg del carrer, i sempre quedaven supeditades a l'actitud favorable dels propietaris afectats.¹³ Com que d'aquesta manera les millores s'havien multiplicat, però els resultats eren ben modestos, l'eixample apareixia com la gran ocasió per introduir les innovacions modernitzadores i, concretament, imposar un plànol general als propietaris.

Els propietaris, en canvi, no feien més que intentar traslladar a la urbanització de l'eixample la tradició dels plànols parcials firmats per tècnics al servei d'ells mateixos en cas d'obertura de carrers o projectes de barris en terrenys no urbanitzats. Així era com s'havia completat la urbanització del Raval des de la darrerria del segle xviii.

Un dels primers efectes de l'entesa entre els agents públics locals va ser el rebuig, entre novembre del 1854 i febrer del 1855, de les tres peticions dels propietaris dels afores liderats per Manuel Gibert, polític moderat que havia exercit càrrecs importants en el passat recent. Els propietaris volien començar a construir sobre l'eix del passeig de Gràcia i repetien les ofertes de finançament anteriors a l'arribada de Madoz. La Comissió Municipal d'Obres, encarregada de la concessió dels permisos als particulars, es va negar en rodó a fixar l'alineació de cases al passeig de Gràcia i va defensar, en canvi, que els tècnics al servei de les administracions públiques havien d'elaborar un plànol general d'eixample com a condició prèvia a la urbanització.

L'eclipsi municipal anava arribant al final i a poc a poc es desenvolupaven les directrius apuntades en el programa municipal del 1853.

Una de les peticions més importants de l'exposició a la reina firmada per Duran i Bas el 1853 era la dotació d'edificis públics de la nova ciutat. Al desembre del 1854, una comissió reduïda de membres de la Societat Econòmica d'Amics del País, de la qual formaven part l'excalde Bertran i Ros i l'arquitecte Josep Oriol Mestres, va preparar —a instàncies de les autoritats locals o tenint-les com a destinatàries principals— una relació ordenada i completa dels tipus d'edificis públics a construir a l'eixample. Una part final del document avançava el model d'habitatge, deutor de les tesis higienistes, amb altres indicacions més genèriques sobre el traçat dels carrers i la zonificació.

En la mateixa línia d'obertura a la participació corporativa i ciutadana, des del mes de març o abril del 1855 van començar a reunir-se diversos col·lectius animats per les autoritats locals però que mantenien la seva independència; a les corporacions econòmiques convocades anteriorment s'hi sumaven ara les institucions acadèmiques i els cossos professionals, tots ells interessats a intervenir en una millora que semblava cada cop més pròxima.

Al mes de maig, el consistori municipal unànimе, incloent-hi Cerdà, malgrat la bona entesa amb l'autoritat provincial i la cúpula de Madrid, no va dubtar a tornar a reivindicar la propietat de les muralles, punt constant de fricció amb l'Estat. La iniciativa era el producte final d'un acord del plenari del mes d'octubre suscitat per la constatació que la gestió privada de l'emprestit menystenia la reivindicació de la propietat municipal. Era una altra apel·lació solemne a la reina, i una presentació dels fonaments jurídics de la reclamació municipal com a correcció de l'actitud massa contemporitzadora de l'octubre anterior. Va topar, un cop més, amb el fet de la possessió efectiva dels terrenys per l'Estat.

Un mes després, i en moments de gran tensió, el 28 de juny de 1855, Ciril Franquet va presidir una reunió general dels delegats de les dues institucions locals representatives —Ajuntament i Diputació— i dels col·lectius que acabem d'esmentar. Una reduïda comissió redactora —Gaietà Almirall, Joan Magaz, Manuel Duran i Bas, Pau Maria Tintorer i Elies Rogent— va formular vint «bases generales», un desplegament d'algunes idees de la Societat Econòmica que havien de servir «para la formación del plano de la nueva Barcelona» i que van ser aprovades per l'assemblea. Tant les bases com la justificació que venia a continuació van posar en circulació un seguit d'idees sobre: el model d'eixample —construcció d'edificis oficials i monuments commemoratius, serveis públics distribuïts de forma igualitària dins l'espai urbà, habitatges salubres, dotació d'espais verds—; la forma d'elaboració del plànol —concurs lliure a Barcelona previ a l'aprovació final de Madrid—; i el pla econòmic, amb una observació dita de passada però favorable a la

contribució especial dels propietaris. L'empresari Pau Maria Tintorer no va firmar el document presentat i va fer constar la seva disconformitat per la severa limitació de l'aprofitament de les parcel·les i de l'altura de les cases en el tipus d'habitatge de la nova ciutat.

Malgrat les diferències òbvies, el plànol topogràfic de Cerdà i les vint bases d'aquesta comissió són manifestacions del radical esperit d'emulació que regnava a la ciutat en aquell moment històric i tenen una importància equiparable en el procés de materialització de l'eixample. El plànol és una demostració de l'excel·lència tècnica de Cerdà i les bases són l'expressió acabada de les expectatives que despertava l'eixample entre els barcelonins. Cerdà va reconèixer la transcendència dels treballs fets en aquesta fase en incloure tant l'exposició municipal sobre les muralles com les bases del 1855 entre els documents seleccionats per a la història de l'eixample que va fer a la memòria del 1859.

El final obert del Bienni Progressista

L'agreujament de la crisi social i el deteriorament de la situació política va acabar arrossegant Franquet, que va presentar la dimissió el 21 de maig de 1855, data que coincidia amb la publicació d'una Reial ordre que desautoritzava la seva política conciliadora amb el moviment obrer, i amb la reimplantació de l'estat de setge pel capità general Juan Zapatero. La dimissió no li va ser acceptada fins al 4 de juliol, ja iniciada la vaga general a la ciutat. Començava aleshores la darrera etapa del Bienni, que va durar un any just, fins al juliol del 1856. El nou governador, Ignasi de Llasera, militar de carrera, es va adaptar a les noves condicions, que significaven la subordinació directa a l'autoritat del capità general. La seva primera decisió va ser obligar a continuar al consistori municipal, que també havia dimitit.

Els canvis no van castigar Cerdà, malgrat que col·laborava amb els dirigents obrers des del mes de maig, i tampoc van deturar els treballs preparatoris de l'eixample. L'enginyer va escriure el 15 de novembre a l'Ajuntament i el dia 23 del mateix mes al governador per comunicar que el plànol topogràfic, encarregat un any abans, estava acabat. La memòria de l'avantprojecte d'eixample, que ningú semblava haver-li encarregat de manera formal, està datada el 16 de desembre. El 27 de novembre, el dictamen d'una comissió especial creada per examinar el plànol de Cerdà admetia la seva altíssima qualitat, amb menció especial de la representació del relleu. El dia 30, el consistori, d'acord amb la proposta de la comissió, va decidir atorgar una medalla a l'enginyer com a premi dels coneixements demostrats en «los trabajos de ensanche y plano de los alrededores».

La memòria del 1855 és breu comparada amb la posterior del 1859, però, indubtablement la concepció de la casa ideal, que passa de l’una a l’altra, ocupa un lloc central ja a la primera, quan el record de l’epidèmia de còlera era encara molt viu. Cerdà compartia les tesis higienistes amb els col·laboradors de la Societat Econòmica i amb els redactors de les bases i, en establir una correlació directa entre densitat urbana i mortalitat, posava en primer pla la importància dels càlculs sobre la qualitat de l’aire en un hàbitat tan concentrat com el barceloní i, més concretament, confrontava l’estimació del volum d’aire respirable per persona i hora amb les condicions ofertes a les cases de la ciutat emmurallada i convertia el denominat «cub atmosfèric» del dormitori conjugal en el mòdul elemental del futur eixample.

Un dictamen de la Comissió d’Obres, conjuntament amb la Comissió d’Eixample, de 4 de desembre, empenyia l’Ajuntament a començar la nova urbanització per donar feina als aturats i proposava demanar autorització al Govern central per obrir quatre carrers principals del futur eixample i per contractar un emprèstit per finançar-ne l’obra. Aquesta voluntat d’ajudar els necessitats per les crisis econòmiques era una justificació habitual de l’obra pública municipal, que es reduïa normalment a operacions puntuals i modestes. Aplicada a una empresa de tanta envergadura, sembla un argument pobre i fa pensar en un intent d’accelerar de la manera que fos el tancament d’una fase i el pas a la següent. Es coneixen alguns detalls de la nova operació creditícia: un muntant de 10 milions de rals, la meitat de la quantitat de l’emprèstit de l’octubre del 1854, amb la garantia, novament, dels terrenys de les muralles. Com que es tracta d’un document intern, expressa sense embuts les inquietuds municipals. Deixa veure la reticència dels funcionaris del Govern urbà obligats a compartir una gestió de l’eixample amb els delegats estatals pel «cúmulo» d’obligacions del consistori i la situació «fatal» de l’erari. Es queixa de les crítiques constants al consistori, fruit de la «impaciència pública» i del «interés privado». Insisteix en la imposició de la contribució especial als propietaris dels afores, sense la qual el pagament dels interessos i l’amortització del crèdit seran impossibles. I tria Ildefons Cerdà i Gaietà Almirall —el representant municipal en la comissió redactora de les bases— per viatjar a Madrid, defensar aquestes demandes i obtenir-ne el vistiplau estatal. Aprovada unànimement la proposta, el 7 de desembre es va redactar la corresponent exposició al Govern, que Cerdà resumeix breument a la història que farà el 1859.

La part final de la memòria de Cerdà es relaciona amb aquesta iniciativa de les dues comissions, que tal vegada ell mateix va impulsar o, si més no, va secundar, assumint-ne la representació corporativa i implicant-s’hi de manera molt personal. Potser introduïts a darrera hora, els darrers paràgrafs de la memòria de l’avantprojecte són un balanç d’urgència d’aquells «trabajos

del ensanche» al·ludits en la inscripció projectada de la medalla que no li van arribar a donar. Sota el títol *Bosquejo del anteproyecto*, Cerdà comença per dir allò que no ha fet: ni el pla econòmic —les condicions financeres, legals i administratives que han de regir l’eixample—, ni les ordenances de la construcció; són peces que l’enginyer considera pròpies de la fase posterior, el projecte pròpiament dit.

Sobre el que ha fet importa sobretot dir que considera complerts els objectius, amb dos blocs d’aportacions: «datos, noticias» i «observaciones» suggerides per l’estudi de la «cuestión de ensanche»; i el «trazado y distribución» de l’avantprojecte, adjunt en un full transparent a escala 1:5.000 superposable al topogràfic i que s’ha perdut. La descripció d’aquest traçat enumera els quatre grans carrers, ajustats a la direcció dels vents saludables i que coincideixen amb els indicats pel consistori; exposa la idea de fer places en els creuers d’aquestes grans vies, i fixa l’extensió de l’eixample, entre la travessera de Collblanc i el mar en un sentit i la carretera de Sants i el riu Besòs en l’altre.

El darrer paràgraf té dos objectius: suggerir què ha de decidir l’Estat i anunciar que l’enginyer reserva alguns treballs per a la fase posterior. Cerdà deixa molt clar el que espera: la determinació «precisa y concreta» de les «principales condiciones a las cuales se quiera sujetar la formación del proyecto definitivo». Com en el cas de l’Ajuntament, es pot acusar de falta de coherència aquesta combinació cerdaniana entre les decisions que es van prenent sobre el traçat i l’anunci de la futura elaboració del projecte,¹⁴ però el que Cerdà ja havia demostrat era el seu pragmatisme i la capacitat de respondre adequada­ment a la urgència política.

Els dies següents es va anar complint l’agenda establerta conjuntament pel consistori i Cerdà. El 19 de desembre Cerdà i Almirall es van traslladar a la capital; portaven també l’encàrrec del governador de lliurar el plànol topogràfic al Ministeri de Foment, l’única intervenció coneguda de Llasera en tot aquest temps.

Cerdà es va quedar a Madrid fins al 23 de gener i la seva estada va coincidir amb la constitució de la Comissió Règia, formada per alts funcionaris de tots els ministeris i presidida per Ciril Franquet, que en aquell moment era al capdavant de l’Administració central. Aquesta comissió, formada a petició del Consell de Ministres, havia de resoldre un seguit de qüestions que Cerdà col·loca com a colofó de la història de la tramitació de l’eixample inserida a la memòria del 1859: necessitat i extensió de l’eixample; continuïtat o no de la condició de plaça forta; punts on convenia començar la construcció per protegir els interessos particulars i els generals de l’Estat; quin dels dos agents públics, l’Ajuntament o l’Estat, havia de finançar les quatre vies sol·licitades; regles i ordenances que havien de regir les edificacions i obligacions respectives de l’Estat i els propietaris; capítol del pressupost a què havien de carregar-se les

despeses de l’enderroc i de l’aixecament de plànols; i quin ministeri havia de fer-se càrrec de completar el projecte i controlar-ne l’execució.

L’enumeració és un inventari exhaustiu però força desordenat dels assumptes que plantejava la urbanització dels afores. Alguns dels punts esmentats ja semblaven resolts; entre els no resolts, uns venien de lluny, d’altres s’acabaven de suscitar, i n’hi havia uns tercers que es podrien ajornar perfectament. El conjunt feia la impressió de voler deixar el màxim de llibertat als alts funcionaris. Segons Cerdà, que escriu a posteriori, la Comissió va concloure la tasca encomanada al juliol del 1856 i es va arribar a redactar el decret corresponent, però un nou canvi polític, la substitució d’Espartero per O’Donnell en la presidència del Govern, va impedir-ne la publicació. Fóra molt interessant poder consultar el decret i comprovar la llista dels assumptes tancats a escala estatal en aquella data. Formalment el Bienni Progressista va acabar al mes d’octubre amb el retorn dels moderats al poder.

Dos programes públics, 1859

Sobre els esdeveniments del 1859 acaba de publicar-se un llibre que aporta dades noves sobre l’anomenada «batalla de l’eixample», és a dir, l’enfrontament entre l’Ajuntament i Cerdà a propòsit del plànol de la nova ciutat.¹⁵ La seva autora, Glòria Santa-Maria, en fa un resum breu en aquest mateix catàleg que convertiria en reiteratiu el relat del 1859 que es pogués escriure aquí. Però, amb la perspectiva que dona aquell recorregut i les dades ara conegudes, sembla raonable descartar dues visions contraposades i encara influents: la que fa de Cerdà una persona estranya a Barcelona i la que afirma que l’Ajuntament no coneixia les seves competències. I potser també és hora de començar a construir una visió més comprensiva d’aquest episodi.

El Bienni Progressista s’havia tancat demanant a l’Estat una sèrie de decisions prèvies a l’elaboració del projecte d’eixample; les respostes havien quedat pendents. Passat un nou bienni d’involució, «moderat», al juliol del 1858 es va formar a Madrid un nou gabinet presidit per O’Donnell. El nom remet al Bienni Progressista, però en aquesta ocasió el general governava en solitari i tenia darrere seu un nou partit, la Unió Liberal, sorgit de la convergència entre els sectors de centre dels dos partits hegemònics fins a aquell moment. Els canvis afectaven la forma d’accedir i exercir el poder, però no el programa, similar al de l’etapa anterior: èmfasi en les obres públiques, en l’alliberament de les forces productives, en la construcció del capitalisme i en la descentralització administrativa. Va ser, finalment, un govern fort, que va durar quasi cinc anys, un fet tan excepcional que va determinar el sobrenom de Gabinete Largo, amb el qual ha passat a la història.

Aquest govern de vocació tecnocràtica declarada va trigar uns mesos a prendre una decisió sobre l’eixample de Barcelona. La influència de les instàncies barcelonines sobre el Govern en aquells moments va ser gran. L’alcalde acabat de designar, Josep Santa-Maria, procedent de les files progressistes, va deixar de banda els projectes d’eixample limitat instigats pels militars i assumits pel mateix consistori barceloní en els dos darrers anys i va tornar a exigir l’autorització de l’eixample il·limitat. Cerdà va instal·lar-se a Madrid al novembre i desembre del 1858 i no es pot descartar que utilitzés la seva capacitat de mobilitzar ressorts a la capital en la mateixa direcció que Santa-Maria.

Finalment, el gabinet O’Donnell va fer pública la Reial ordre de 9 de desembre de 1858, que suprimia els obstacles posats pel Ministeri de Guerra a l’eixamplament de la ciutat i decidia també sobre alguns afers que afectaven directament les finances públiques —reafirmació de la propietat estatal dels solars alliberats per les muralles medievals— i el sistema de defensa de la ciutat, amb la conservació de la Ciutadella i del castell de Montjuïc, amb les respectives àrees de protecció. Des del punt de vista de les demandes del 1855, aquesta resposta resultava insuficient perquè res no es determinava sobre les característiques del projecte d’eixample.

Ara bé, tots els agents urbans que operaven a Barcelona van interpretar la Reial ordre com un senyal per a la represa del programa del Bienni i, al·lisonats per l’experiència anterior, es van llançar a aprofitar l’oportunitat, que es va fer extensiva a la reforma interior. Cerdà havia demanat a l’Estat precisió i claredat en la determinació de les condicions que haurien de respectar els tècnics que fessin el projecte definitiu. L’Estat va fugir d’estudi i a Barcelona es van sentir autoritzats per passar a l’acció, és a dir, per aprovar un projecte definitiu d’eixample en vistes a una execució immediata.

L’Ajuntament va iniciar el procés que culminaria en la convocatòria del concurs públic de projectes d’eixample i reforma. L’enginyer, per la seva banda, va demanar directament al Ministeri de Foment autorització per transformar l’avantprojecte d’eixample del 1855 en un projecte que també responia al repte de la reforma interior. De fet, la concessió de l’eixample il·limitat permetia ara ocupar-se del sanejament imprescindible de la vella ciutat, i va ser centre d’atenció tant per a Santa-Maria, en el sí de l’Ajuntament i davant les autoritats superiors, com per a Cerdà, que va veure la riquesa que generaria l’eixample com l’única font possible de finançament de la costosa intervenció de la reforma i va articular les dues operacions en el seu pla econòmic.¹⁶

Més enllà de la coincidència en la urgència de la reforma, les dues parts erigides en protagonistes, l’Ajuntament de Barcelona i Cerdà, van adoptar, respecte a l’eixample, opcions contradictòries —concurrs públic *versus* autorització directa— basades en una ignorància mútua que violentava els fets que ells mateixos al·legaven com a precedents. Van ser molt conscients de

les implicacions del que feien i, malgrat els arguments justificadors que van prodigar per amagar-ho, es van sentir molt incòmodes.

Hi ha signes d'aquesta incomoditat o de la consciència de les dificultats de la posició pròpia. Cerdà va ser advertit per Madoz —que sabia de què parlava— de la necessitat de comptar amb el consistori quan l'enginyer li va portar a l'abril del 1859 el plànol d'eixample a casa seva. Un any més tard, al gener del 1860, en posar la firma al *Pensamiento económico*, que, amb les ordenances de la construcció, completava el projecte d'eixample, al darrer paràgraf Cerdà es mostrava aclaparat per una soledat sobrevinguda: «un simple particular aislado y abandonado a sus propias fuerzas». Santa-Maria, per la seva part, va proposar a l'agost del 1859 encunyar la medalla d'or que al desembre del 1855 es volia lliurar a Cerdà i que no es va arribar a fer. Era un gest de neutralitat exquisida, però la comissió encarregada de tirar endavant l'homenatge va suggerir una inscripció diferent de la indicada pels seus antecessors; es continuava reconeixent el mèrit del plànol topogràfic, però s'esborrava la menció als «treballs d'eixample» realitzats per l'enginyer, com si l'avantprojecte no hagués existit mai. L'episodi no va passar d'aquí, perquè la proposta de la Comissió no es va arribar ni a presentar al plenari, però és ben expressiu de la situació. No val la pena continuar per aquest camí. Cada generació i cada actor particular fa unes opcions per motius sovint complexos que jutja globalment raonables, però és igualment raonable no creure's del tot allò que diuen els interessats en temes controvertits.

L'intent de comprendre i explicar el desacord ha suscitat moltes polèmiques i és previsible que continuï fent-ho, però la concentració de l'atenció en un únic episodi no és profitosa perquè en menysté d'altres, que són tan o més transcendents. Cal destacar, per exemple, que les dues parts contendents, i els agents urbans en general, compartien almenys una cosa: tots comptaven amb l'Estat. Això s'ha dit molt de Cerdà i poc de l'Ajuntament. Cerdà va adduir repetidament el caràcter supramunicipal de l'eixample; tampoc va amagar l'escassa confiança que li mereixia l'Administració municipal, que coneixia bé. D'un argument i altre, n'ha sortit sovint una exaltació del paper de l'Estat en el conflicte i el retrat d'un Cerdà estatalista fervent. Potser és més cert que l'Estat va anar a remolc de Cerdà i que els fervors de l'enginyer van tenir una curta durada. Però no s'ha de minimitzar allò que la decisió estatal va proporcionar a Barcelona: un plànol general d'alineacions de la nova ciutat obligatori per a la propietat. I aquesta era la fita perseguida i mai aconseguida fins aleshores.

Lenfrontament del 1859 entre l'Ajuntament de Barcelona i el Govern central és el més important d'una llarga sèrie. Ara bé, del fet que el consistori reivindicués la seva iniciativa en matèria de política urbanística i el poder d'executar-la a la seva manera no es pot deduir que no acceptés la potestat

estatal de decidir en darrera instància, perquè això era el que dictava la legislació vigent. En termes més tècnics, el consistori defensava la seva autonomia administrativa o, com es diu avui, el principi de subsidiarietat de les administracions locals, segons el qual el més pròxim està millor situat per detectar i resoldre els problemes. El que segurament va desconcertar l'equip municipal és que, aquesta vegada, l'Estat no sols decidia, sinó que també volia assumir l'execució valent-se de Cerdà.

La darrera consideració d'aquest epíleg ha d'apuntar inevitablement a l'etapa posterior perquè, malgrat la creença comuna, després de la famosa Reial ordre de 7 de juny, l'any 1859 va continuar amb un ajornament de la decisió sobre el plànol d'eixample mentre no es resolía el concurs municipal i l'Estat decidia formalment desestimar-ne el resultat. El cicle es va tancar el 30 de maig de 1860, però aquesta no va ser tampoc la resolució definitiva. D'acord amb el costum, l'Administració estatal va preferir una decisió salomònica, barreja de decisió sobre l'obligatorietat del plànol i de no-decisió sobre l'obligatorietat dels plantejaments econòmics i les ordenances de la construcció que formaven part integrant del projecte de Cerdà. Era un nou ajornament de la decisió sobre aquests instruments imprescindibles, que quedaven ara condicionats a l'aprovació d'una llei estatal que el Govern es comprometia a presentar al Parlament. En renunciar-hi, dos anys després, l'obligatorietat del plànol es va convertir en l'única decisió definitiva i va condicionar l'execució de l'eixample.

Al capdavall, el triomf de Cerdà o el fracàs municipal, tan solidaris l'un de l'altre, no sols es van relativitzar, sinó que les dues parts van descobrir que havien perdut altres batalles importants pel camí, com ara la d'aquest canvi del marc legislatiu de l'acció urbanística o la de la impossibilitat de la reforma interior.

NOTES

- Ramon GRAU; Marina LÓPEZ, «La gènesi de la Barcelona moderna»; «El temps de la revolució política»; «El temps de la revolució econòmica» i «El temps de la revolució urbanística», dins Ramon GRAU (dir.), *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari, 1888-1988*, Barcelona, L'Avenç, 1988, pàg. 49-165. Per a la història de l'Administració municipal: Manuel ARRANZ; Ramon GRAU; Marina LÓPEZ, «Anàlisi històrica de l'Ajuntament de Barcelona», dins *Documents de treball per a la Carta Municipal*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, (Quadern 3), 1987.
- Manuel DE SOLÀ-MORALES, «Leix Ferran-Princesa», dins *Deu lliçons sobre Barcelona*, Barcelona, Col·legi d'Arquitectes, 2008, pàg. 38-87.
- VÍCTOR BALAGUER, *Administración municipal de Barcelona en 1852 siendo del Excelentísimo Ayuntamiento y alcalde corregidor el Muy Ilustre Señor, Don Santiago Luis Dupuy*, Barcelona, Ramírez, 1853; Joan FUSTER, *Barcelona i l'Estat centralista. Indústria i política a la dècada moderada*, Barcelona, Eumo, 2006, pàg. 257-285; Vicente M. SANTOS ISERN, *Cara y cruz de la sedería valenciana*, València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1981, pàg. 219-241.
- Josep FONTANA, *La fi de l'Antic Règim i la industrialització*, Barcelona, Edicions 62 (vol. V de Pierre Vilar, *Història de Catalunya*), 1988, pàg. 300-306; Roser SOLÀ i MONTSERRAT, *L'Institut Industrial de Catalunya i l'associacionisme industrial des de 1820 a 1854*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- AMAB (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Q136, Comissió d'Obres Públiques-Fomento/Interior, 3/1, exp. 1237, *Expediente sobre apertura de una nueva calle llamada de la Princesa* (1852).
- Borja DE RIQUER, «El conservadorisme polític català: del fracàs del moderantisme al desencís de la Restauració», *Recerques*, 11 (1981), pàg. 32.
- Francesc PUIG i ALFONSO, «Gènesis del Ensanche de Barcelona», *Boletín de la Sociedad de Atracción de Forasteros*, XXII (abril-juny de 1915); Fabián ESTAPÉ, «Vida i obra de Ildefonso Cerdà. Bibliografía y Anexo documental», dins Ildefons CERDÀ, *Teoría general de la urbanización*, Barcelona, Instituto de Estudios Fiscales, 1971, vol. III, pàg. 142.
- Josep BENET; Casimir MARTÍ, *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progresista (1854-1856)*, Barcelona, Curial, 1976, vol. I, pàg. 338-344.
- Marina LÓPEZ GUALLAR, «El pla econòmic de l'Eixampla de Barcelona, 1854-1864», dins *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*, Vilassar de Dalt, Fundació Ernest Lluch, 2007, vol. II, pàg. 209-220.
- Santiago Luís DUPUY, *Barcelona desde el 1.º de julio hasta 20 de setiembre de 1854*, Barcelona, Ramírez, 1854, pàg. 25.
- Javier GARCÍA-BELLIDO GARCÍA DE DIEGO; Sara MANGIAGALLI, «Pascual Madoz y el derribo de las murallas en el albor del Ensanche de Barcelona», dins Ramon GRAU (coord.), *Cerdà i els altres. La modernitat a Barcelona, 1854-1874*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Barcelona Quaderns d'Història, 14), 2008, pàg. 165-205.
- Arturo SORIA y PUIG, «El projecte i la seva circumstància», dins AAVV, *Cerdà i el seu eixample a Barcelona*, Madrid i Barcelona, MOPT i Ajuntament de Barcelona, 1992, pàg. 31-73.
- Joaquim SABATÉ i BEL, *El proyecto de la calle sin nombre. Los reglamentos urbanos de la edificación París-Barcelona*, Barcelona, Fundación Caja de Arquitectos, 1999.
- Manuel DE SOLÀ-MORALES, «Cerdà urbanista», dins *Cerdà i Barcelona*, Madrid, Ministerio de las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991, pàg. 25.
- Glòria SANTA-MARIA BATLLÓ, *Decidir la ciudad futura. Barcelona 1859*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Museu d'Història de Barcelona, 2009 i «El camí municipalista vers la metròpoli. Notícia biogràfica de l'alcalde Josep Santa-Maria (1812-1867)», dins aquest mateix volum.
- Ramon GRAU, «Naufregi de la teoria cerdaniana: els espais públics de Barcelona», dins AAVV, *La formació de l'Eixample de Barcelona. Aproximacions a un fenomen urbà*, Barcelona, Olimpíada Cultural, 1990, pàg. 100-106.

Lluís Rigalt i Farriols. Carretera de Sans, 1870

L'engegada de l'eixample i les batalles per la innovació jurídica, 1860-1897

Marina López

Al llarg dels darrers quaranta anys del segle XIX, l'eixample va esdevenir una realitat que relligava els diferents nuclis de poblament del Pla amb la ciutat i donava a Barcelona l'aire d'una metròpoli. L'agregació dels municipis menors l'any 1897, prefigurada en el plànol del 1859, va ser la sanció jurídica d'un procés consumat. Però el desplegament urbanístic no va tenir un suport adient des del punt de vista legislatiu, i el procés i el resultat se'n van ressentir. En qualsevol cas, no va ser per manca de consciència i d'esforços per part de tots els agents locals: l'Ajuntament de Barcelona, com a representant dels interessos col·lectius; els propietaris, com a directes interessats en la promoció de la ciutat; i Ildefons Cerdà, com a responsable del pla urbanístic.

Les demandes barcelonines

La convocatòria del concurs i la polèmica suscitada van deixar a l'ombra la resta d'iniciatives municipals de l'any 1859. Ara bé, des del començament de la dècada els gestors municipals de la reforma i l'eixamplament de la ciutat havien volgut comptar alhora amb un projecte tècnic satisfactori, una regulació precisa de les obligacions respectives dels agents públics i els privats, i un finançament suficient. El 1859 el plantejament va ser idèntic. L'Ajuntament i la Comissió Consultiva, un cop decidit el procediment per seleccionar el plànol d'eixample, van fer plegats propostes que pretenien cobrir els altres punts indicats i van enviar al Govern central dues exposicions: la primera, referent a la reforma de la Llei d'expropiació forçosa del 1836, i la segona, dedicada a les bases econòmiques de l'eixample i la reforma de Barcelona.¹

En la proposta de reforma de la Llei d'expropiació forçosa hi predomina l'argumentació política sobre la concreció tècnica. El document narra la història de l'aplicació de la Llei del 1836 a Barcelona i conclou que cal canviar-la

en el sentit indicat pel decret francès de 26 de març de 1852, dictat per als carrers de París. Aquest decret havia estat una mesura excepcional, resposta d'un govern autoritari a una crisi epidèmica, i pretenia suprimir els tuguris propagadors del contagi. El concepte de reforma urbana ampliava així els seus objectius, i a l'expropiació dels terrenys necessaris per obrir noves vies, s'hi afegia ara la dels terrenys i les cases que ocupaven les dues franges laterals dels carrers. Es tractava de destruir un teixit urbà obsolet i reconstruir els carrers i els habitatges d'acord amb les exigències higienistes. L'enunciat genèric de la norma va permetre que fos aplicada expeditivament i va afavorir excessos. El 1858, una sentència del Consell d'Estat francès va donar la raó als propietaris afectats i va establir certes garanties que, si bé no van paralitzar les expropiacions, les van encarir notablement.²

El canvi de modalitat expropiadora va ser introduït per primera vegada a Espanya a les disposicions que van autoritzar la reforma de la Puerta del Sol de Madrid el 1857, que és el precedent local citat pel consistori de Barcelona i la seva Comissió Consultiva com a alternativa concreta a la Llei del 1836. La norma madrilenya intentava, com el decret francès del 1852, imposar els estàndards higienistes, però tenia cura de respectar els drets de la propietat i posava certs límits a la facultat expropiadora per raó de salut pública. La solució consistia a fixar unes dimensions mínimes dels solars edificables.³

Pel que fa a les *Bases econòmiques*, el títol ja indica que es tracta d'un text més tècnic, pròxim a un projecte de llei, que no es queda en l'exposició de motius, sinó que arriba a concretar les regles a seguir. Les *Bases* preveuen la cessió gratuïta dels terrenys per a vials, que ara s'estén als solars necessaris per a places, i la construcció de les infraestructures corresponents a càrrec dels propietaris. Les altres dues fonts de finançament per a les obres públiques serien les ja assenyalades el 1854: la cessió dels terrenys de les muralles per l'Estat i una contribució especial a pagar pels propietaris dels afores.

Però ara se'n concreta l'abast. La demanda de cessió estatal se circumscriu a la tercera part dels terrenys de les muralles, i l'impost s'eleva fins a un terç del valor de les propietats. L'Ajuntament i la Comissió van dissentir sobre aquest darrer punt. L'Ajuntament preveia anar cobrint amb la cessió estatal i l'impost totes les necessitats de finançament de les obres públiques: places, jardins, edificis oficials i equipaments. El suggeriment de la Consultiva respecte de l'impost en limitava molt l'abast i el reduïa a aportar recursos per iniciar les obres mentre s'esperava a veure la resposta dels constructors. Amb relació als plans econòmics anteriors, l'aspecte més nou va ser que els fons generats per l'eixample eren aplicats també a la reforma, en coherència amb l'objectiu urbanístic de tirar endavant al mateix temps les dues operacions de renovació de Barcelona.

Les dues exposicions barcelonines van ser ignorades pel Govern central o bé rebutjades perquè el Parlament espanyol tenia l'exclusiva de la potestat legislativa. Mentrestant, s'havia autoritzat Cerdà a estudiar el projecte d'eixample i s'esperava de l'enginyer el corresponent pla econòmic i altres aportacions complementàries del plànol.

Les propostes del pla econòmic que lldefons Cerdà va presentar al gener del 1860 eren diferents de les municipals, però sols fins a un cert punt.⁴ En efecte, aquestes parlaven de reforma d'una llei vigent, i Cerdà va emfasitzar els elements innovadors de la seva proposta; però aquesta diferència de formulació no invalidava la coincidència en el diagnòstic del problema, que era el contingut de la Llei del 1836, ni en la recerca d'una solució, que acudia al decret de Napoleó III. Les diferències reals se situaven al nivell de la recomanació de regles concretes. Mentre que l'Ajuntament volia assegurar la viabilitat dels solars resultants de les expropiacions en termes de dimensions i proporcions, Cerdà preferia estipular una expropiació de les franges laterals del carrer amb una profunditat fixa entre els 20 i els 30 metres.

Però l'enginyer va anar més enllà de preveure una legislació i va entrar en un terreny que els altres evitaven: l'execució material de les obres. Va plantejar la complexitat de les operacions urbanístiques, va negar la capacitat de l'Administració municipal per afrontar-ne el finançament i va creure que només una empresa capitalista, una gran promotora immobiliària, podia acumular prou recursos per a la inversió inicial i suportar els llargs terminis de retorn dels beneficis. A més, Cerdà va desqualificar l'emprestit com a font de finançament ordinari de l'Administració, en la mesura que imposava una càrrega fiscal extensiva a les persones no directament beneficiàries de la millora. L'Ajuntament no podia subscriure aquests postulats que el deixaven fora de joc.

Respecte a l'eixample, les coincidències de Cerdà amb l'Ajuntament eren puntuals, però molt importants des del primer moment i a la llarga. Com que s'ajustava al principi d'equitat, l'enginyer va acceptar l'aplicació als afores

de Barcelona del costum barceloní de cessió gratuïta de vials i d'agençament del carrer pels propietaris, com a contribució en espècie a una urbanització que els beneficiava de forma directa. Ara bé, en aplicació rigorosa del mateix principi de justícia, Cerdà va desenvolupar criteris diferents dels municipals a propòsit de la contribució especial, que considerava una càrrega exorbitant. I pel que fa al destí dels solars alliberats per les muralles, probablement pensava que a l'Estat, com a propietari, se li volia aplicar un tracte diferencial i poc just: la cessió de terrenys amb altres finalitats que l'obertura de carrers. En excloure tant l'emprestit com la contribució especial com el valor dels solars de les muralles, Cerdà deixava l'Administració municipal en una situació molt difícil per finançar l'obra pública.

Immediatament, i com pressuposa la mateixa ratificació del pla el 31 de juliol de 1859, els propietaris dels afores van acceptar el caràcter definitiu de l'aprovació estatal del plànol de Cerdà perquè satisfedia les expectatives d'urbanització immediata de la nova ciutat, i ells estaven d'acord a descomptar del guany el cost de les cessions.

Molt diferent va ser la posició dels propietaris de l'interior des que el Govern, en resposta al recurs municipal contra la Reial ordre de 7 de juny de 1859, va emetre la de 31 de juliol següent, que incloïa l'aprovació de la reforma interior. Aquesta part de l'operació urbanística de renovació de Barcelona no havia estat mencionada en la primera Reial ordre, però seria ratificada en l'aprovació definitiva del pla Cerdà el 30 de maig de 1860.⁵ Al juliol del mateix any els propietaris de l'interior es van arrenjerar amb l'Ajuntament. Sembla que no havien tingut encara accés al pla econòmic de Cerdà, però deien que en tenien notícies, perquè en van criticar l'extensió de l'expropiació a les franges laterals, com a lesiva del dret de propietat. És possible que ja se sabés a Barcelona que el Ministeri de Foment, el 16 de febrer de 1860, havia autoritzat Cerdà a fer els estudis de reforma de Madrid, encàrrec que es materialitzaria en una nova memòria, *Teoría de la viabilidad urbana*, que l'enginyer va signar al gener del 1861.

El projecte de llei de Posada Herrera i la devolució de competències a l'Ajuntament

El decret de 30 de maig de 1860 que autoritzava la construcció a l'eixample d'acord amb les alineacions del plànol del 1859 va ser un triomf, tant de Cerdà com dels propietaris dels afores. La plasmació d'aquesta confluència d'interessos és visible en la circular del governador Ignasi de Llasera, de 15 de juliol, que incloïa un repartiment de papers molt eloqüent. El governador atorgava els permisos d'obra. Cerdà era el tècnic que produïa el plànol de

l'alineació particular de cada finca. I en obtenir la llicència, cadascun dels propietaris havia de complir els compromisos adquirits —la cessió de vials i el seu agençament— i acceptar els límits d'altura de les cases i d'aprofitament de la parcel·la com a ordenances o regles específiques de l'eixample. Desapareguts tots els obstacles legals que impediien l'edificació, els propietaris particulars o les societats promotores es van posar a l'obra i van protagonitzar la primera expansió de l'eixample.⁶

D'altra banda, començaven aleshores dos processos diferents, desenvolupats en paral·lel fins que van coincidir al final del 1862: la tramitació de la llei estatal d'eixample i reforma promesa pel Govern central, i la recuperació progressiva del paper de l'Ajuntament.

Al final del 1861 començava l'intent de promulgar una llei estatal sobre matèries urbanístiques. En una data difícil de determinar, el bloc local —Cerdà i els altres— havia lligat la sort de l'eixample i la reforma de la ciutat de Barcelona a la promulgació d'una llei innovadora que facilités les millores urbanes arreu de l'Estat. Era un camí invers al seguit a França, on primer l'Estat legislava a favor de la seva capital, París, i després els avantatges s'estenien a tot el territori. En no ser Barcelona la capital política, va haver de pledejar, des de la perifèria, la causa de tots per obrir pas a la seva.

El procediment inventat pel governador civil al juliol del 1860 per atorgar els permisos de construcció va ser presentat com una solució provisional a l'espera de la llei que el Govern havia de portar al Parlament espanyol. La presentació de l'anomenat projecte Posada Herrera, al desembre del 1861, era el compliment de la promesa pel gabinet d'O'Donnell. L'excel·lència del projecte Posada Herrera ha estat prou destacada i atribuïda a l'assumpció de les idees urbanístiques de Cerdà. És més ajustat als fets dir que la inspiració era més àmplia, i n'és una prova el contingut de l'article 10, sobre la nova modalitat d'expropiació, perquè recull la fórmula utilitzada per a la reforma de la Puerta del Sol, i no l'expropiació de les franges laterals, que era —com hem remarcat— l'opció proposada per l'enginyer català.⁷

La discussió del projecte va ser una ocasió d'escenificar la divisió dels propietaris de Barcelona. Els propietaris dels afores, favorables en principi a la llei i encapçalats per Manuel Gibert, van presentar esmenes i van tractar d'incorporar-hi les pràctiques consolidades a Barcelona, en particular la limitació de la cessió gratuïta per vials als 20 metres dels carrers ordinaris. L'escreix per a carrers més amples previstos en el pla oficial havia de ser expropiat mitjançant indemnització i, mentre aquesta no fos abonada, el terreny quedava a les mans dels particulars. Els propietaris de l'interior van reproduir en el seu escrit els textos francesos, tant el decret del 1852 com la sentència del 1858 favorable a les reclamacions dels propietaris —aquesta darrera no citada ni pel consistori ni per Cerdà—, i van desqualificar el projecte de llei amb un

argument molt simple: el consideraven inspirat pel pla econòmic de l'enginyer, que condemnaven com a contrari al dret de propietat.⁸

A causa d'aquesta i d'altres oposicions, el recorregut parlamentari del projecte va ser molt curt: va ser retirat l'1 de juliol de 1862. Aleshores, i durant un cert període, va semblar que el Govern renunciava a fer la llei estatal. En l'àmbit del país, això representava la pèrdua d'una oportunitat històrica. En l'àmbit de Barcelona, l'Eixample es quedava sense la llei que l'havia de regular. La posició de Cerdà quedava afeblida.

Al maig del 1861, Cerdà s'havia felicitat pel final del seu enfrontament amb l'Ajuntament en un text molt citat, però interessat i no fidedigne.⁹ De fet, l'enfrontament seguia. L'absorció de les competències municipals de concessió dels permisos d'obres pel tàndem format pel governador i Cerdà és un exemple d'avocació, que és l'acte pel qual un òrgan superior intervé i resol un afer que tramitava un d'inferior competent en el tema. Des del punt de vista jurídic, la legalitat o els requisits d'una decisió d'aquest tipus són molt discutits, però no el seu caràcter d'excepcionalitat. Per això, passat un cert termini, s'imposa la devolució de les competències a l'òrgan titular.

Aquesta devolució es va començar a activar arran d'una disposició de 7 de setembre de 1860 que va passar la gestió de l'Eixample de Barcelona del Ministeri de Foment al Ministeri de Governació. El canvi va facilitar una normalització progressiva de les relacions del Govern amb l'Ajuntament de Barcelona, afavorida perquè el ministre de Governació, José Posada Herrera, era el mateix que havia donat suport al consistori enfrontat al seu col·lega de Foment al llarg de l'any 1859. El projecte de bulevard dibuixat per l'arquitecte municipal Miquel Garriga i Roca el 19 d'abril de 1861, com a alternativa al traçat de les rondes de Cerdà, va ser un senyal de la represa del vell programa municipal del 1853 i del gir que s'anava produint.¹⁰

Els dos processos descrits van confluïr a la tardor del 1862. Un cop retirat el projecte Posada Herrera, al mes de setembre dues reials ordres van reconèixer la competència municipal sobre l'Eixample i d'autorització d'un bulevard lleugerament reduït.

L'atzar hi va afegir una altra pertorbació. Unes inundacions catastròfiques van agafar la ciutat desprotegida de les fortificacions i sense nova urbanització a la zona que havia de ser resolta o bé per la ronda del plànol de Cerdà o pel bulevard de Garriga, i les aigües van envair la ciutat vella. Això va posar en relleu que no s'havia fet l'ambiciosa obra pública prèvia d'interès principal per a l'eixample: el gran col·lector destinat a recollir les aigües de la muntanya i desviar-les de la zona urbanitzable.¹¹

Recuperada la capacitat d'iniciativa, l'Ajuntament va decidir aleshores començar les obres de la col·lectora de la ronda, però això implicava decidir quin dels dos dissenys havia de ser aplicat. Santa-Maria va intentar construir

ponts entre Garriga i Cerdà i els projectes respectius. No va tenir èxit. Com mostren els informes que van adreçar al governador civil al mes de desembre tant Ildefons Cerdà, en qualitat d'assessor de l'autoritat provincial, com Francesc Daniel Molina, elevat llavors a la categoria d'arquitecte provincial, aquests agents creien que el Govern es feia enrere de l'aprovació del pla i que obria la possibilitat de modificar-lo en el punt sensible del contacte entre les dues ciutats. La desqualificació de Garriga i de l'Ajuntament en ambdós documents és proporcional a la percepció de l'amenaça.¹²

Amb la determinació que el caracteritzava, Cerdà es va presentar a les eleccions municipals i al novembre del 1862 es va convertir novament en regidor de l'Ajuntament de Barcelona. El catalitzador d'un nou consens va ser l'actitud de Manuel Gibert, el conegut propietari dels terrenys del sector de la ronda entre el passeig de Gràcia i l'actual Rambla de Catalunya. Com que l'amplada prevista per Cerdà a la ronda era de 30 metres i ell encara no havia estat indemnitzat pels 10 metres cedits de més, bloquejava la construcció de la col·lectora i amenaçava fer-se enrere en la cessió. Una possible involució dels propietaris posava en perill la continuïtat del sistema creat el 1860 i l'arrendada de l'eixample. Tots els protagonistes ho van sentir així.¹³

Amb Cerdà dins de l'Ajuntament, es va refer el consens entre els agents públics. A instàncies de la Comissió Municipal d'Eixample, a la qual el nou regidor s'havia integrat, el governador civil va promulgar les obligacions acceptades pels propietaris el 1860 com a reglament d'abast provincial.¹⁴ La mesura va dividir els propietaris dels afores, o més exactament va separar el seu líder de la part més activa de l'associació per sempre més. Però Gibert continuava sent molt influent a Madrid i va recórrer contra aquell reglament. Li van donar la raó i es va accelerar aleshores la promulgació de la primera llei estatal sobre eixamples el 29 de juny de 1864.

En un dels seus darrers escrits, Cerdà parla de la seva dedicació a l'execució de l'eixample i de com ho havia fet «consagrando todos sus desvelos en desempeñar desde junio de 1860 hasta julio de 1864 la dirección gratuita de los trabajos».¹⁵ No es tracta de donar una data exacta, sinó d'assenyalar la transcendència de la promulgació de la llei esmentada. Cerdà va continuar tanmateix com a regidor a l'Ajuntament dos anys més i també com a perit per part de l'Estat i enginyer encarregat de la delimitació dels terrenys de les muralles fins a la seva dimissió, segurament l'endemà de la presentació del plànol de 22 de juny de 1865 amb indicació dels terrenys venuts i els no venuts.

El 2 de juny anterior, com a regidor de l'Ajuntament, Cerdà havia presentat una proposició al plenari per fer aquella plaça a la sortida de les Rambles que el consistori reivindicava des del 1855 i que, com a part del projecte de bulevard, ja havia estat autoritzada al setembre del 1862. Entre altres raons,

va adduir que el Govern central estava ben disposat per acceptar un preu baix o polític per facilitar la realització d'una plaça que reconeixia que havia estat una constant reivindicació municipal i ciutadana. Era una modificació del plànol del 1859 proposada pel seu autor i una mena de compensació per la frustració del projecte de bulevard que l'Ajuntament havia hagut de deixar caure per la venda dels terrenys de les muralles en pública subhasta.¹⁶

Lleis estatals i reglaments barcelonins

La Llei d'eixample del 1864 entrava en conflicte amb les regles que s'estaven aplicant a l'eixample barceloní. Declarava l'eixample com a obra d'utilitat pública a efectes de la Llei d'expropiació forçosa del 1836 i imposava d'aquesta manera als agents públics l'adquisició de sòl per a les obres públiques prèvia indemnització dels propietaris afectats. La cessió de terrenys per als carrers i places passava de ser una obligació a ser una opció estimulada mitjançant avantatges fiscals, com ara la condonació dels augments de contribució que haurien d'abonar els nous immobles. Si no hi havia cessió, aquests augments i els possibles recàrrecs municipals passaven a formar part dels fons dits «d'eixample», a disposició del municipi, al qual se li confirmaven expressament les competències sobre la promoció urbanística.

La promulgació de la nova llei va fer reaccionar una majoria de propietaris dels afores que van adoptar una postura que va deixar aïllat Manuel Gibert. Una comissió de propietaris va produir i va publicar a l'octubre del 1864 un *Dictamen y proyecto de reglamento de la ley de ensanche de 1864*. Es tracta d'un text singular per la forma triada, perquè fa un balanç primerenc de la urbanització de la nova ciutat al cap de tres anys escassos d'haver començat el procés i per l'enrevessada fórmula amb què s'intenten mantenir les normes específiques de l'eixample barceloní malgrat les estipulacions de la llei.¹⁷

La forma de dictamen seguit d'un projecte de reglament respon a una doble intenció: expressar que els propietaris es pronuncien amb l'autoritat que els dóna l'experiència i oferir unes regles molt precises per portar endavant la urbanització.

El balanç de la posada en marxa de la urbanització va ser positiu i contrastava amb la visió de Cerdà a mitjan 1861, quan denunciava la paràlisi de l'edificació i l'atribuïa a la manca de mecanismes de reparcel·lació. Amb més perspectiva i no sense reconèixer les dificultats derivades de la manca d'una legislació adequada, els propietaris parlaven llavors de més de 400 cases construïdes o en procés de construcció, una xifra respectable comparada amb la mitjana anual de 40 cases construïdes a Barcelona durant la dècada del 1850 segons les estadístiques cerdianies.

La fórmula recuperava la proposta municipal de pagament d'una contribució especial a canvi de la concessió dels permisos d'obres. La complicació procedia d'intentar solucionar amb aquesta única eina tot un munt de problemes: la manca general de recursos del consistori, la negativa d'una part dels propietaris a la cessió gratuïta, el bloqueig de les iniciatives dels propietaris més emprenedors per la suma de les dues circumstàncies anteriors, el desfasament temporal entre el moment en què el consistori tenia necessitat de fons per pagar les expropiacions i el moment en què es completava la urbanització i els recursos concedits per la llei d'eixample es feien efectius. Són els problemes que Cerdà creia que només una empresa privada podria resoldre. Els propietaris els resolien a partir de dos elements: el principi que tots ells eren solidaris i que, per motius d'equitat, tots havien de pagar abans o després pel permís d'obres, i l'existència d'un grup de propietaris disposats a la cessió gratuïta que avançaven els diners al consistori per obrir la via que els beneficiava.

El reglament efectiu de la Llei del 1864 es va retardar fins al 1867. Només va prendre algunes indicacions, més aviat tècniques, de la proposta dels propietaris de l'eixample barceloní, i va acceptar la possibilitat que els propietaris interessats poguessin avançar els diners al consistori.

Hi va haver dues lleis posteriors d'eixample, el 1876 i el 1892, que, sense alterar la filosofia de la primera, van anar convergint amb les propostes barcelonines. És especialment interessant el reglament de la Llei del 1876, que regulava el procediment per fer obligatòria la cessió d'una cinquena part dels terrenys necessaris per a vials i per fer efectives les compensacions fiscals corresponents.

Aquesta llei va generar a Barcelona aplicacions molt diverses, fins i tot oposades. En els primers anys, va servir d'argument a una involució urbanística. Manuel Girona, alcalde el 1877 i amb interessos en els terrenys de la plaça de Catalunya, va intentar fer servir la llei per suprimir la plaça i substituir-la per dos carrers diagonals dotats de certa amplitud que es creuarien en el centre i que, coberts com la famosa galeria milanesa, pretenia que fossin la seu preferent del comerç de luxe. Girona mantenia que era tot el que es podia fer amb la cessió de la cinquena part dels terrenys. El 1878, una altra personalitat conservadora, Domingo Call i Franquesa, durant molts anys regidor de l'Ajuntament de Barcelona, amb la mateixa llei a la mà confiava, en canvi, salvar la plaça de Catalunya, encara que de dimensions modestes. Als anys vuitanta, l'alcalde Rius i Taulet, durant les seves alcaldies segona i tercera, en va fer una aplicació més imaginativa, al servei d'una política urbanística altra vegada ambiciosa, amb l'Exposició Universal en l'horitzó.¹⁸

L'exemple que coneixem amb més detall és el procediment per urbanitzar la Rambla de Catalunya el 1886, i cal notar que s'inspira en el reglament

proposat a l'octubre del 1864 pels propietaris dels afores arran de la promulgació de la primera de les lleis d'eixample.¹⁹

Rius i Taulet compartia amb els redactors del reglament dels propietaris tot un seguit de principis pràctics: la idea d'una mancomunitat general de tots els propietaris de la zona, que n'assumien les càrregues solidàriament; el principi de la cessió gratuïta de tots els terrenys necessaris per al carrer i el seu agençament posterior a càrrec dels propietaris afectats; la determinació de superar els obstacles que els propietaris reticents imposaven als propietaris promotors i la disposició d'aquests darrers d'avançar els diners al consistori; finalment, la complicitat entre propietaris i autoritat municipal, molt especialment amb l'alcalde i també amb el tècnic aleshores responsable del projecte, l'enginyer José M. Jordán.

Aquest cas de la urbanització de la Rambla de Catalunya, que implicava la canalització soterrada de la riera d'en Malla, difereix de l'antecedent del 1864 en el superior pragmatisme del procediment que s'instrumenta ara. Amb el suport de l'associació de propietaris de l'esquerra de l'Eixample, una majoria de propietaris de la Rambla de Catalunya va firmar un conveni amb l'Ajuntament davant notari per establir les obligacions respectives. Per un costat, els propietaris assumien la iniciativa de l'obra i acceptaven la supervisió tècnica i financera dels responsables municipals. Per l'altre costat, l'Ajuntament es responsabilitzava de la gestió dels aspectes més conflictius, com ara la tramitació de les expropiacions, l'obtenció de l'aprovació del conveni pel Govern central, la tramitació dels beneficis fiscals que la Llei del 1876 concedia als propietaris que cedissin terreny, i el pagament a la col·lectivitat de propietaris d'una quantitat destinada a abonar les indemnitzacions i que representava la meitat del pressupost de l'obra.

Tres notes acaben de descriure aquest pacte. En primer lloc, la utilització a fons de les disposicions del reglament de la Llei del 1876, sobretot d'aquelles que regulen el caràcter obligatori de les decisions preses pels assistents a la reunió de propietaris convocada i presidida per l'alcalde amb independència de la part que representen. En segon lloc, la superació de l'obstacle que representava la riera d'en Malla per a la urbanització del carrer amb la col·laboració de les mateixes persones. En tercer lloc, la confiança manifestada per les dues parts en una empresa que, en proporcionar beneficis elevats, va acabar atraient els recalitrants.

Indubtablement, el consistori dels anys vuitanta i noranta va guanyar autoritat i prestigi i era tot un altre que el menystingut dels anys anteriors. Tancada l'Exposició Universal i desaparegut Rius i Taulet, l'Ajuntament va recollir el fruit de tants esforços. Es va promulgar una tercera llei d'eixample el 1892, dictada especialment per a Madrid i Barcelona i pròxima als reglaments barcelonins.

Plaça de Catalunya, 1894

Plaça de Catalunya, 1894

Plaça de Catalunya, 1894

El 1894 es va produir també la cessió definitiva al municipi dels terrenys de les muralles destinats a vials de l'eixample. Malgrat la cessió de fet imposada per Cerdà, l'Estat feia temps que en reclamava el pagament a l'Ajuntament de Barcelona. Finalment, el 1897 el Govern va concedir l'agregació dels pobles del Pla de Barcelona demanada per les *Bases* del 1855 i implicada al plànol del 1859.²⁰

Plaça de Catalunya, 1894

Plaça de Catalunya, 1894

Plaça de Catalunya, 1894

NOTES

Plaça de Catalunya, 1894

1. Glòria SANTA-MARIA BATLLÓ, *Decidir la ciutat futura. Barcelona 1859*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Museu d'Història de Barcelona, 2009. També: Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «Cara i creu de l'urbanisme cerdanà», «Les batalles per l'Eixample» i «Rius i Tauler, l'imperatiu de fer ciutat», dins Ramon GRAU (dir.), *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari, 1888-1988*, Barcelona, L'Avenç, 1988, pàg. 165-225 i 265-309.

2. Maurice HAURIOU, *Précis de droit administratif et de droit public*, Paris, Sirey, 1914, 8a ed., pàg. 718-773.

3. Modesto FOSSAS i PI, *Tratado de policía y obras públicas urbanas*, Barcelona, Ramírez y Compañía, 1872, pàg. 482-485.

4. Ildefons CERDÀ, «Pensamiento económico y resumen del plan económico del Proyecto de Ensanche de Barcelona», dins *Cerdà i Barcelona*, Madrid, Ministerio de las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991, pàg. 459-471 [original, 23 de gener de 1860]; «Teoría de la viabilidad urbana y reforma de la de Madrid. Estudios hechos por el Ingeniero Don Ildefonso Cerdá, autorizado al efecto por Real Orden de 16 de febrero de 1860», dins *Cerdà y Madrid*, Madrid, Ministerio de las Administraciones Públicas i Ayuntamiento de Madrid, 1991, pàg. 45-280 [original del 1861].

5. Fabián ESTAPÉ, «Vida i obra de Ildefons Cerdà. Bibliografía i Anexo documental», dins Ildefonso CERDÀ, *Teoría general de la urbanización*, Barcelona, Instituto de Estudios Fiscales, 1971, vol. III, pàg. 519-536.

6. Marina LÓPEZ GUALLAR, «El pla econòmic de l'Eixample de Barcelona, 1854-1864», dins *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*, Vilassar de Dalt, Fundació Ernest Lluch, 2007, vol. II, pàg. 214-217.

7. Martín BASSOLS COMA, *Génesis y evolución del Derecho Urbanístico Español, 1812-1956*, Madrid, Montecorvo, 1973, pàg. 186-229; «La influència del projecte d'Ildefons Cerdà en la legislació d'Eixample», dins AAVV, *Treballs sobre Cerdà i el seu Eixample a Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona i Ministerio de Obras Públicas, 1992, pàg. 132-145; i «La influencia de Cerdà en la fundamentación jurídica de la urbanización», *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales*, XXI, 119-120 (1999), pàg. 188-208.

8. Les esmenes de Gibert a *AMAB* (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Q137, *Obres particulars*, secció 3a, 3/1, expedient 566, 1862, folis 45-49. Sobre els propietaris de l'interior: ESTAPÉ, «Vida i obra...», pàg. 591-619.

9. Ildefons CERDÀ, «Cuatro palabras sobre el ensanche dirigidas al público de Barcelona por Don Ildefonso Cerdá. Ingeniero de Caminos, Canales y Puertos», dins CERDÀ, *Cerdà i Barcelona...*, pàg. 579-589.

10. Ferran SAGARRA, *Barcelona, ciutat de transició 1848-1868. El projecte urbà a través dels treballs de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca*, Barcelona, IEC, 1996.

11. Eva GIMENO; Francesc MAGRINYÀ, «La intervenció de Cerdà en la construcció de l'Eixample», dins AAVV, *Cerdà. Urbs i territori. Una visió de futur*, Barcelona, Electa, 1994. pàg. 167-188.

Plaça de Catalunya, 1894

Plaça de Catalunya, 1894

Plaça de Catalunya, 1894

12. Els dos informes, a *AHCB* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), 5D.33, Fons Garriga i Roca.

13. LÓPEZ GUALLAR, «El pla econòmic...», pàg. 214-219.

14. FOSSAS, *Tratado de policía...*, pàg. 516-517.

15. Ildefons CERDÀ, «Reclamaciones contra el despojo que por la ley de ensanches se ha hecho de mi plan económico», dins *Cerdà y Madrid...*, pàg. 309-310.

16. Marina LÓPEZ, «Marc legal i política urbanística: el primer disseny de la Plaça de Catalunya, 1865-1872», dins Ramon GRAU (coord.), *Cerdà i els altres. La modernitat a Barcelona, 1854-1874*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Barcelona Quaderns d'Història, 14), 2008, pàg. 229-264.

17. «Dictamen de la Comisión nombrada por los propietarios del ensanche de Barcelona», *Revista de Obras Públicas*, 1865, 13, I (3), pàg. 25-31, i (4), pàg. 41-46.

18. Marina LÓPEZ GUALLAR, «Barcelona després de Cerdà: la privatització de les obres públiques a l'inici de la Restauració, 1875-1877», comunicació al X Congrés d'Història de Barcelona, 2007. www.bcn.cat/arxiu/arxiuhistoric.

19. *AMAB*, Q137, *Obres particulars*, Comissió d'Eixample, expedients vells, núm. 1944, *Expediente relativo a la apertura y urbanización de la Rambla de Cataluña desde la calle de Ronda a la de Provenza*, 1883 (reg. gen. 8).

20. Jaume LLOBET, «Urbanització i finançament públic a l'Eixample (1897-1936)», dins AAVV, *La formació de l'Eixample de Barcelona. Aproximacions a un fenomen urbà*, Barcelona, Olimpíada Cultural, 1990, pàg. 61-74.

Barcelona 1853-1859: reforma i eixample

El procés de modernització de Barcelona s'accelera als anys trenta del segle XIX. Triomfa el liberalisme, la indústria es mecanitza i s'imposa el pensament científic. Es fan inajornables la reforma de la ciutat antiga i l'eixample. El debat sobre l'eixample és estèril perquè les muralles són intocables per als militars.

La reforma resulta incompleta i modesta, encara que la desamortització possibilita operacions importants. Manca un plànol general d'alineacions obligatòries per a la propietat, instrument clau de la renovació de París, que és el model de Barcelona.

Als anys cinquanta, l'Ajuntament promou una reforma ambiciosa i opta per la ruptura amb els militars. La reivindicació ciutadana de l'eixample il·limitat triomfa el 1854 i el 1859. En totes dues ocasions, Cerdà és protagonista, però la seva relació amb la resta d'actors varia entre una conjuntura i la següent.

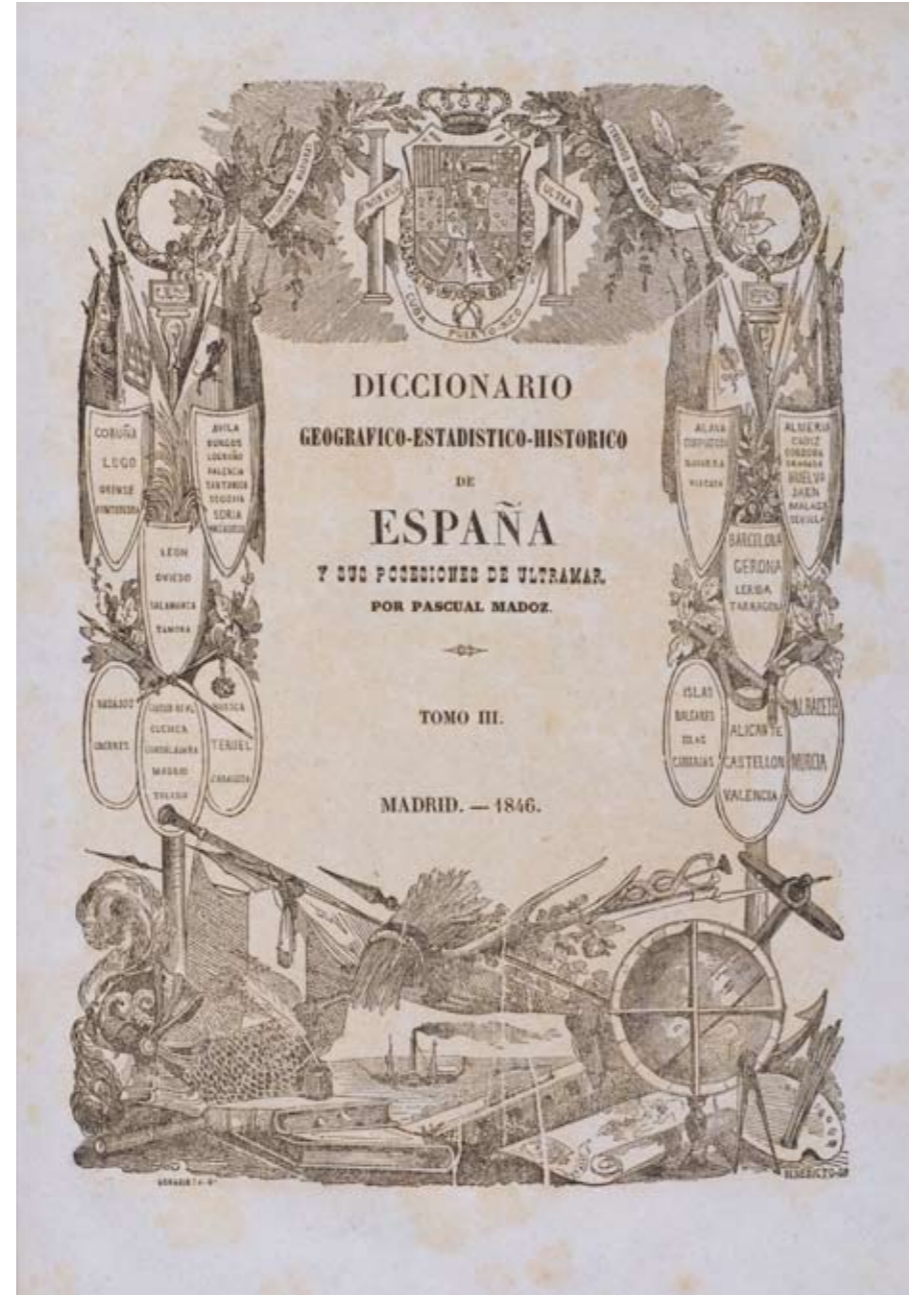
Els estudis sobre la ciutat

A Barcelona, com a Europa, la societat es converteix en objecte de ciència en els primers anys del vuit-cents. L'estadística n'és l'instrument, es creen institucions que recullen dades i es publiquen treballs. La teoria higienista avança hipòtesis i solucions a una de les causes de la gran mortalitat urbana: les crisis epidèmiques.

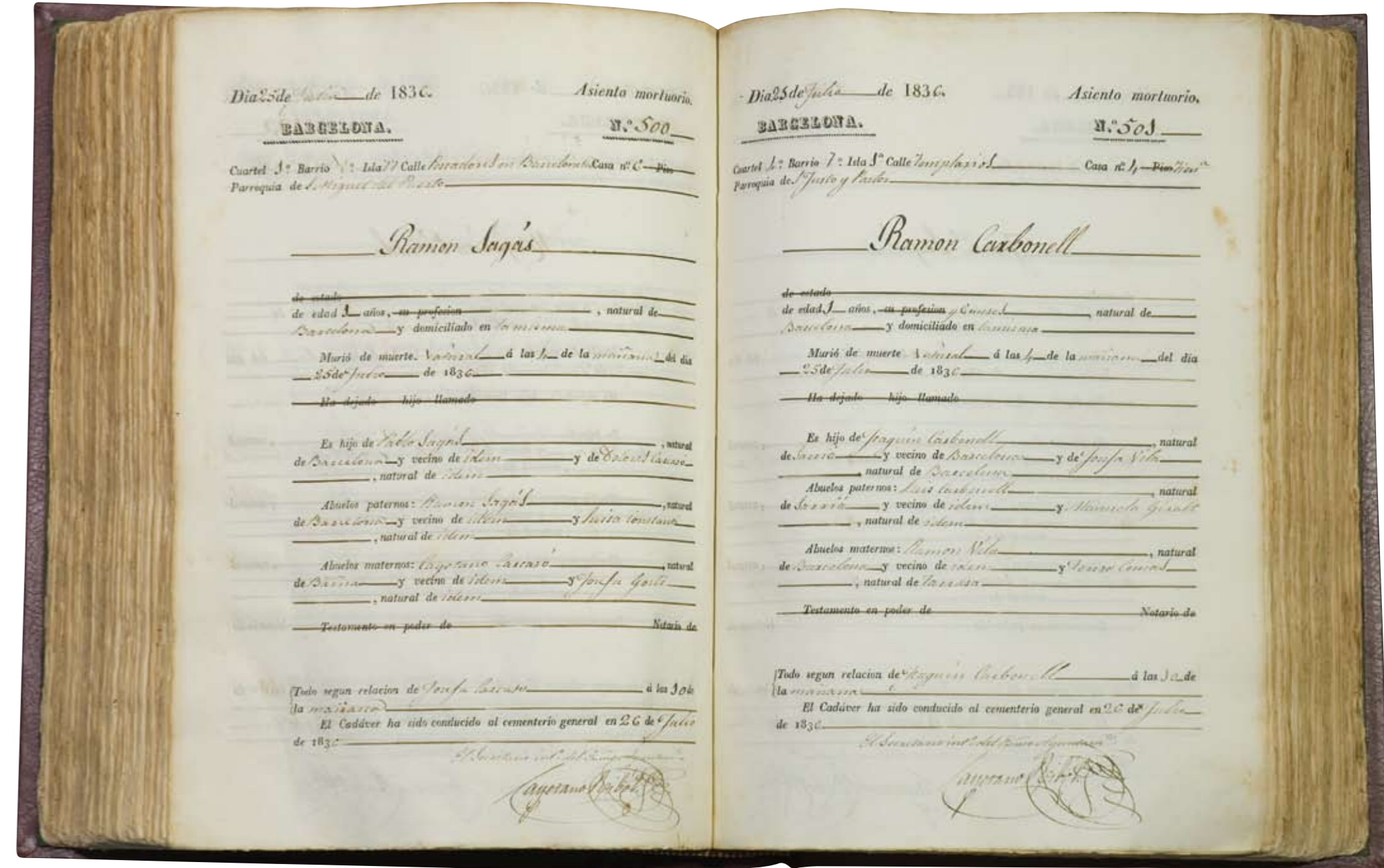
Cerdà viu aquest ambient i té l'originalitat de l'ambició: fundar una ciència de la urbanització que sistematitzi els coneixements com a base sòlida d'intervenció racional. L'alta densitat, com a causa de la sobremortalitat distintiva de Barcelona, és la tesi principal i la justificació inqüestionable de l'exemple il·limitat.

«Resuelto ya que el complemento del análisis urbano ha de ser la estadística de una urbe concreta, [...] no he vacilado ni un solo momento en preferir Barcelona a cualquier otra; ya porque a Barcelona han de aplicarse primera, principal y más inmediatamente los resultados de mis estudios, ya porque, habiendo vivido tantos años y ejercido repetidas veces cargos concejiles en ella, era la que más íntima y profundamente conocía.»

Ildelfons Cerdà, *Teoría general de la urbanización*, Barcelona, Instituto de Estudios Fiscales, 1968, vol. II

Pascual Madoz. *Diccionario geográfico*, 3, 1846, CHCM

Registro de defunciones, llibre 1, 1836, AMAB

La reforma interior

Els recursos municipals destinats a obres són escassos i es gasten en manteniment i conservació. El 1836 es promulga la llei que obliga a indemnitzar els propietaris abans d'expropiar per raó d'utilitat pública.

El 1852 l'Ajuntament recorre al crèdit per finançar l'obertura del carrer de la Princesa, que conclou l'eix transversal format pels carrers de Ferran i Jaume I. És la reforma paradigmàtica de la modernitat: una via recta, ampla i amb vocació comercial, que connecta els dos passeigs arbrats de la ciutat.

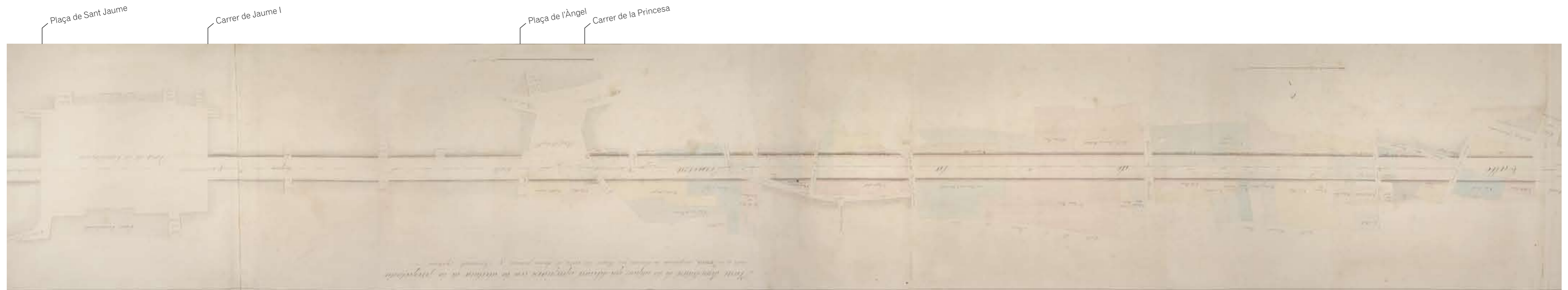
La plaça oberta en aquella via, l'actual plaça de Sant Jaume, és el nou centre polític de la ciutat i palesa el protagonisme de la societat civil i el gust neoclàssic dels arquitectes.

«Calles tortuosas y húmedas en las que ahora no penetran la luz y el aire, recibirán con esta mejora, salubridad y embellecimiento; las propiedades a la nueva calle contiguas verán aumentar sus rendimientos; el tráfico de los barrios que atravesie no será entorpecido por los rodeos que deben darse por sinuosas travesías;»

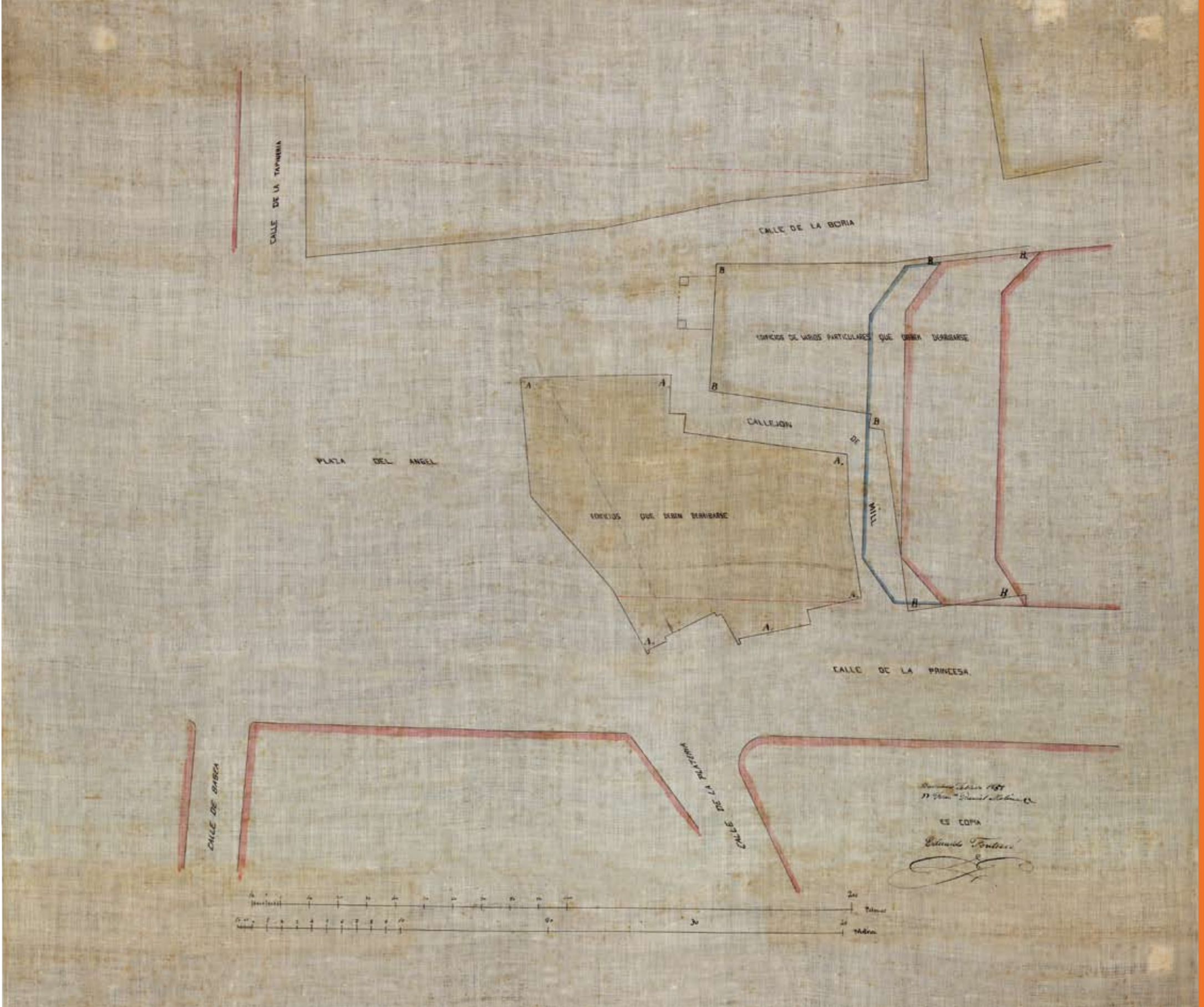
Anunci al públic d'obertura de subscripció d'un emprèstit per finançar l'obra, 19 de febrer de 1853

Josep Mas i Vila. Plànol geomètric de la ciutat de Barcelona, 1842. AHCB

Francesc Daniel Molina i Casamajó, Josep Mas i Vila. Plànol demostratiu dels edificis que s'han d'expropiar al carrer de la Princesa, 1852, AHCB

Francesc Daniel Molina i Casamajó. Plànol de la plaça de l'Àngel, 1858, AHCB

Lluís Rigalt i Farriols. *Convent de Santa Maria de Jonquieres*, 1869, RACBASJ

Lluís Rigalt i Farriols. *Església del Convent del Carme*, 1874, RACBASJ

Lluís Rigalt i Farriols. *Església del Convent de les Magdalenes*, 1877, RACBASJ

Lluís Rigalt i Farriols. *Església del Monestir de Santa Anna*, 1874 (?), RACBASJ

Lluís Rigalt i Farriols. *Església del Convent del Carme*, 1874, RACBASJ

Els agents urbans

La Llei d'ajuntaments del 1845 divideix les competències urbanístiques entre municipi, Govern civil i Govern central.

L'obra pública urbana és atribució municipal. L'Ajuntament reivindica la seva iniciativa i intenta consolidar-la a la pràctica durant els anys cinquanta.

El programa és dictat per la classe dirigent, única amb representació política, però l'aprovació definitiva dels projectes correspon a les instàncies supramunicipals, que poden bloquejar l'execució de les obres. El consistori intenta evitar-ho mitjançant la negociació i la pressió directa del *lobby* català a Madrid.

«Parta, pues la iniciativa de los regidores del Ayuntamiento que conocen bien a su envidiado país y han merecido la confianza de sus electores; yo, que obtengo la del Gobierno de Su Majestad, estoy aquí para llevar a efecto los acuerdos que tomen, para remover los obstáculos que sus ideas encuentren y para sancionar la buena administración de los fondos del común.»

Santiago Luis Dupuy, discurs de presa de possessió, 10 de desembre de 1851

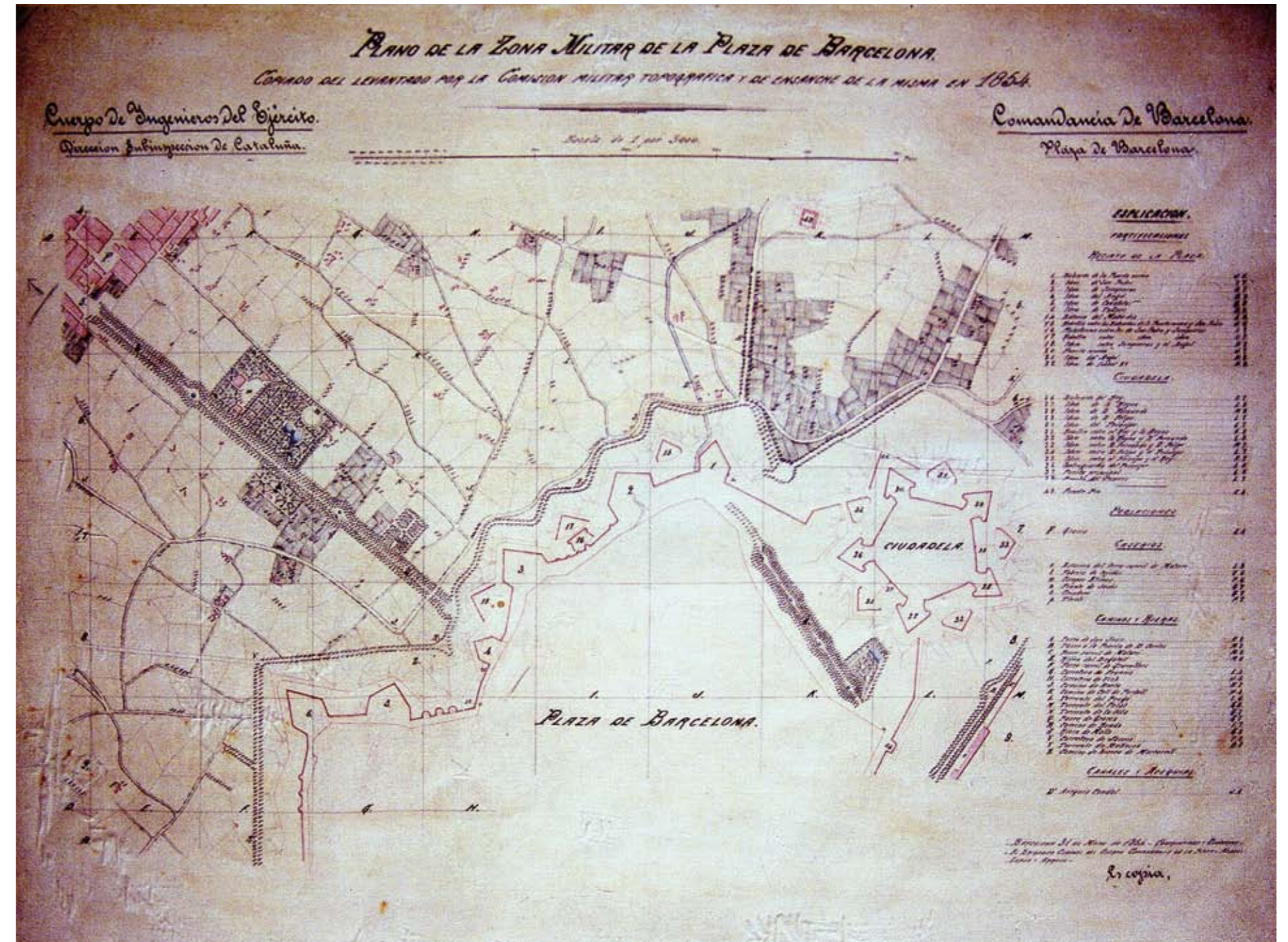

S. Asenjo. Santiago Luis Dupuy, col·lecció particular

Miquel Garriga i Roca. Plànol de l'eixample de Barcelona, 1853-1854, AHCB

Cos d'Enginyers de l'Exèrcit, Comandància de Barcelona.
Plànol de la zona militar de la plaça de Barcelona, 1854, CHCM

Cos d'Enginyers de l'Exèrcit,
Comandància de Barcelona.
Plànol de la plaça de Barcelona amb les
fortificacions subsistents, 1855, CHCM

Autor desconegut. *Vista de Barcelona*, 1840, MUHBA

Un programa públic únic

El 1854 Barcelona se suma al cop d'estat progressista i inicia l'enderroc de les muralles, ratificat pel nou Govern. El programa d'eixample il·limitat es comença a executar i l'Estat finança el plànol topogràfic dels afores de Barcelona, elaborat per Cerdà el 1855.

L'Ajuntament i el Govern civil frenen un projecte parcial presentat pels propietaris dels afores i defensen, en contrapartida, l'elaboració d'un plànol general d'eixample que s'haurà d'escollir per concurs públic.

Les bases del concurs, fruit d'una comissió ciutadana, i l'avantprojecte d'eixample preparat per Cerdà són abandonats el 1856 amb el retorn dels moderats al poder.

«Levantat ahora un plano general del nuevo caserío distribuyendo ya sus calles y plazas sería un absurdo porque habrá solares que dentro de dos siglos estarán como ahora y se perjudicaría a sus dueños sin objeto [...] Es pues evidente que el nuevo caserío de Barcelona debe depender de los planos parciales que se vayan formando y que se colocaran a su tiempo dentro del plano general del ensanche.»

Plans parcials *versus* pla general

Lluís Rigalt i Fariols. *Camí del Cementiri vell*, 1875, RACBASJ

Lluís Rigalt i Fariols. *Sarrià*, 1870, RACBASJ

Ildefons Cerdà. Plànol dels voltants de la ciutat de Barcelona aixecat per ordre del Govern per a la formació del projecte d'eixample, 1855, CHCM

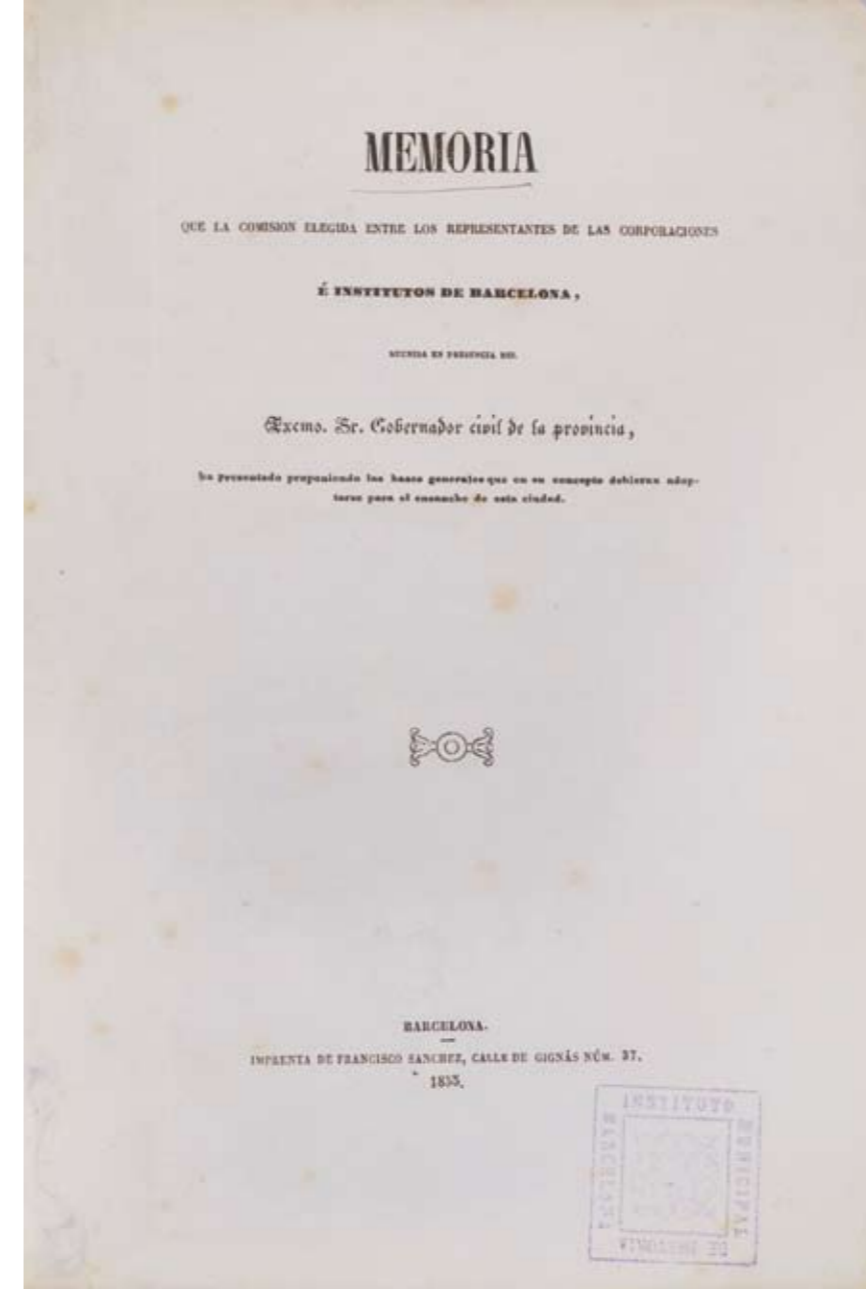

Ildelfons Cerdà. Memòria de l'avantprojecte d'eixample de Barcelona, 1855, AGA

Clasificación de las Casas, numero de personas importe del solar, precio é importe

	Promedio del n.º de personas que viven en él					CASA			Precio de la construcción y suelo en reales
	Fiso	Solar				Importe en mil. rs.	Precio por m.² en rs.	Importe en mil. rs.	
		1.ª	2.ª	3.ª	4.ª				
1.ª Casas de primera orden con 4 viviendas al frente de la calle, una sola habitación en el primer piso y dos en cada una de las restantes.	20	9	14	14	71	262,50	1888	479.970	1584
2.ª Casas de segunda orden para las clases medias con 2 viviendas al frente de la calle, una sola habitación en el primer piso y dos en las demás.	10	9	12	12	55	226,70	250	216.035,1	1659
3.ª Casas de tercer orden para trabajadores con una vivienda al frente de la calle y dos habitaciones en cada una de las demás.	6	10	10	10	36	113,35	370	22.060,6	327
4.ª Casas de cuarta orden para gente menuda que vive con una habitación en la baja y cuatro en cada una de las demás.	6	10	10	10	70	113,35	210	24.030,8	327
5.ª Casas de una sola planta en la Barceloneta con dos habitaciones que sea el terreno comprado de distinto terreno al que viene.	12	12	12	-	36	70,50	1530	3.090,9	452,51
6.ª Casas de la categoría anterior en el barrio que se ha comprado a segunda mano.	12	12	12	-	36	70,50	263,65	12.794,50	452,51

Notas:
 1.ª Las dimensiones generales de un Cas Solar ó Casero de habitación son de 3,50 por 19,50 m.
 2.ª El importe de la construcción de las casas se disminuye por unirse varias de ellas en un solo solar.
 3.ª Según la tabla que antecede, corresponden 103 personas por cada habitación de las de la Barceloneta por tres individuos.

Memoria ... proponiendo las bases generales para el ensanche, 1855, AHCB

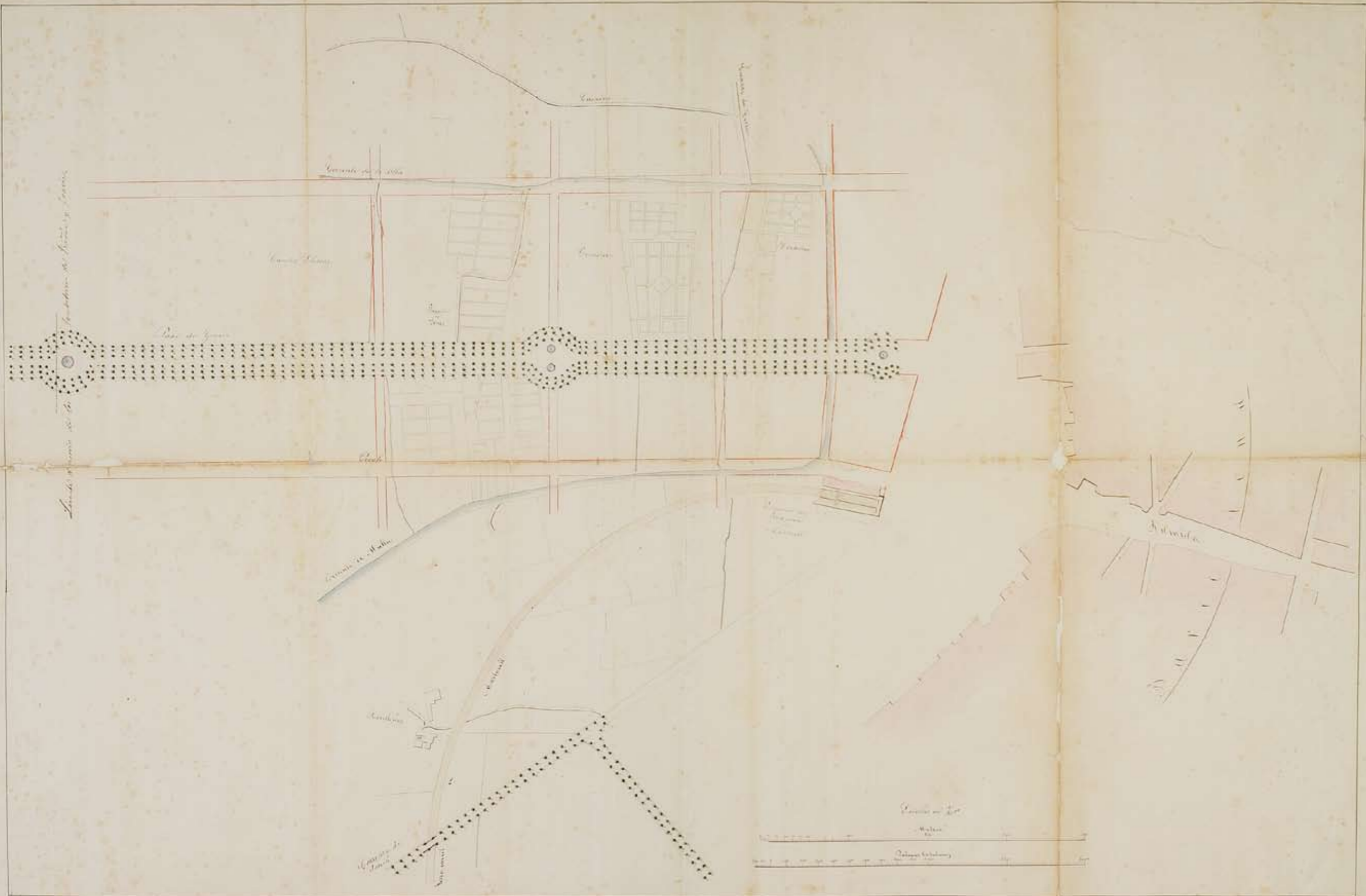
- 4 -

RELATIVAMENTE a la ciudad antigua

- Insigniendo las principales vías de comunicación que hoy existen, como las calles del Conde del Asalto, San Pablo, Hospital, Cármen, Rambla, plazas de Santa Ana y de Junqueras, calles de San Pedro y Princesa.
- Insigniendo las nuevas calles que pueden abrirse, como la prolongación de la calle de la Union formando una vía recta que desde el extremo de la de la Princesa atraviese la ciudad antigua, otra calle recta que vaya a parar frente la Catedral, etc.

Independientemente de la ciudad antigua

- Armonizando la dirección de las nuevas calles con la que siguen los ferros-carriles hoy existentes; pero de suerte que junto a estos no haya vía pública, sino los patios ó jardines interiores de las casas cuya entrada sea por el lado opuesto.
- Relacionándolas con las poblaciones vecinas.
- Las calles, respecto a su construcción, deben ser;
  - Rectas con puntos de vista naturales, como el de alguna de las montañas vecinas;
  - Rectas con puntos de vista artificiales, como el de algun paseo ó monumento público;
  - Curvas, pero estas en corto número y solo como grandes vías de circunvalación.
- Las calles, respecto al ornato público, deben ser;
  - Porticadas, con árboles en el centro y aceras laterales;
  - No porticadas, con árboles en el centro y jardines ó patios delante de los edificios;
  - De forma regular, con árboles en el centro y jardines laterales en cada casa;
  - De forma regular y con árboles en el centro;
  - De forma regular y sin árboles.
- Las calles deben tener el ancho, las de primer orden, de 120 palmos, y las de segundo orden ó sean las transversales, de 60.
- Las plazas, respecto a su construcción, deben proyectarse como:
  - De confluencia, las que estarán enteramente despejadas;
  - De reunión, con pórticos al rededor;
  - De desahogo, con obras monumentales, fuentes, jardines ó árboles en el centro.
  - Mercados;
  - Bazares.
- Las plazas, respecto a su situación y su número, deben proyectarse atendiendo a las necesidades de cada zona natural de la nueva población

Propietaris dels afores. Plànol d'eixample a l'entorn del passeig de Gràcia, 1855, AMAB

Entre novembre de 1854 i febrer de 1855, els propietaris dels afores dirigits per Manuel Gibert demanen tres cops a l'Ajuntament que estableixi l'alineació del passeig de Gràcia. És el que necessiten per poder començar a executar el seu projecte d'eixamplament parcial entre Barcelona i Gràcia.

Dos programes públics

El nou gabinet de la Unió Liberal concedeix a Barcelona l'eixample il·limitat el desembre del 1858.

A petició del mateix Cerdà, el Ministeri de Foment l'autoritza perquè faci els estudis del plànol d'eixample pel seu compte. L'Ajuntament, amb el vistiplau del Govern civil i la participació ciutadana, convoca el concurs públic amb les bases del 1855 revisades i afegint-hi la reforma de la ciutat antiga. Abans que es resolgui el concurs, el Govern aprova el projecte de Cerdà, que també ha incorporat la reforma interior. L'Ajuntament presenta un recurs de revocació contra la decisió governamental.

Aleshores, els propietaris dels afores renuncien al seu projecte d'eixample parcial i donen suport a Cerdà per començar a construir immediatament.

«Es indudable, Señora, que el ensanche de Barcelona a nadie en primer término interesa sino a esta misma ciudad, que tiene su razón de ser, que tiene vida propia, como la tiene un individuo; ella debe pues darse cuenta de su existencia, ella está en el deber de conocer y apreciar las condiciones de su desenvolvimiento, de su desarrollo moral y material, porque según sean éstos, se afianza o destruye su porvenir, se consolidan o caen por tierra los inmensos gérmenes de su prosperidad y pujanza actual y futura.»

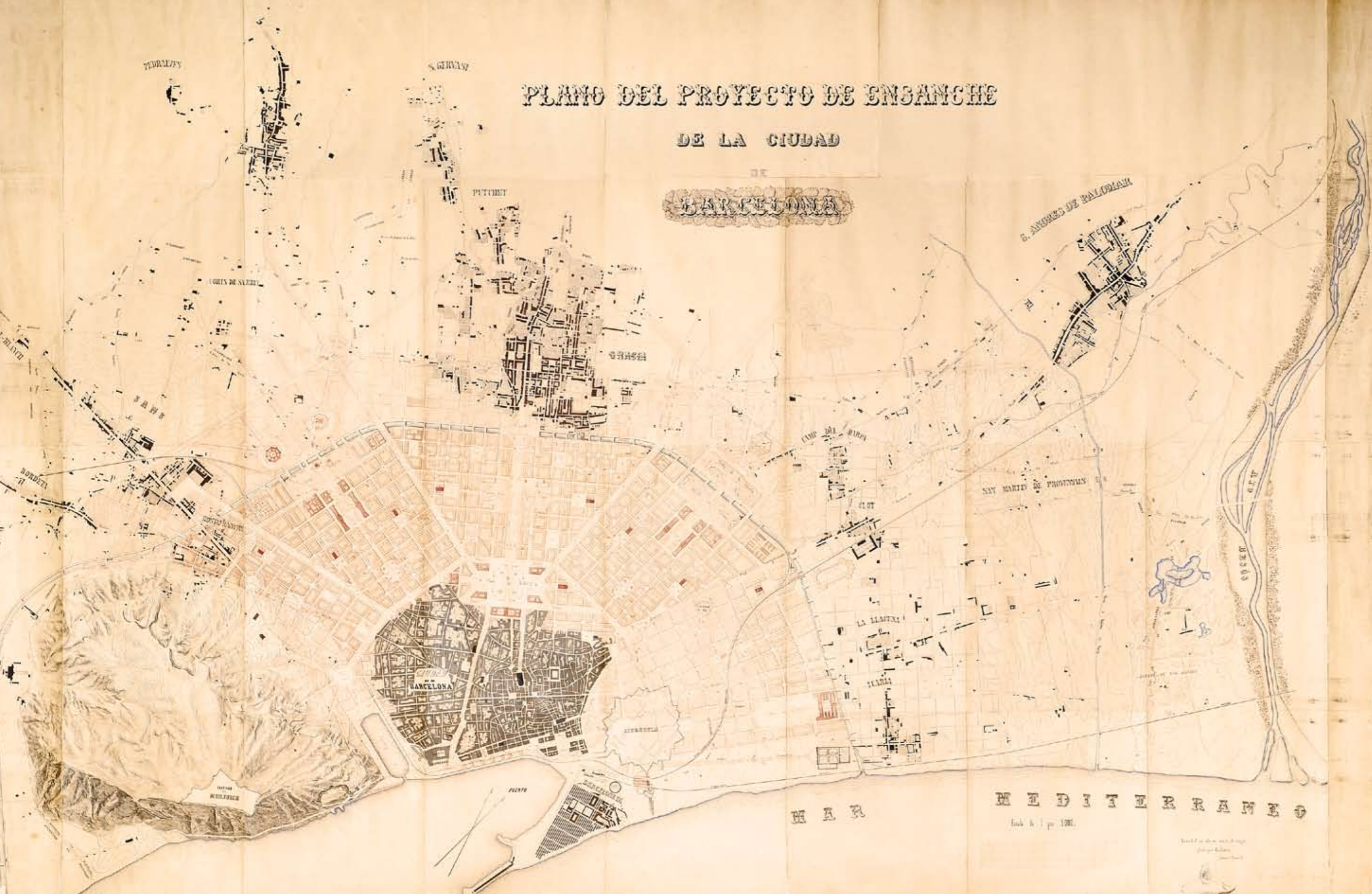
Exposició de l'Ajuntament en demanda de la derogació de la Reial ordre de 7 de juny d'aprovació del pla Cerdà, el 9 de juliol de 1859

Miquel Fluixench. *Josep Santa-Maria i Gelbert*, 1868, col·lecció particular

Ildelfons Cerdà. Plànol dels voltants de la ciutat de Barcelona i projecte de reforma i eixample, 1859, RABASF

Antoni Rovira i Trias. Plànol del projecte d'eixample de la ciutat de Barcelona, 1859, AHCB

August Brauneck. Vista general de Barcelona, 1860, RB

Lluís Rigalt i Farriols. *Plaça de Sant Sebastià*, 1867, RACBASJ

Contra la densitat. La ciutat higiènica i l'urbanisme dels eixamples

Francesc Muñoz

La ciutat de concentració i l'urbanisme contra la densitat

L'urbanisme del segle XIX és un urbanisme de densitats. Va néixer com una resposta a les condicions urbanes creades per la concentració exacerbada d'habitants i construccions a les ciutats i va evolucionar gestionant un difícil conflicte entre dues posicions: d'una banda, la defensa d'un encaix, racional i científic, de la ciutat industrial en el territori que ella mateixa anava colonitzant sense pausa; d'altra banda, la temptació del refús a la gran ciutat, a la metròpoli, i la defensa d'un ideal de comunitat urbana associada a la nova Arcàdia que va inspirar la idealització del camp i la vida agrícola. Totes dues orientacions compartien una voluntat comuna: controlar la densitat urbana.

Però les diferents i variades propostes que el naixent urbanisme va anar albirant no només s'orientaven vers la minva dels llindars de la concentració, sinó que compartien l'ambició per introduir la regularitat i l'ordenació en l'espai urbà. És clar que l'excessiva densitat urbana significava tota una sèrie de problemàtiques i ansietats, amb la sobremortalitat urbana com la primera d'elles, però, més enllà d'aquesta premissa, l'urbanisme del segle XIX es va preocupar pels efectes de la densitat urbana en termes de confusió i ambigüitat, per la promiscuïtat funcional dels espais urbans. En realitat, no feia més que recollir algunes de les ansietats que la ciutat industrial, la ciutat de concentració, provocava llavors als ulls de l'observador. Aquest fragment de *L'home de la multitud*, d'Edgar Allan Poe, és força evident en aquest sentit:

El desconegut va fer una pausa i, per un moment, va semblar absorbt en reflexions; després, amb molts símptomes d'agitació, va enfilar a corre-cuita una ruta que ens va menar al límit de la ciutat, a regions molt diferents de les que havíem travessat fins llavors. Era el barri més pestilent de Londres, tot hi mostrava la pobresa més deplorable i el crim més extrem. La claror tènue d'un llum escadusser, alt, antic i desgastat, descobria cases de veïns de fusta a punt de desplomar-se, distribuïdes de manera tan diversa i capritxosa que amb prou feines s'hi podia distingir la semblança d'un passatge... Les clavegueres execrables estaven infestades d'una bilorda horrible. Tota l'atmosfera traspuava desolació.¹

La profusió d'adjectius amb què Poe construeix aquest *in crescendo* en la repulsió per les perifèries de Londres permet intuir el full de ruta de l'urbanisme

higienista: la ciutat és insana perquè s'hi concentren uns barris densificats i envellits, amb habitatges de fusta «a punt de desplomar-se», on amb prou feines si arriba la llum. És especialment rellevant que les referències a l'amuntegament i la congestió —les clavegueres «infestades»—, i la metàfora de la qualitat de l'aire —viciat per la pobresa del lloc— apareixen associades a la imatge de la densitat. Una densitat que resulta nefasta no únicament per l'absència d'espai lliure, sinó sobretot pel desordre i la promiscuïtat d'un teixit construït en què els habitatges es disposen «de manera tan diversa i capritxosa».

No és per casualitat que els metges higienistes del segle XIX, obsessiionats per l'excessiva densitat urbana d'unes ciutats que no frenaven el seu creixement, van insistir tant en l'acumulació de matèries diferents com el principal atribut de la densitat, amb contínues referències a la màxima confusió «de gèneres i espècies». En el moment en què la densitat s'associa de forma fundacional a l'urbanisme, els seus atributs tenen a veure per descomptat amb la concentració sobre l'espai urbà que l'aglomeració urbana feia més que evident, però representen, sobretot, un especial i clar èmfasi sobre com les condicions d'excessiva densitat feien d'una ciutat ja prou convulsa per motius econòmics, socials i polítics, un lloc d'absoluta confusió i desorganització, un lloc de dissolució de límits; quelcom, doncs, radicalment oposat a l'ideal positivista que, per mitjà de taxonomies i classificacions, pretenia llavors la claredat i l'organització jeràrquica de cadascuna de les parts integrants del tot.

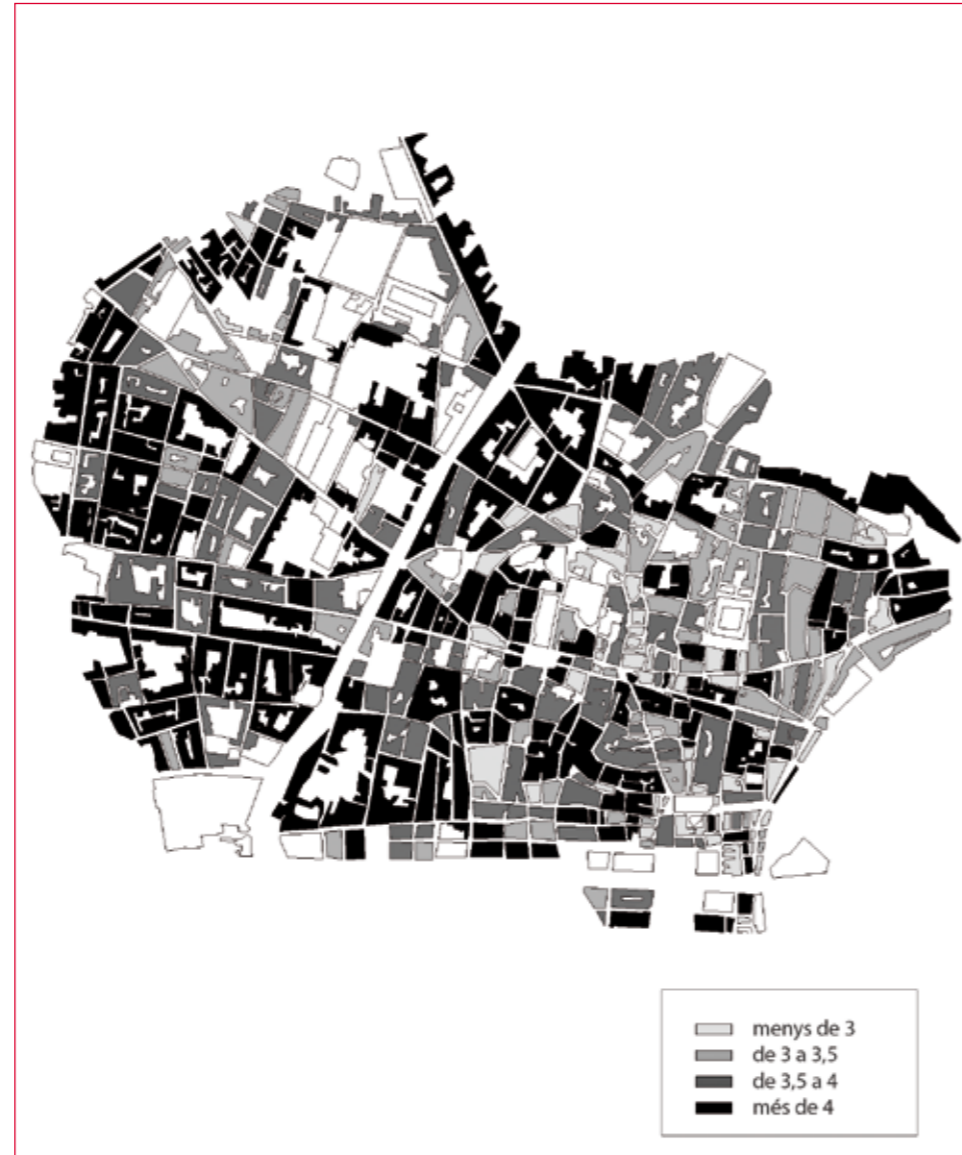
Segurament per això els projectes de reforma urbana que van encapçalat l'aparició i desenvolupament de l'urbanisme sempre van incidir molt a dotar la ciutat d'una nova estructura llegible, clara i estratificada. Una nova matriu urbana que no només fes possible la urbanització de forma racional amb la geometria, sinó, sobretot, que permetés ordenar i segregar, de manera que la confusió que la densitat generava a la ciutat fos substituïda per la claredat en la separació entre el que estava construït i els carrers, a partir del traçat geomètric, la quadrícula i la perspectiva, de forma que la contaminació entre els espais interiors i exteriors fos continguda pel límit i el llindar, de manera que la promiscuïtat dels usos fos redreçada per la clara transició entre els espais públics i els privats.

La nova ciutat que va proposar l'urbanisme fundacional era, en efecte, menys densa, però sobretot era més esponjada físicament, més transparent visualment i més segregada funcionalment.

És ben cert que l'ideal burgès de representació exigia un esforç de visibilitat urbana per fer aparèixer els nous espais socials que després van constituir l'entorn privilegiat de la *flâneurie*, però en l'obsessió per la densitat del primer urbanisme de la segona meitat del segle XIX hi ha quelcom de més profund, lligat, sens dubte, al que va ser el gran cavall de batalla de l'urbanisme higienista: l'associació entre densitat i mortalitat.

Densitat de persones per habitatge a Barcelona (1859).
Valors mitjans als entresòls

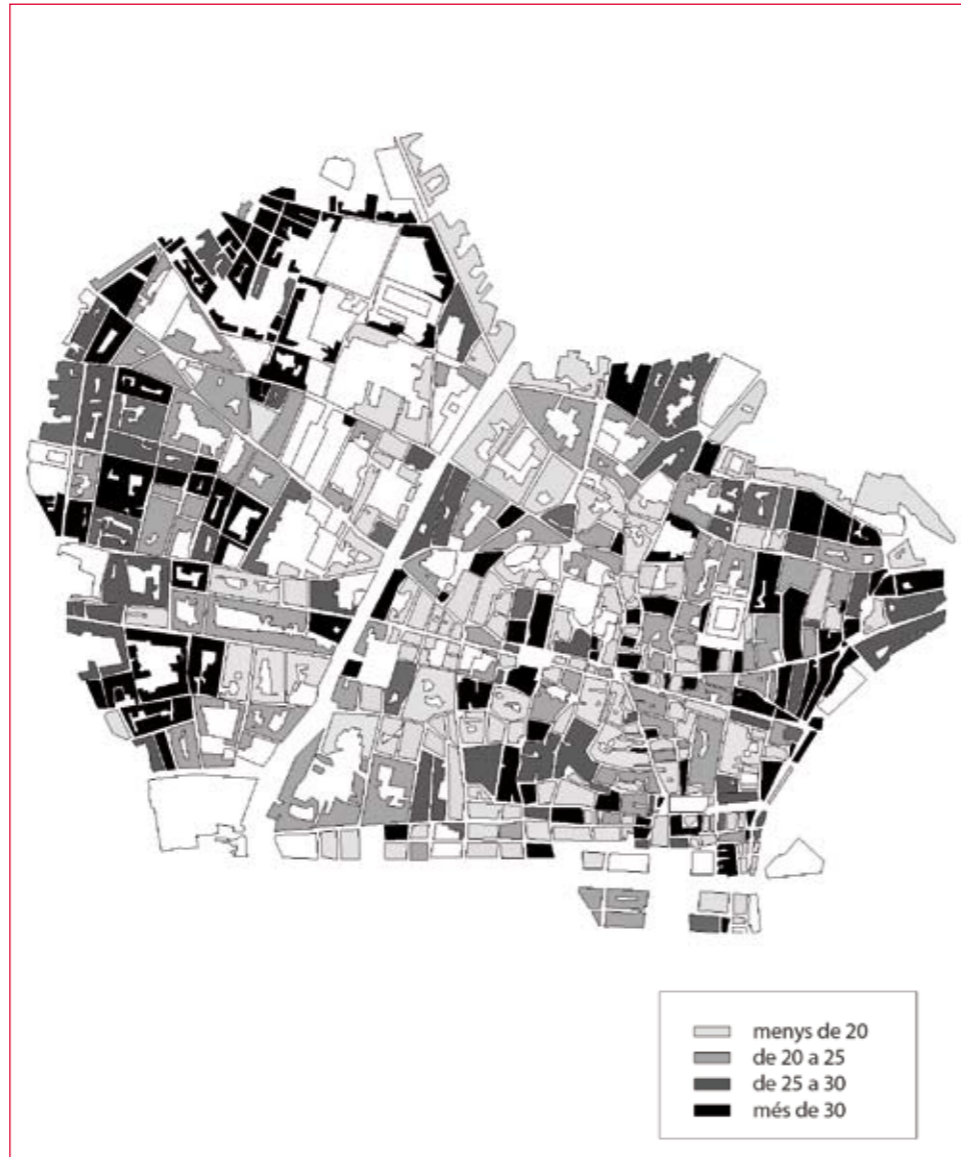
Densitat de persones per habitatge a Barcelona (1859).
Valors mitjans als primers pisos

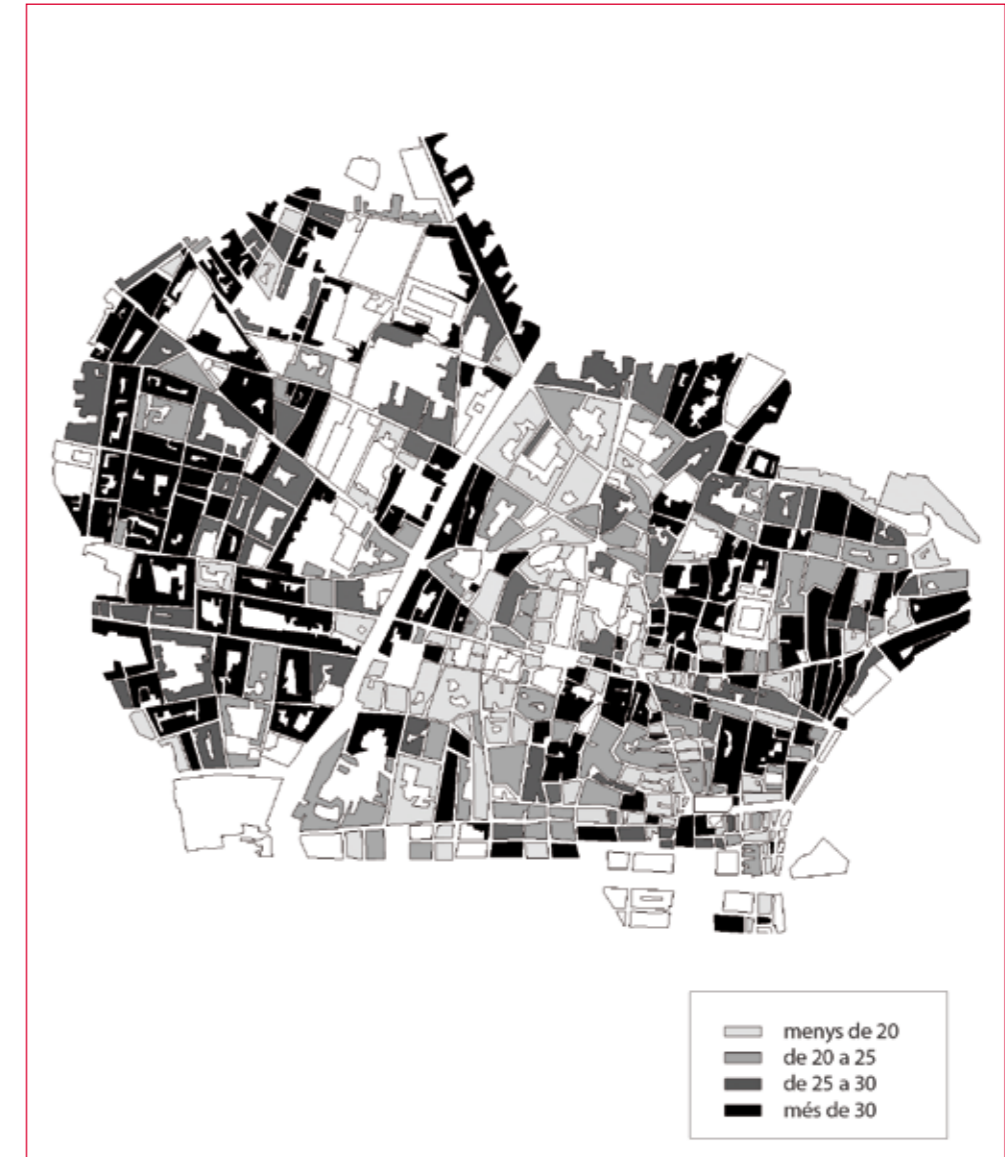
Densitat de persones per habitatge a Barcelona (1859).
Valors mitjans als quarts pisos

Taxa de mortalitat (per 1.000) a Barcelona (1856-1865).
Valors mitjans als entresòls

Taxa de mortalitat (per 1.000) a Barcelona (1856-1865).
Valors mitjans als primers pisos

Taxa de mortalitat (per 1.000) a Barcelona (1856-1865).
Valors mitjans als quarts pisos

El paradigma higienista: el lligam entre densitat i mortalitat²

A l'Europa urbana del segle XIX, els metges higienistes van consolidar un discurs contra la ciutat que explica les elevadíssimes taxes de mortalitat a partir del mateix creixement urbà i les importants condicions de densitat urbana en les seves diverses formes: augment exponencial de la població en un mateix espai intramurs, subdivisió intensiva de les propietats que donaven lloc a habitatges de superfície progressivament més reduïda, augment general de l'altura dels immobles com a conseqüència de l'escassetat de nou sòl per construir, sobreocupació dels habitatges existents i, finalment, manca d'espais públics en un espai urbà definit per l'aglomeració i la inexistència d'infraestructures i serveis urbans. Un mateix argument va unir així metges i arquitectes o enginyers, la medicina galena i l'incipient urbanisme.

La veritat és que l'herència de l'hipocratismes encara era molt present a la medicina del segle XIX. L'explicació ambientalista i determinista de la malaltia venia igualment reforçada per la concepció de l'aire encara vigent a la medicina, que l'entenia com el contenidor de totes les substàncies expel·lides pels cossos i les matèries, tant orgàniques com inorgàniques.

L'obsessió «aerista» de què parla Alain Corbin³ resulta d'aquesta concepció mèdica, i hi destaquen dos elements principals: la idea de la confusió de les emanacions existents a l'atmosfera i la necessitat del moviment i circulació de l'aire com a imperatius higiènics. Les dues idees van aparèixer traslladades de forma mecànica a la crítica a la densitat urbana. Així, d'una banda, l'ordenació dels espais urbans ambicionava posar fi a l'atapeïment dels llocs i la promiscuïtat d'usos i usuaris. D'altra banda, les noves tipologies edificatòries i traçats viaris tenien en compte les condicions de circulació de l'aire i la necessària ventilació.

La mirada higienista va destacar especialment la confusió de gèneres, matèries i residus orgànics, ben present a la ciutat, com l'origen de la malaltia. Això representava, en realitat, identificar la densitat com la causa primera i suficient d'aquella confusió que originava el risc de contagi. L'arribada d'episodis de mortalitat d'un gran impacte, com va ser el cas de les quatre grans epidèmies de còlera que van delmar la població de les principals ciutats europees entre la dècada del 1830 i pràcticament el final del segle, va fer encara més fàcil establir aquest lligam.

La solució a la mortalitat: la reforma urbana i l'eixample

El paradigma «aerista» va ser molt present a la medicina higienista durant gairebé tot el segle, com ho demostra la reflexió i les realitzacions a l'entorn de la ventilació: així, es van desenvolupar monografies i estudis comparatius de ciutats que recollien indicadors com el volum d'aire respirable per habitació als habitatges, un indicador que el mateix Ildefons Cerdà va elaborar per a

Barcelona i va expressar en la forma del cub d'aire disponible o «ración de aire atmosférico» a les cases de la ciutat. També es van assajar solucions com els ventiladors de força centrífuga, que aconseguien un corrent d'aire regular, la construcció de voltes i l'engrandiment de portes i finestres als edificis. Una sèrie d'innovacions tècniques que van culminar en el clavegueram.

Aquestes primeres estratègies d'higiene pública havien de negociar, però, amb la crua realitat de la degradació de les condicions de salubritat associada al procés de densificació i de sobreocupació dels habitatges que havia esdevingut a les ciutats. Sens dubte, la reflexió més radical, en aquest sentit, correspon a les obres d'Ildefons Cerdà *Teoría de la construcción de las ciudades* (1859) i *Teoría general de la urbanización* (1867), que l'autor va escriure com a treballs legitimadors de la seva proposta d'eixample per a la ciutat de Barcelona.

En aquests escrits, les consideracions sobre com les condicions d'extrema densitat eren a l'arrel de la crisi ambiental i epidèmica que acompanyava la ciutat en la seva primera industrialització queden ben paleses en algunes pàgines d'inspiració clarament ambientalista. El vincle explicatiu entre densitat i mortalitat urbanes hi apareix com la justificació principal per a la reforma de la ciutat i la construcció d'un nou eixample:

Para que pueda formarse cabal idea de la densidad en que vivimos, a más de dejar consignado que la ciencia fija el mínimo de 40 metros superficiales por persona dentro de las poblaciones, me será permitido continuar el siguiente estado comparativo de la población específica de varias ciudades [...] [Segueix la taula de densitat per a catorze ciutats espanyoles, europees i americanes, en què Barcelona és la més densa.] No se extrañe pues que a pesar de tan bello clima la mortalidad de Barcelona comparada con la de otros países ofrezca, en circunstancias ordinarias, el triste resultado que hecha de ver en la siguiente tabla [...] [Segueix la relació de taxes de mortalitat per a dotze poblacions europees i americanes, entre les quals Barcelona presenta la mortalitat més elevada] [En estas cifras] se encuentran resumidas todas las contradicciones administrativas, económicas e higiénicas; toda la miseria que Barcelona, con su bello clima, su civilización tan decantada, su industria y su riqueza encierran en las casas de sus habitantes [...] Observaremos que en dichas casas no penetra la luz que todo lo vivifica, no se encuentra espacio suficiente para moverse, y lo que es más todavía, ni siquiera aire para respirar. No puede esto llamarse vivir en casas sometidas a las reglas que, especialmente en beneficio de la salud pública, establece la civilización.⁴

La relació directa entre densitat i mortalitat, associada al vincle explicatiu de la qualitat de l'aire, apareix encara amb més claredat en alguns fragments de *Teoría general de la urbanización*:

Concretándonos a la ración de aire atmosférico, observaremos que mientras la ciencia establece como cantidad indispensable, por hombre y por hora en los dormitorios, la de 6 a 10 metros cúbicos, la sociedad lleva su avaricia hasta el punto de no consignarnos más que un promedio de 3,60 para la clase acomodada y de 1,17 metros y hasta de 0,90 metros para la clase pobre. Notemos también, para que en todo resalten las contradicciones injustificables de nuestra sociedad, que mientras el inquilino de los primeros pisos lo paga a 10,53 reales anuales, el de los cuartos pisos lo paga a 13,50 reales [...] La cantidad insuficiente de aire respirable, o su alteración por la mezcla de gases impropios a la respiración, son las dos condiciones que determinan la mayor parte de [nuestras enfermedades. La asfixia,] la tisis, el asma, la predisposición para la mayor parte de las afecciones epidémicas, y ese estado de apatía física y moral, especialmente en la clase pobre, no reconocen más causas que la atmósfera viciada de las habitaciones insalubres donde la sociedad se halla condenada a vivir.⁵

A *Teoría general de la urbanización*, Cerdà planteja una crítica ferotge a les condicions de vida de la població a la ciutat industrial pel que fa, sobretot, al procés de subdivisió de la propietat i sobreocupació dels habitatges. A la prou coneguda monografia de dades estadístiques que acompanya el tercer volum de l'obra es recull una estadística de la població habitant a cadascuna de les cases de la ciutat, pis per pis, porta per porta.

Es tracta d'una informació valuosíssima que també mostra dades concretes de mortalitat general i pel que fa a l'epidèmia de còlera que va afectar la ciutat de Barcelona el 1865. Amb la doctora Anna Cabré hem analitzat en diverses recerques aquesta informació i hem produït la cartografia de la densitat i la mortalitat que, al seu dia, Ildefons Cerdà no va poder incorporar al seu treball.⁶

Els mapes de densitat i mortalitat que es mostren en aquest llibre permeten comprovar com, efectivament, s'enregistraven diferències importants pel que fa a les pautes de mortalitat en funció del nivell o planta on vivia la població. Així, els entresòls, on acostumava a habitar el propietari de la finca, mostren les taxes de mortalitat més baixes, mentre que la mortalitat a partir del primer pis fa evident un increment exponencial que arriba a ser generalitzat en el cas dels quarts pisos.

Aquesta diferència en altura de les condicions de mortalitat es correspon amb un patró molt similar pel que fa a la distribució de les densitats d'ocupació dels habitatges, de manera que es constata un procés de densificació selectiva i en altura a la Barcelona del 1859.

Per tant, no només les idees mèdiques llavors vigents atribuïen a la densitat la responsabilitat del contagi de malalties i de la sobremortalitat, sinó que les evidències empíriques disponibles en aquells moments també destacaven la coincidència entre alta densitat i elevada mortalitat a l'espai urbà.

Resulta evident, als ulls de l'observador actual, que la causa de l'elevada mortalitat dels pisos superiors tenia a veure amb la densitat només de forma indirecta. En canvi, segurament es relacionava molt més amb el fet que la progressiva subdivisió de les finques i pisos —la «triturració» dels espais habitats, en paraules de Cerdà— havia fet que els habitatges de les plantes superiors, de menor superfície, i per tant més econòmics, fossin ocupats per una població amb menys recursos i completament dependent dels seus braços per mantenir un salari que, com el mateix Cerdà assenyala en la seva monografia de la classe obrera, no permetia menjar aliments rics en proteïnes de forma regular. No és estrany suposar, per tant, que era la població més vulnerable i afectada no només per les malalties, sinó també per mortalitats d'impacte tan fort com la causada per les epidèmies.

És d'imaginar l'evident necessitat de compartir els habitatges i la sobreocupació d'aquests que revelaven les dades de densitat, però és igualment clar que les causes de la malaltia i la mort presenten una arrel molt més econòmica i social que no pas mèdica o urbanística.

A mitjan segle XIX, però, la responsabilitat de la densitat sobre les elevades taxes de mortalitat urbana venia legitimada per tres arguments principals de gran solvència:

— En primer lloc, tota la tradició de la teoria miasmàtica, basada, com s'ha explicat, en la qualitat de l'aire com a agent conductor del contagi.

— En segon lloc, la producció estadística no només mostrava les elevades taxes de mortalitat urbana, sinó que indicava igualment com les ciutats amb menor densitat de població registraven també menors llistats de mortalitat.

— Finalment, l'associació entre densitat i mortalitat permetia justificar la necessitat d'eixamplar les ciutats i planificar nous assentaments, en un moment en què les pressions per urbanitzar els terrenys agrícoles immediats als nuclis antics tenien a veure òbviament amb la urgència de més sòl per a fàbriques industrials i habitatges obrers. La demanda de nou territori per a la ciutat responia, a més a més, a altres impulsos.

Així, algunes solucions tècniques al problema de la higiene, com el clavegueram, per exemple, van obrir en realitat un nou camp pel que fa a la introducció de xarxes de serveis urbans que, a partir de llavors, es van incorporar a les noves construccions i que ampliaven considerablement l'aprofitament econòmic derivat de la urbanització.

D'altra banda, les expectatives de creixement urbà alimentaven una ambició per assajar noves tipologies edificatòries i nous tipus d'espais urbans, tant de caràcter públic com de consum, difícils de ser construïts a la ciutat interior. Les noves avingudes que resseguien les antigues muralles o els bulevards comercials representaven, en realitat, incisions precises al territori

encara per urbanitzar que abans o després anaven acompanyades de noves construccions d'habitatges.

Finalment, la urbanització més enllà de les antigues muralles s'associa-va, en molts casos, a la introducció de nous sistemes de transport com ara ferrocarrils i tramvies o a la construcció de noves infraestructures que, al mateix temps, i a causa dels guanys en accessibilitat i al major atractiu dels terrenys llavors millor servits i comunicats, representaven igualment nova urbanització i construcció.

El procés de producció urbana, en definitiva, havia canviat de forma, però sobretot de magnitud, i les demandes de nou sòl per urbanitzar eren un denominador comú a la major part de ciutats. A totes, la justificació higiènica va permetre generar consensos sobre el creixement urbà i accelerar el trànsit entre la ciutat constreta a l'espai intramurs i la nova urbanització dels eixam- ples o l'hàbitat suburbà de la «ciutat jardí».

No és estrany, així doncs, que fins i tot ja iniciat el segle xx la coartada de la teoria miasmàtica i la manca de condicions higièniques encara figurés acompanyant la crítica contra la densitat, com ho demostra aquest fragment de l'*Anuari estadístic de la ciutat de Barcelona* del 1902:

Vista de la ciutat de Barcelona des de la zona de la Barceloneta, 1902.

[...] Por lo general, el zaguán, que debía servir para ventilar y dar luz a las habitacio- nes, es el principal foco de las enfermedades epidémicas, porque allí se amontonan los trastos viejos, allí se crían gallinas y palomos en reducidísimos gallineros y sirve de recipiente de las basuras de la vecindad. Ahí, en esos cuartos, es donde tienen su origen la mayor parte de las enfermedades infecciosas que luego se propagan a toda la ciudad y causan gran número de víctimas.⁷

Vista de la ciutat de Barcelona des de la zona de la Barceloneta, 1902.

Una ciutat indefinida i confusa que l'urbanisme i la seva raó científica havien de redimir:

Vista de la ciutat de Barcelona des de la zona de la Barceloneta, 1902.

[...] Hasta los cascos de los suprimidos términos de las Afueras se extiende el hermoso Ensanche, que reúne mejores condiciones higiénicas que la parte antigua, porque sus calles son anchas y todas con arbolado, formando como un inmenso tablero de ajedrez cuyas vías van desde el mar a la montaña unas y otras perpendiculares del Besós al Llobregat, con dos grandes vías transversales que siguen matemáticamente las direcciones del meridiano y del paralelo.⁸

La crisi de la narrativa higienista: la fi del lligam densitat-mortalitat

Els eixamples, però, no van aconseguir mantenir millors condicions de den- sitat urbana durant molt de temps. Nous barris densificats, en els quals es concentrava la mà d'obra que treballava a les fàbriques més enllà de l'antic espai intramurs, van aparèixer a les seves vores a partir de les primeres dècades del segle xx. La mortalitat urbana, d'altra banda, va tornar a assolir valors extrems, ja que noves epidèmies, encara que sense la virulència ni la conti- nuïtat del còlera al segle xix, van tornar a afectar severament les poblacions urbanes.

La moderna sociologia —en donar importància a la desigualtat pel que fa a les condicions de vida com a explicació de les diferències de mortalitat— i els avenços en la medicina bacteriològica —en identificar cada vegada més agents patògens i facilitar la disponibilitat de vacunes— van acabar per arra- conar definitivament el discurs higienista que associava densitat i mortalitat en termes de causalitat.

Al mateix temps, l'urbanisme, intensament alimentat pel procés d'in- dustrialització i per unes primeres dinàmiques de metropolització ja plena- ment consolidades a les primeres dècades del segle xx, tampoc no requeria més la justificació higienista. En realitat, venia prou legitimat pels imperatius del creixement industrial i una nova urbanització amb impuls propi que no necessitava ja el discurs contra la densitat.

Vista de la ciutat de Barcelona des de la zona de la Barceloneta, 1902.

Vista de la ciutat de Barcelona des de la zona de la Barceloneta, 1902.

Vista de la ciutat de Barcelona des de la zona de la Barceloneta, 1902.

NOTES

- Edgar ALLAN POE «L'home de la multitud», dins *La carta robada i altres narracions*, Barcelona, Edicions 62, 2007, pàg. 167.
- Per a una versió exhaustiva i detallada del paradigma higienista i les seves implicacions pel que fa al lligam entre densitat i mortalitat, vegeu Francesc MUÑOZ, «L'espai urbà i la salut: una visió histò- rica», dins Joan NOGUÉ; Laura PUIGBERT; Gemma BRETCHA (ed.), *Paisatge i salut*, Olot, Observatori del Paisatge de Catalunya, 2008.
- Alain CORBIN, *El perfume o el miasma. El olfato y el imaginario social: siglos XVIII y XIX*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica (1a ed., París, Aubier Montaigne, 1982), 1987.
- MAE (Memoria del Anteproyecto de Ensanche), paràgrafs 48 i 54, dins *Cerdà y Barcelona*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ayuntamiento de Barcelona, 1991, pàg. 54; i *TCC* (Teoría de la Construcción de Ciudades), paràgraf 192, dins *Cerdà y...*, pàg. 169.
- TCC*, paràgraf 194, pàg. 169.
- Anna CABRÉ; Francesc MUÑOZ, «Ildefons Cerdà i la insuportable densitat urbana: anàlisi i car- tografia de la Teoría General de la Urbanización», dins *Cerdà, urbs i territori*, Madrid, Electa, 1994, pàg. 37-46.
- ANÒNIM, «Hacinamiento urbano», dins *Anuari estadístic de la ciutat de Barcelona*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1902, pàg. 90-93.
- ANÒNIM, «Hacinamiento...», pàg. 90-93.

J. Serra. Vista d'una part del Consistori nou, 1860. RB

El camí municipalista vers la metròpoli. Notícia biogràfica de l'alcalde Josep Santa-Maria (1812-1867)

Glòria Santa-Maria

A la Barcelona del segle XIX que malda per ser una ciutat higiènica i habitable, és decisiva la trajectòria d'un alcalde singular, el liberal progressista Josep Santa-Maria. Va liderar una actitud característica del moment: la defensa de les competències municipals davant la tendència centralitzadora de l'Estat.

L'anhel municipalista passava perquè la ciutat pogués eixamplar-se sense altres límits que els de la seva geografia física. Calia un projecte amb visió de futur. Vèncer primer els obstacles polítics i militars per enderrocar les muralles i assolir que Barcelona deixés de ser plaça de guerra. I calia fer-ho en un marc polític advers, en què el govern de la monarquia tenia com a únic mecanisme eficaç de centralització l'exèrcit, amb els capitans generals com a governants efectius de les «províncies» durant llargs períodes.¹ Catalunya va estar en estat de setge des del 1842 fins al 1858.²

Veurem a continuació, de manera abreujada, qui era i d'on va emergir el que seria l'alcalde de més llarg exercici continuat al convuls consistori de la Barcelona del segle XIX.

Inicis polítics a Lleida i Barcelona, detenció i deportació a Mallorca

Josep Santa-Maria i Gelbert (Tolosa de Llenguadoc, 1812 – Barcelona, 1867) era fill de Domènec Santa-Maria i Serra (Berga, 1781 – Barcelona, 1857) i d'Isabel Gelbert i Oliva (Puigcerdà, 1789 – Lleida, 1835), que vivien a Puigcerdà però que es van exiliar a Tolosa el 1811 a causa de la guerra del Francès.

Una vegada finalitzada la guerra, l'any 1814 es van instal·lar a Barcelona, on el pare es va dedicar al comerç i Josep va fer els primers estudis que després va continuar al Collège Royal de Pamiers (Ariège). Després d'acabar aquests estudis, va tornar a Barcelona per ajudar el pare en les tasques comercials i va estudiar filosofia «en conferència privada» del 1829 al 1832.³

La família tenia propietats a Torregrossa i, durant els primers anys trenta, Josep Santa-Maria va viure llargs períodes a Lleida, on va morir la seva mare el 1835. Aquell mateix any va incorporar-se a la milícia urbana de la ciutat del Segre. Al principi del 1836 va formar part de la Comissió d'Armament i Defensa de Lleida, que tenia l'objectiu d'obtenir recursos per afrontar la guerra contra els carlins.⁴ Aquesta comissió s'havia format seguint

les instruccions del govern presidit per Mendizábal, que havia accedit al poder el 14 de setembre de 1835.

Al mateix temps, a Barcelona Santa-Maria era administrador i redactor del diari *El Constitucional* i va ser elegit diputat a Corts Constituents el 2 d'octubre de 1836 en substitució del filòleg i assagista Antoni Puigblanch, però no va prendre possessió perquè no tenia encara la majoria d'edat, fixada en 25 anys. Aquell mateix any 1836 el seu pare va ser elegit diputat suplent a la Diputació de Lleida.⁵

Uns mesos després, el 1837, Josep va ser detingut amb altres progressistes i deportat a Mallorca, acusat d'haver participat en la insurrecció del 4 de maig a Barcelona.⁶

El diputat a Corts per Barcelona Domènec Maria Vila va denunciar aleshores aquestes detencions, per arbitràries i inconstitucionals, al Congrés de Diputats el 30 de maig i el 3 de juny de 1837.⁷ Vila revelava així que la nit del 23 al 24 de maig «un número considerable de ciudadanos, cuya opinión en nada es sospechosa, entre ellos un suplente por aquella provincia á las presentes Cortes [Josep Santa-Maria], miembros que han sido de la Junta de armamento y defensa, otro alcalde constitucional, otros electores por el Ayuntamiento Constitucional, y otros de quienes no tengo conocimiento exacto, han sido embarcados precipitadamente y transportados no se sabe á dónde; habiéndose usado con ellos un rigor que tal vez no se usaría con los que pertenecen al partido contrario, y que recuerda los días aciagos del Conde de España». Ni se'ls havia deixat agafar les pertinences ni les famílies en sabien res, d'ells.

La insurrecció de Barcelona havia estat de fet provocada, prosseguia el diputat Vila, pel mateix exèrcit, en concret pels capitans generals (Parreño i De Meer en les dates dels fets).⁸ El diputat va ser clar: Parreño era culpable d'haver usurpat les atribucions de les Corts quan havia admès la dimissió de l'Ajuntament legítim de Barcelona, sorgit de les eleccions del 17 d'octubre de 1836, i havia nomenat com a govern municipal el consistori anterior. De Meer era culpable, reblava el diputat Vila, d'haver-se negat a complir les ordres de les Corts d'aixecament de l'estat de setge a Catalunya i de convocatòria d'eleccions municipals.

L'anàlisi i el relat dels fets de Vila coincideixen amb el testimoni d'un dels detinguts i deportats, l'advocat progressista Rafael Degollada: els van obligar a embarcar la nit del 23 de maig, a les tres de la matinada, a la goleta *La Mahonesa*, i no van saber fins a hores més tard que els conduïen a Mallorca. En arribar a l'illa, van ser confinats al castell de Bellver, on els van retenir durant un mes. Posteriorment, el Govern va firmar l'ordre de llibertat sense que se'ls obrís procés judicial.⁹

Aquest va ser un fet decisiu per a la conformació política del jove Santa-Maria. Uns mesos després de sortir de la presó, al novembre del 1837, va

començar la carrera de dret, aleshores de set cursos. Tres anys més tard, l'11 d'octubre de 1840, va ser elegit tinent de la Milícia Nacional de Barcelona, i l'any 1843 en va ser nomenat comandant.

Aquell mateix any del 1843 hauria estat diputat a Corts. Va ser elegit per Tarragona, a la candidatura del Partido del Progreso encapçalada per Joan Prim, però no en va poder prendre possessió: les eleccions al districte de Tarragona van ser anul·lades, i la validació posterior va coincidir amb la dissolució de les Corts pel regent Espartero.

L'enderroc de les muralles

Aquell complex any del 1843, del pronunciament de Barcelona contra el regent Espartero que l'any anterior l'havia bombardejada, és el de l'arribada primera al consistori de Josep Santa-Maria com un dels alcaldes constitucionals de la ciutat.¹⁰ Espartero havia dissolt les Corts el 26 de maig i forçat la dimissió del Govern legítim del progressista Joaquín María López. Progressistes i moderats d'arreu de l'Estat es van aliar aleshores contra ell. Com a alcalde constitucional, Santa-Maria va celebrar així el decret d'enderroc de les muralles, signat per la Junta Suprema de la Província de Barcelona el 27 de juny de 1843, dies després del pronunciament de la ciutat contra el regent: «[les muralles] son una barrera insuperable á los adelantos y engrandecimiento de esta industriosa población, un cinto de piedra que la estrecha, la oprime y la mata».¹¹ I va acceptar la presidència de la Junta d'ENDERROCAMENT.

La seva primera acció com a president de la Junta d'ENDERROCAMENT va ser demanar la propietat lliure i perpètua per al municipi dels terrenys de les muralles, petició acceptada l'1 de juliol per decret de la Junta Suprema de la Província. La municipalitat recuperava així els drets històrics sobre els terrenys, a les mans de l'exèrcit des del 1714. El programa de la Junta de la Província mantenia que la defensa natural de la ciutat eren el mar i les muntanyes, i estipulava que Barcelona havia de deixar de ser plaça de guerra i havia d'enderrocar la Ciutadella, reivindicacions recurrents en la història de la ciutat.¹²

Així, en el curt període de dos mesos de l'estiu del 1843, tot i la situació bèl·lica, el cercle de muralles va desaparèixer en diferents punts: la cortina del costat dret del portal de Sant Antoni, les contigües al portal de l'Àngel, la intermèdia entre el baluard de Jonquieres i el de Sant Pere, i la del costat dret del portal Nou.¹³

Però el Govern de Joaquín M. López, al poder de nou a Madrid el 23 de juliol, va cedir a les pressions militars i va decretar poc després l'aturada de l'enderroc. Va incomplir també el compromís de convocar Junta Central (la reunió dels representants de les juntes provincials) o Corts Constituents. Va convocar, per contra, Corts ordinàries per al 15 d'octubre. Tot plegat va

provocar a Barcelona un clam popular i de la Milícia Nacional en contra del Govern i a favor de la Junta Central.¹⁴

En aquest context, i a la recerca d'una persona de consens, el 15 d'agost el Govern va nomenar cap polític (governador civil) de la província de Barcelona Josep Santa-Maria, decisió aplaudida pels tres diaris barcelonins, *El Constitucional*, *Diario de Barcelona* i *El Imparcial*. Aquest últim, uns dies abans celebrava així el possible nomenament de Santa-Maria en substitució de Luis de Collantes:

<div><p>[...] se mitigaría este pesar [la marxa de Collantes], si fuese cierto, como dicen, que le sustituirá nuestro digno Alcalde constitucional D. José Santa-María, cuyo valor cívico, tino, prudencia y conocimientos hemos tenido ocasión de experimentar en las graves circunstancias de esta capital; mayormente cuando con el más noble arrojo, puso en el suelo su vara de alcalde, diciendo al gefe del piquete de caballería que formaba al frente de la columna que salía á publicar la ley marcial, que él respondía de la tranquilidad pública de esta ciudad, y que no se publicaría esta ley sin pasar antes por encima de su vara y pisando después su cadáver.¹⁵</p></div>
--

Però Santa-Maria no va acceptar el càrrec de governador civil. El mateix dia del nomenament va tenir lloc una nombrosa manifestació a Barcelona en pro de la Junta Central, i Santa-Maria es va sumar a aquesta demanda. Una decisió molt difícil per als representants municipals, que volien evitar nous patiments a una ciutat que havia estat bombardejada un any abans, però que tampoc no es podien oposar a la voluntat de la majoria.¹⁶

Les negociacions amb el Govern de López no van donar resultat i el 3 de setembre es va obrir foc entre les forces de l'interior de la ciutat (Milícia Nacional i voluntaris) i les tropes de l'exèrcit situades a la Ciutadella, al fort de D. Carles i a Montjuïc.¹⁷ El consistori va quedar reduït a nou regidors i als alcaldes Soler i Matas i Santa-Maria, els únics alcaldes que des de l'agost havien decidit quedar-se a la ciutat.¹⁸

El 4 d'octubre els estralls dels bombardejos ja eren superiors als de l'any anterior. Del 14 al 20 de novembre, Santa-Maria va quedar com a únic alcalde de Barcelona, quan Soler i Matas i el regidor Josep Oriol Ronquillo van sortir de la ciutat per segona vegada a signar la capitulació amb el capità general i no van tornar fins a l'entrada de les tropes governamentals. El 20 de novembre, el capità general va destituir el consistori i va nomenar a dit un nou ajuntament integrat per moderats. Els representants municipals legítims van marxar a l'exili. Va quedar anul·lada la concessió al municipi de la propietat dels terrenys de les muralles i es van reconstruir les fortificacions.

Els moderats es van imposar també en el Govern de l'Estat. Ramón de Meer va tornar a la capitania general de Catalunya i les quatre províncies

catalanes van ser declarades en estat de setge el 6 de febrer de 1844. Començava la Dècada Moderada que va implantar a Espanya un model d'estat conservador i fortament centralista.

Santa-Maria no va tornar a aparèixer en l'escena política fins que l'any 1850 va ser candidat a Corts pels liberals progressistes de Lleida, candidatura que va repetir el 1858 quan ja era alcalde de Barcelona.¹⁹ El 1855, amb els progressistes al Govern, va ser nomenat jutge de pau de Barcelona des de la instauració d'aquesta institució fins que va prendre possessió de l'alcaldia, al juliol del 1858.

La demolició definitiva de les muralles durant el Bienni Progressista (1854-1856), junt amb l'aprovació d'unes bases d'eixample il·limitat i l'elaboració per Ildefons Cerdà del plànol topogràfic del pla de Barcelona, van ser avenços decisius per a les aspiracions de la ciutat. Però l'acord municipal d'escollir el projecte per concurs públic i el procés sencer cap a l'eixample havien quedat en suspens amb el retorn dels moderats al Govern. A més, la desaparició de les muralles, tot i ser un pas imprescindible, no era suficient si Barcelona mantenia l'estatut de plaça de guerra, que podria comportar noves fortificacions o uns forts exteriors sense muralles, és a dir, un eixample supe-dit a la conveniència estratègica. En aquest context, l'alcalde Santa-Maria va lluitar i va assolir el millor de la seva visió urbana i col·lectiva.

Fer realitat l'eixample: alcaldia de Barcelona 1858-1863

La represa del programa d'eixample frustrat amb la fi del Bienni Progressista va ser possible amb el Govern d'Unió Liberal presidit per Leopoldo O'Donnell, el 30 de juny de 1858, que va nomenar alcalde de Barcelona Josep Santa-Maria al final del juliol.

L'Ajuntament de Santa-Maria va posar en primer pla la reivindicació que Barcelona deixés de ser plaça de guerra. En conseqüència, el consistori va rebutjar l'avantprojecte d'eixample limitat elaborat per enginyers militars i per l'arquitecte Francesc Daniel Molina, que havia estat aprovat pel Govern el 26 de juliol. I no va avalar tampoc l'avantprojecte d'eixample de l'arquitecte municipal Miquel Garriga i Roca, aprovat el 6 d'abril pels mateixos regidors amb l'anterior alcalde.

El Govern O'Donnell va accedir a aquestes peticions amb la Reial ordre de 9 de desembre de 1858: abolia el caràcter de plaça de guerra de Barcelona i li concedia l'eixample il·limitat.

Aquesta conjuntura favorable, en un context general de durada efímera dels governs de l'Estat, va ser aprofitada ràpidament per l'Ajuntament presidit per Santa-Maria amb majoria progressista des de la renovació de regidors al gener del 1859. Va reprendre d'immediat, i va actualitzar, el programa de 1854-1856: a) reivindicació de la propietat municipal dels terrenys de les

muralles; b) proposta de modificació de la llei d'expropiació forçosa; c) actualització de les bases per a la formació del plànol d'eixample; d) convocatòria d'un concurs públic de projectes; i e) potenciació de la participació ciutadana a través de la Comissió Consultiva.²⁰

Va activar també el *lobby* català a Madrid amb el nomenament dels diputats a Corts per Barcelona Pascual Madoz, Laureà Figuerola i Jaume Badia comissionats a la capital per secundar les peticions de l'Ajuntament sobre l'eixample.

A més, amb relació al programa del Bienni Progressista hi va haver dues novetats importants i sense precedents: modificació de la llei d'expropiació forçosa vigent des del 1836 i introducció de la reforma i millora de la ciutat antiga en les bases d'eixample.

El Govern municipal —i en particular l'alcalde, com mostra la seva correspondència— ²¹ considerava que la llei d'expropiació forçosa era molt favorable als propietaris particulars en detriment dels interessos públics. Així, les elevades indemnitzacions que prescrivia impossibilitarien la reforma de la ciutat antiga i obstaculitzarien la construcció de l'eixample. La filosofia de la proposta del consistori, dirigida al Govern al mes de maig, era en canvi que l'eixample i la reforma fossin sufragats pels propietaris de l'exterior de les muralles, que serien els grans beneficiaris en convertir-se els terrenys rústics en edificables. L'Ajuntament va elaborar també unes bases econòmiques que partien del principi de prescindir de la idea d'expropiació i consegüent indemnització del terreny per a vies públiques, i substituir-la per la cessió gratuïta al municipi dels propietaris que volguessin edificar a la ciutat nova. Així mateix, es preveia un impost del 30 % sobre el valor dels solars edificables de l'eixample, la meitat del qual es destinaria a la reforma de la ciutat antiga, una altra important novetat del programa municipal del 1859.

Quan la totalitat de la població de Barcelona vivia en aquell moment a la ciutat vella, l'alcalde es va implicar personalment a defensar que l'eixample havia de comportar necessàriament la reforma i millora de les seves condicions higièniques:

<div><p>Mezquino y sin elevadas miras sería el ensanche si sus consecuencias no fueran estensivas á la mejora de lo existente, si la Barcelona antigua no debiese ver desaparecidas todas sus condiciones anti-higiénicas, de ninguna comodidad, de falta de ornato, esas condiciones que tanto la afean á los ojos de Nacionales i extranjeros. Entonces el ensanche fuera una monstruosidad, un todo informe que las pondría más en relieve, y por esto el Ayuntamiento consignó —y esa es cabalmente su mayor gloria— que el ensanche tenía dos obgetos: uno, la mejora de lo existente; otro, el verdadero ensanche, lo que realmente lo constituye.²²</p></div>

Tant la modificació de la llei d'expropiació forçosa com la reforma de la ciutat antiga van xocar amb l'oposició frontal dels propietaris de l'interior. Precisament, el Govern municipal havia rebutjat el 3 de febrer un projecte d'eixample entre Barcelona i Gràcia dels propietaris. A més d'aturar aquesta iniciativa, l'Ajuntament va prohibir la construcció en terrenys afectats per la futura reforma o per l'eixample, tret que els propietaris es comprometessin a enderrocar si posteriorment l'edifici entrava en contradicció amb la nova delineació de la ciutat, i instava el governador civil a ordenar als alcaldes de les poblacions circumveïnes a fer el mateix. Implícita en aquesta petició municipal hi havia la perspectiva de la metròpoli a què abocava l'eixample il·limitat.

L'aprovació del pla Cerdà per Foment en pugna amb Governació

Pel seu compte, al marge del procés municipal, Ildefons Cerdà optava per la via que li semblava més directa per a l'aprovació del seu projecte: avançar-se a tothom i demanar al Ministeri de Foment —per al qual havia treballat com a funcionari fins al 1849— autorització per fer els estudis d'eixample i reforma de Barcelona. El permís per fer aquests estudis, en dotze mesos sense dret a la concessió definitiva del projecte, li va ser concedit per Reial ordre de 2 de febrer. L'Ajuntament en va tenir notícia l'11 de febrer, quan feia més d'un mes que havia endegat el procés que va culminar en el concurs municipal, procés que tenia l'aprovació del governador civil.

Cerdà, sense tenir acabades les bases econòmiques, va avançar la presentació del seu projecte al Ministeri de Foment al 18 d'abril, un dia després que el *Diario de Barcelona* publicués la convocatòria del concurs municipal. Com és sabut, el Govern va aprovar el plànol de Cerdà i li va encarregar també l'elaboració de les ordenances de construcció i de policia urbana, per Reial ordre de 7 de juny, enmig del procés del concurs, el termini del qual expirava el 31 d'agost.

Era una situació crítica que l'alcalde Santa-Maria volia resoldre de manera civilitzada. El consistori va presentar una exposició contra l'aprovació del pla Cerdà emparant-se en les atribucions municipals a deliberar sobre els plànols d'eixample i a elaborar les ordenances de construcció i de policia urbana, que no podien ser vulnerades:

Plànol de l'edifici de l'ajuntament de Barcelona, dissenyat per Antoni Rovira i Trias.

Plànol de l'edifici de l'ajuntament de Barcelona, dissenyat per Antoni Rovira i Trias.

[...] el ensanche de Barcelona á nadie en primer término interesa sino á esta misma ciudad, que tiene su razón de ser, que tiene vida propia, como la tiene un individuo; ella debe pues darse cuenta de su existencia, ella está en el deber de conocer y apreciar las condiciones de su desenvolvimiento, de su desarrollo moral y material, por que según sean éstos, se afianza ó destruye su porvenir, se consolidan ó caen por tierra los inmensos gérmenes de su prosperidad y pujanza actual y futura [...] y sobre todo queda siempre en pie el hecho singularísimo, quizá sin egemplar en la historia de un

pueblo, de haberse adoptado para su extensión un plano, privándose al Ayuntamiento del derecho de deliberar acerca del mismo, de conocer y dar su opinión sobre sus más o menos favorables condiciones.

[...] el Ayuntamiento no acierta á esplicarse el por qué el ingeniero Cerdá huyendo, como quien dice, del concurso, lidia honrosa para el verdadero saber, para el artista de corazón, se apresuró a buscar la aprobación de sus obras fuera de aquella vía natural, la más propia, para recoger merecidos laureles [...].

[...] se han llevado las cosas al extremo, apenas creíble, de facultar á un particular para escribir un proyecto de ordenanzas de construcción y de policia urbana, sin hacer caso de las atribuciones conferidas á las Municipalidades á tenor del párrafo 1.º del artículo 81 de la ley orgánica de estos cuerpos. [...]

¿Cómo es admisible, Señora, que tratándose de mejoras materiales y en un asunto que afecta á Barcelona, el Ayuntamiento no sepa siquiera lo que se ha resuelto, ni cómo se ha resuelto? [...] De todas maneras, Señora, la Real orden mencionada vulnera hondamente y mina por su base las atribuciones de esta Corporación.²³

Plànol de l'edifici de l'ajuntament de Barcelona, dissenyat per Antoni Rovira i Trias.

Plànol de l'edifici de l'ajuntament de Barcelona, dissenyat per Antoni Rovira i Trias.

Plànol de l'edifici de l'ajuntament de Barcelona, dissenyat per Antoni Rovira i Trias.

Una comissió de regidors va viatjar tot seguit a Madrid per exposar verbalment al Govern les raons de l'Ajuntament i va demanar reiteradament la participació de Cerdà en el concurs municipal. Sense cap èxit, entre altres coses, perquè la decisió ja estava presa: una Reial ordre de 31 de juliol, permetia celebrar el concurs i reservava al govern la facultat de triar entre el plànol de Cerdà i el guanyador del certamen.

En realitat, i aquest és el punt cabdal de l'afer, les entrevistes amb els ministres van revelar un fort enfrontament entre el ministre de Governació, José Posada Herrera, que donava ple suport a les reclamacions de l'Ajuntament de Barcelona, i el de Foment, marquès de Corvera, que havia aprovat el plànol de Cerdà. Posada Herrera havia vist denegada, el 24 de març, la seva reclamació de l'expedient d'eixample de Barcelona, i acusava Foment d'absorbir assumptes que eren competència de Governació i de tendir a absorbir-los tots, quan, precisament, Governació era el ministeri encarregat de desenvolupar un dels principis programàtics del govern de la Unió Liberal: la descentralització administrativa.

El projecte de Cerdà interessava a Foment com a model general d'eixample a tot el regne, dins d'una sèrie de projectes d'ampli abast territorial a executar pel seu equip d'enginyers. S'evidenciava en aquest marc una entesa de sotamà, des del principi del procés, entre Foment i Cerdà en detriment de Governació i de les competències municipals barcelonines.

L'alcalde Santa-Maria es va negar a complir la Reial ordre de 17 de setembre que manava a l'Ajuntament avaluar el projecte de Cerdà al marge del certamen, i s'hi va negar perquè la condició prèvia que posava l'Ajuntament era que es presentés al concurs, que seria jutjat per un tribunal tècnic

independent. El concurs municipal es va celebrar i en va sortir premiat el projecte de l'arquitecte Antoni Rovira i Trias.

La decisió posterior del Govern de rebutjar el projecte de Rovira i Trias i de ratificar el projecte de Cerdà, el 31 de maig de 1860, va ser acatada per l'Ajuntament. La postura de Santa-Maria va ser la de facilitar al màxim l'inici de l'eixample. Va tornar a reclamar les competències municipals sobre l'eixample i la reforma quan van ser assumides pel Govern civil, a partir del juliol del 1860 amb Cerdà com a tècnic assessor. Li van ser reconegudes per Reial ordre de 12 de setembre de 1862. Com a conseqüència, Cerdà va accedir a l'Ajuntament com a regidor i es va integrar a la comissió d'eixample al gener del 1863.

Persistència en el programa municipal: bulevard, «plaça de Catalunya», reforma de la ciutat antiga, enderrocament de la Ciutadella

El consistori de Santa-Maria va presentar, el 13 de desembre de 1862, unes noves bases econòmiques per a l'eixample adaptades a l'aprovació del pla Cerdà. Entre altres coses, es rebaixava l'impost sobre els terrenys edificables a l'eixample del 30 % proposat l'any 1859 per l'Ajuntament a un 15 %.

Altres iniciatives del Govern municipal plantejaven la modificació del plànol de Cerdà per donar compliment a alguns aspectes fonamentals del programa municipal del 1855 i el 1859 que no recollia el projecte aprovat: la construcció als terrenys de les antigues muralles d'un bulevard de 60 metres d'amplada que enllaçaria Montjuïc amb la Ciutadella per fora de la ciutat antiga —en substitució de la ronda de 30 metres proposada per Cerdà— i l'obertura d'una gran plaça central al nord de la Rambla a la zona de l'actual plaça de Catalunya, així com la conservació del passeig de Sant Joan.

El projecte del bulevard, després de tota una sèrie de vicissituds que incloïen l'aprovació pel Govern, va ser abandonat a causa de la venda continuada per part de l'Estat dels terrenys de les muralles en contra de la voluntat del municipi, venda que va fer inassumible per al consistori la indemnització dels propietaris. La construcció de la plaça de Catalunya no es va fer fins entrat el segle xx.

En considerar insuficient l'obertura de tres vies vinculades a l'eixample proposada pel plànol de Cerdà, l'Ajuntament va aprovar, el 26 de novembre de 1862, el seu propi projecte de reforma de la ciutat antiga, elaborat per Garriga i Roca. Però tant la reforma municipal com la de Cerdà van ser inviables perquè el Govern de l'Estat no va aprovar ni el pla econòmic de l'un ni de l'altre i es va negar a modificar la llei d'expropiació forçosa.

L'elaboració d'un projecte d'enderrocament de la Ciutadella, una altra de les reivindicacions històriques de Barcelona —aquesta sí que prevista en el plànol de Cerdà—, va ser aprovada pel consistori el 15 de gener de 1861 a

proposta de l'alcalde Santa-Maria, i el projecte va ser enviat al govern el 26 de novembre de 1862.²⁴

L'acollida del Govern va ser favorable, però poc després d'examinar-se a Madrid el projecte va caure el gabinet O'Donnell, el 2 de març de 1863, i la fortalesa no es va enderrocar fins al 1868.

Josep Santa-Maria no va poder veure la fi de la Ciutadella, va morir abans. Havia dimitit del càrrec d'alcalde a l'abril del 1863, amb la dissolució del Govern de la Unió Liberal i la formació d'un gabinet moderat presidit pel marquès de Miraflores. Després, de nou amb el govern de la Unió Liberal, va ser diputat a Corts per Lleida la legislatura del 1865-1866. El 29 de desembre de 1867 moria a Barcelona aquest alcalde de llarga empremta a la ciutat, un polític que havia renunciat sempre al sou que li corresponia en els diferents càrrecs que va exercir. Poc després de la seva mort, l'eixample començava a ser realitat.

Plànol de l'edifici de l'ajuntament de Barcelona, dissenyat per Antoni Rovira i Trias.

Plànol de l'edifici de l'ajuntament de Barcelona, dissenyat per Antoni Rovira i Trias.

NOTES

- Josep FONTANA, *La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*, Barcelona, Edicions 62, 1998, pàg. 248.
- Entre el 1842 i el 20 de setembre de 1858 només hi va haver dos intervals en què Barcelona no va estar en estat de setge: una part de l'any 1843 i la primera part del Bienni Progressista.
- Aquests estudis, posteriorment reconeguts per la Universitat de Barcelona després d'aprovar l'examen universitari, constaven dels cursos de Lògica, Metafísica, Matemàtiques, Física i Ètica. AHUB (Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona), *Espediente para el grado de Bachiller á Claustro pleno de José Santa-Maria y Gelbert. Leyes, 1841*.
- Josep M. OLLÉ ROMEU, *Les bullangues de Barcelona durant la primera guerra carlina (1835-1837)*, Tarragona, El Mèdol, 1993, vol. I, pàg. 255 i nota 11 de pàg. 276. *El Vapor*, 5-II-1836, pàg. 3.
- Josep M. PONS, *El sistema polític a Lleida durant els anys de consolidació del liberalisme censatari (1843-1868)*, tesi doctoral dirigida per Josep Termes, Barcelona, UPF, 2001, pàg. 90, nota 117.
- Mateu CRESPI, *Diario de memorias de lo ocurrido en la ciudad de Barcelona (1820-1849)*, AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), manuscrit, 23-V-1837. OLLÉ ROMEU, *Les bullangues de...*, vol. II, pàg. 193. Vegeu també l'anàlisi detallada dels esdeveniments de gener a maig de 1837 a les pàg. 133-300 i a Manuel SANTIRSO RODRÍGUEZ, *Revolución liberal y guerra civil en Cataluña (1833-1840)*, tesi doctoral dirigida per Josep Fontana, Barcelona, UAB, 1994, pàg. 385-460.
- Diario de Sesiones de las Cortes Constituyentes (DSCC)*, 30-V-1837, núm. 211, i 3-VI-1837, núm. 215.
- Vila es refereix als dos capitans generals, que són Parreño i De Meer, sense dir els noms, potser per rebaixar una mica la tensió. Poso els noms al text perquè sigui més clar.
- Rafael DEGOLLADA, *Memoria del abogado Don Rafael Degollada, en defensa de su honor ultrajado*, Marsella, Impremta Senés, 1839, pàg. 16-20.
- En aquella època l'alcaldia s'exercia de manera col·legiada. Els alcaldes eren: Josep Maluquer, Antoni Benavent, Domingo Ferrando, Josep Soler i Matas, Josep Ventosa i Josep Santa-Maria i Gelbert. Santa-Maria hi va exercir del 21 de maig al 20 de novembre de 1843.
- AMAB* (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Actes del Consell Plenari, 27-VI-1843, f. 208v, intervenció de Josep Santa-Maria.

12. *La Junta Central. Proyectos de decreto de la provincial de Barcelona en 1843*, Barcelona, Impremta de D. Agustín Gaspar, 1854, pàg. 11.

13. Andrés Pí y ARIMON, *Barcelona antigua y moderna*, Barcelona, Imprenta y Librería Politécnica de Tomás Gorchs, 1854, vol. II, pàg. 1027.

14. La qualificació «centralistes» i l'expressió «revolució centralista» amb què es va denominar aquesta insurrecció van procedir de la reivindicació que feien els revoltats d'una junta central escollida a partir de les diverses juntes que s'havien format a les províncies en contra del Govern d'Espartero; tenia, doncs, un significat oposat al que ens suggereix avui.

15. *El Imparcial*, 3-VIII-1843, pàg. 3. Aquest episodi havia succeït el 5 de juny, quan el capità general José Cortínez Espinosa s'oposava al pronunciament de Barcelona contra Espartero i es disposava a declarar Barcelona en estat de setge. Un dia després d'aquest escrit, *El Imparcial* publicava una carta de Santa-Maria que deia que amb ell hi havia altres membres de la corporació i que els que no hi eren haurien actuat d'una manera semblant en aquesta circumstància; acompanyava a Santa-Maria l'alcalde Soler i Matas.

16. Vegeu la intervenció de Santa-Maria a AMAB, Actes del Consell Plenari, 15-VIII-1843, f. 289.

17. Al final del juliol, Josep Santa-Maria havia estat elegit primer comandant del 6è batalló de la Milícia Nacional de Barcelona.

18. L'alcalde Antoni Benavent havia deixat el càrrec per assumir la presidència de la Junta de la Província de Barcelona; els altres havien marxat.

19. PONS, *El sistema polític...*, pàg. 148, 447. *Diario de Barcelona*, 27-VIII-1850, núm. 237, pàg. 4492; 9-X-1858, núm. 282, pàg. 9067.

20. Vegeu una anàlisi detallada de tot el procés, des del juliol del 1858 fins al maig del 1860, a Glòria SANTA-MARIA, *Decidir la ciutat futura. Barcelona 1859*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Museu d'Història de Barcelona, 2009.

21. Carta a Pascual Madoz 15-VI-1859, carta a Joan Prim, 31-V-1860, AMAB, Q 137, *Obres públiques-eixample*, exp. 1375, peça 3a i peça 12a.

22. AMAB, Q 137, *Obres públiques-eixample*, exp. 1375, peça 3a, carta de Josep Santa-Maria i Gelbert a Ignasi Llasera i Esteve, 30-VI-1859, en resposta a l'Acadèmia de Belles Arts.

23. Exposició a la reina, 9-VIII-1859, AMAB, Q 137, *Obres públiques-eixample*, exp. 1375, peça 3a.

24. La proposta estava inclosa en la *Memòria sobre l'estat economicoadministratiu de l'Ajuntament del bienni 1859-1860*, presentada per l'alcalde i aprovada pel consistori el 15 de gener de 1861. Es va encarregar l'elaboració del projecte d'enderrocament de la Ciutadella a l'arquitecte municipal Garriga i Roca.

Cerdà 1860 - 1866: teòric de la ciutat i gestor de l'eixample

Hi ha un Cerdà teòric de la ciutat: quietud i moviment, habitatge i vies, són els elements de la vida urbana moderna. Com a enginyer, és expert en vialitat, però l'higienisme determina la seva concepció de la casa.

Hi ha un altre Cerdà gestor de l'eixample: el plànol del 1859 és un projecte que per força s'ha d'acabar sobre el terreny, i se'n faran reelaboracions contínues. El procés posarà en relleu la capacitat inesgotable de Cerdà d'inventar solucions als problemes de l'execució de l'eixample.

Hi ha un tercer Cerdà, enfrontat a altres professionals: a propòsit de la relació entre ciutat i monument i, sobretot, del caràcter indicatiu o prescriptiu de les localitzacions de serveis i equipaments del plànol del 1859.

El triomf de Cerdà

Podem parlar de triomf de Cerdà en el període que va de maig a octubre del 1860, en què se succeeixen un seguit d'esdeveniments favorables: el decret que autoritza la construcció a l'eixample d'acord amb el plànol del 1859; la concessió del primer permís per edificar al líder dels propietaris dels afores; la visita d'Isabel II a Barcelona per inaugurar solemnement l'engegada de la nova ciutat; la unanimitat de les institucions per celebrar el motiu de la visita. Després de tants anys i tantes vicissituds per aconseguir l'eixample, la magnitud de l'objectiu assolit sembla que esborra els enfrontaments anteriors.

«Artículo 1º: Todas las construcciones que se intenten en lo sucesivo en Barcelona y pueblos inmediatos de Sans, las Corts, Sarriá, San Gervasio, San Andrés del Palomar, San Martín de Provensals y San Adrián del Besos, dentro de la zona comprendida en el proyecto de reforma y ensanche de aquella capital, aprobado por Real orden de 7 de junio último, se verificarán con sujeción a dicho proyecto, quedando desde luego los particulares autorizados para edificar en sus respectivos terrenos con arreglo al mismo y a las prescripciones vigentes de policía urbana.»

Reial decret de 31 de maig de 1860 que autoritza la construcció a l'eixample d'acord amb el plànol Cerdà

Autor desconegut. Palau de l'Exposició Industrial i Artística, 1860, AFB

Àlbum dedicat a la reina Isabel II per l'Ajuntament de Barcelona en record del seu viatge a la ciutat per inaugurar l'Eixample, 1860, RB

Façana de l'Ajuntament, 1860, RB

Vista general del port, 1860, RB

Vista de l'estació del pla de Palau, 1860, RB

Façana de La España Industrial, 1860, RB

Moador estampat ofert a la reina per La España Industrial, detall, MUHBA

Ildefons Cerdà. Plànol d'alineacions de l'eixample i la reforma de Barcelona, sense data [1861], AHCB

La teoria: el cub atmosfèric

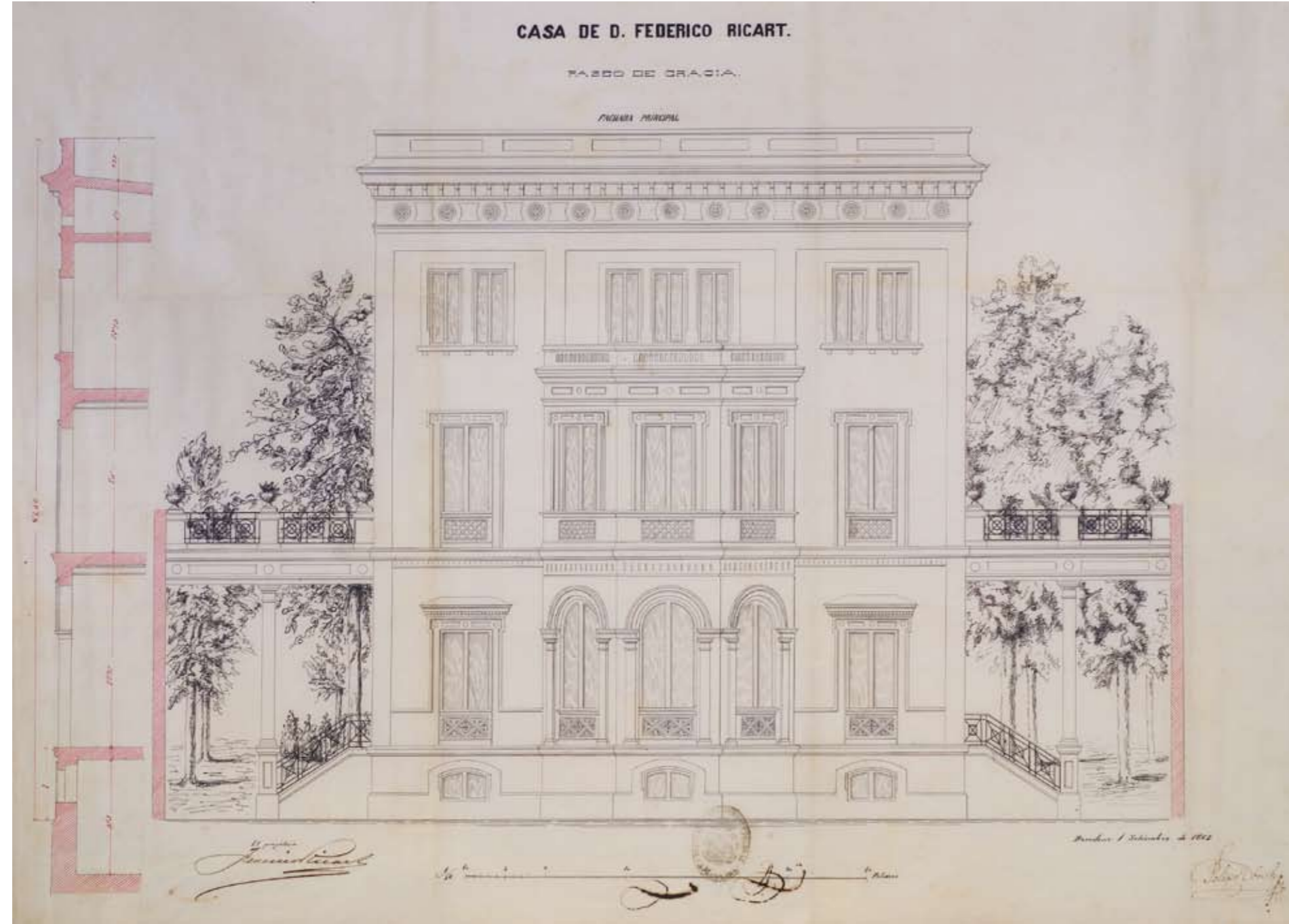
Durant el segle XIX es creu que la qualitat de l'aire determina el contagi epidèmic, produït per via respiratòria. El cub atmosfèric és la quantitat d'aire pur disponible en el dormitori tancat d'una parella, on cada nit es recuperen forces. A la ciutat antiga, el cub atmosfèric oscil·la entre una quarta part i la meitat del necessari. La consigna de l'eixample serà dotar tots els habitatges de la quantitat idònia d'aire respirable, amb una proporció d'espai del 50 % dedicada al conjunt dels dormitoris. La casa ideal és cúbica, als quatre vents i envoltada de verd, però només és a l'abast d'una minoria.

«No me he contentado con resolver casuísticamente las cuestiones, como vulgarmente se hace y es lo más cómodo, sino que allí donde me ha hecho falta una teoría a la cual subordinar el asunto de que se trataba, la he inventado, las más de las veces, por no decir siempre, con el más ímprobo trabajo.»

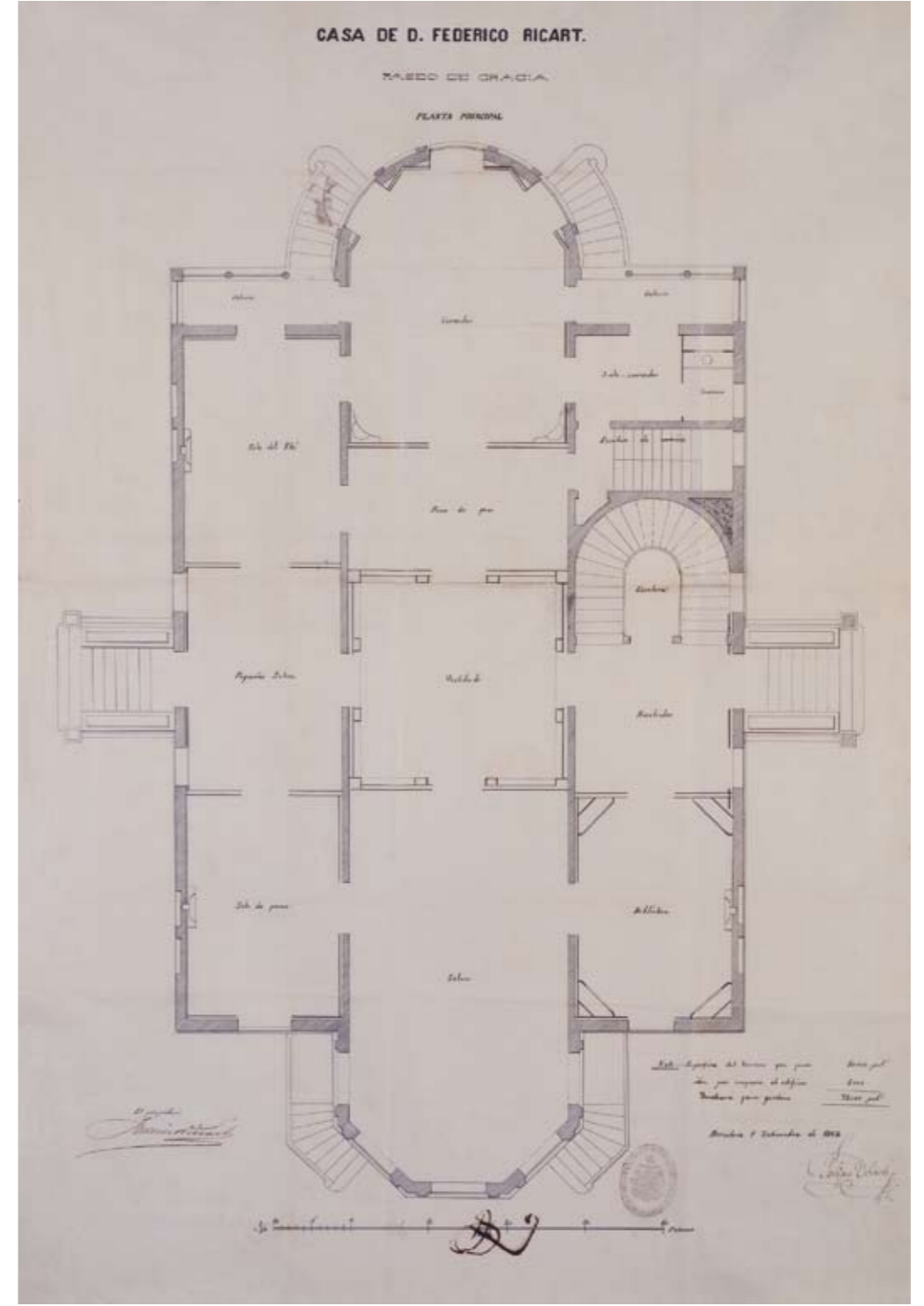
Ildefons Cerdà, «Despojo. Reclamación contra el despojo que por la Ley de Ensanches se ha hecho de mi Plan económico y consulta», manuscrit sense data

La família Dodero, daguerreotip de Manuel Moliné i Albareda de 1856, AFB

Felip Ubach. Projecte arquitectònic de la casa de Frederic Ricart al passeig de Gràcia, 1861, AMAB

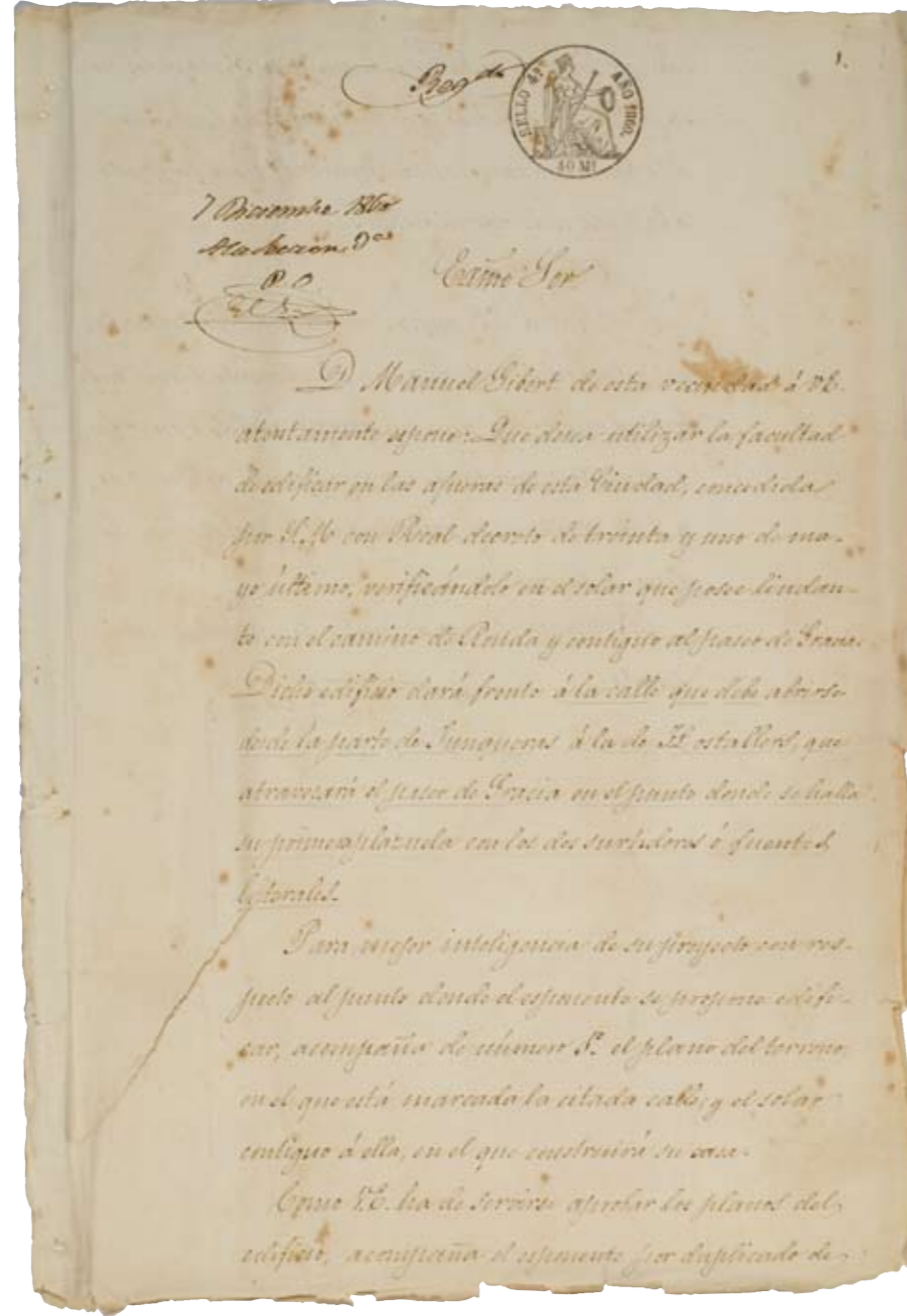
Planta principal de la casa de Frederic Ricart, 1861, AMAB

La pràctica: la gestió de l'eixample

El Govern delega expressament en el governador civil la responsabilitat de fer possible començar a construir a l'eixample; Cerdà n'és el tècnic assessor i l'Ajuntament queda marginat del procés. Els propietaris s'han de dirigir a l'autoritat provincial per obtenir la llicència d'obres, amb l'alineació particular de la finca fixada per Cerdà. A canvi, han de cedir gratuïtament els terrenys per a vials, sufragar la part corresponent de la infraestructura del carrer i respectar certs límits en l'aprofitament de la parcel·la i en l'altura de l'edifici. És tan sols una part del treball de Cerdà com a gestor.

«Pasó el siglo de los proyectistas, esa época de candidez en que era admitida con apluso cualquier idea o teoría encaminada a un fin laudable, sin examinar si llevaba en sí misma elementos de realización. En nuestro siglo esencialmente práctico ... después de escuchar ... la exposición de un pensamiento ... nos apresuramos a pedir y examinar la posibilidad inmediata de su aplicación y ... los recursos con que para ello pueda contarse. Si no trae estos auxiliares indispensables, lo rechazamos ...»

Ildefons Cerdà, *Teoría de la viabilidad urbana y reforma de la de Madrid*, 1861, dins *Cerdà y Madrid*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas y Ayuntamiento de Madrid, 1991, pàg. 185

Primer full del permís de construcció de la primera casa de l'Eixample concedit a Manuel Gibert als terrenys de la futura plaça de Catalunya tocant a la Ronda, 1860, AMAB

Josep Oriol Mestres. Façana de la casa de Manuel Gibert, 1860, AMAB

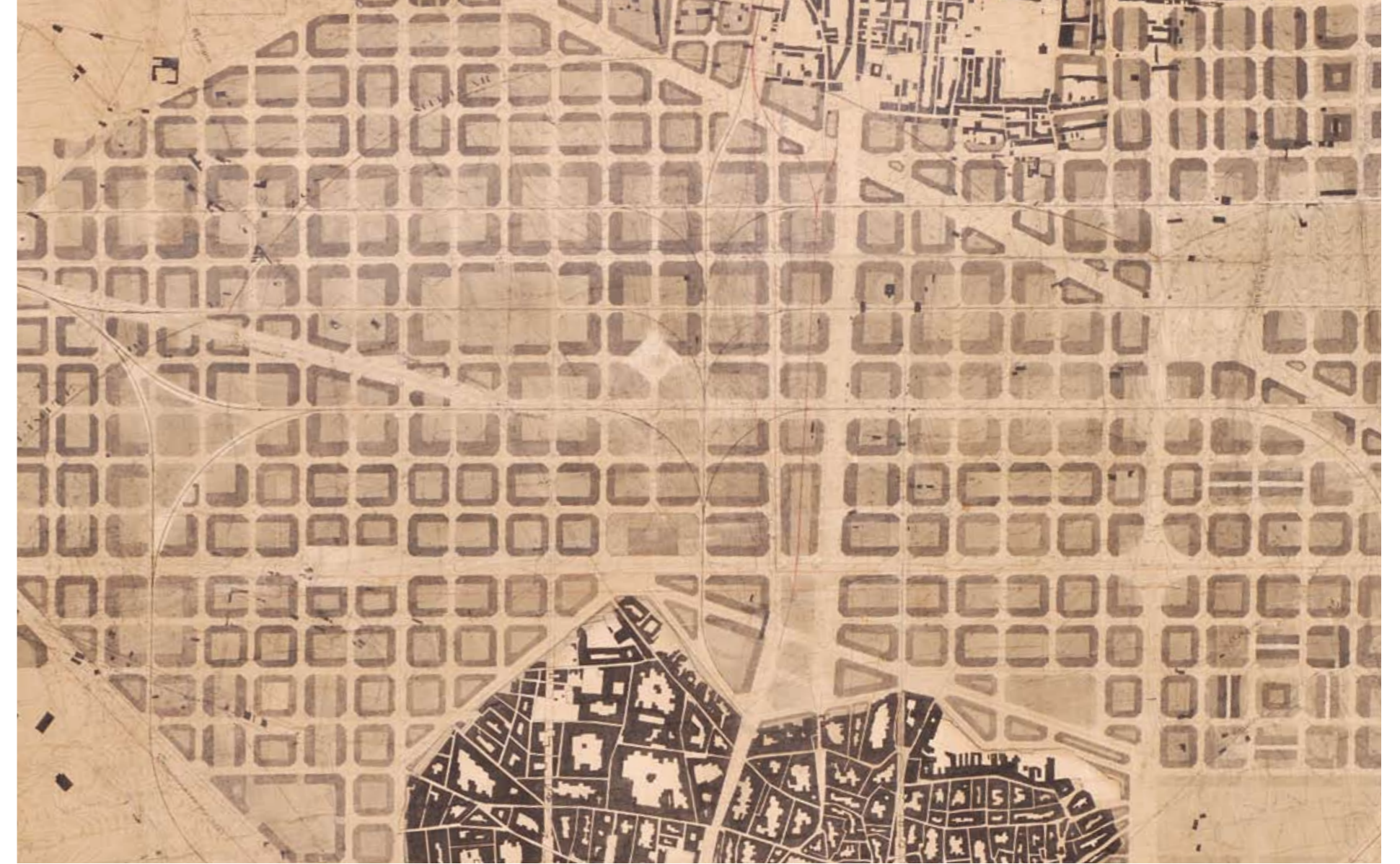
Leandre Serrallach. *Proyecto de Ramblar Colector de las aguas torrenciales que afluyen al llano de la Ciudad Condal*, 1865, RABASF

Leandre Serrallach. *Proyecto de Ramblar...*, plànol núm. 41 des de Gràcia a Camp de l'Arpa, 1865, RABASF

Ildefons Cerdà. Detall del plànol d'eixample de Barcelona, 1859. RABASF

Ildefons Cerdà. Detall del plànol d'eixample de Barcelona, 1863. AHCB

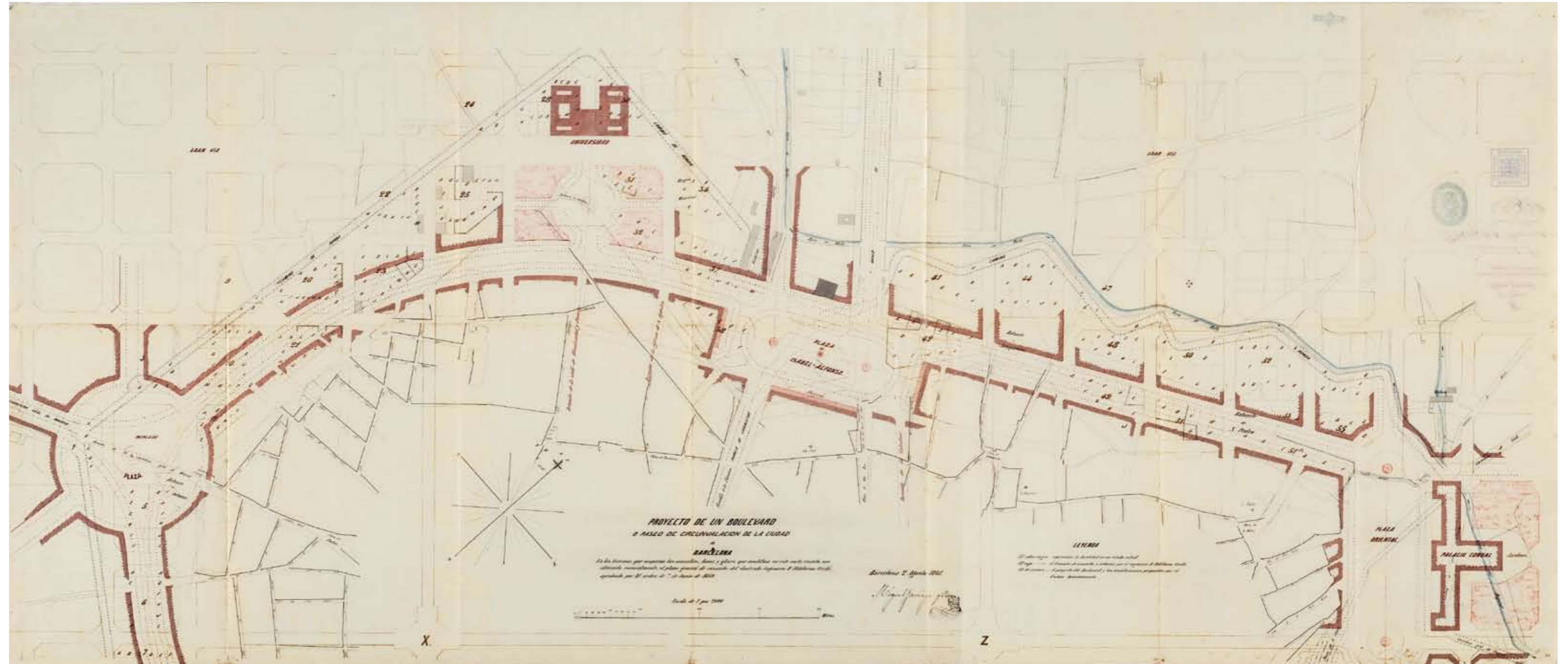
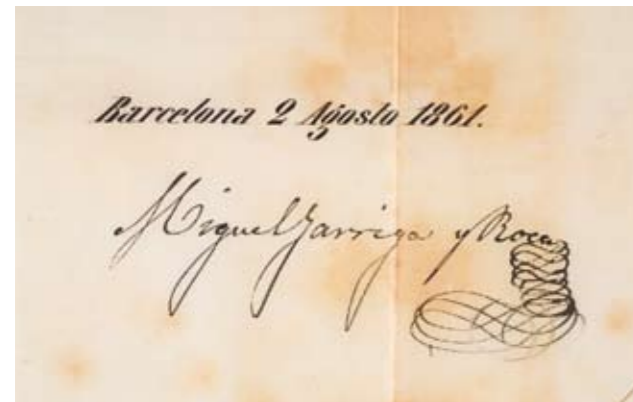

Confrontacions: Cerdà, Garriga, Molina

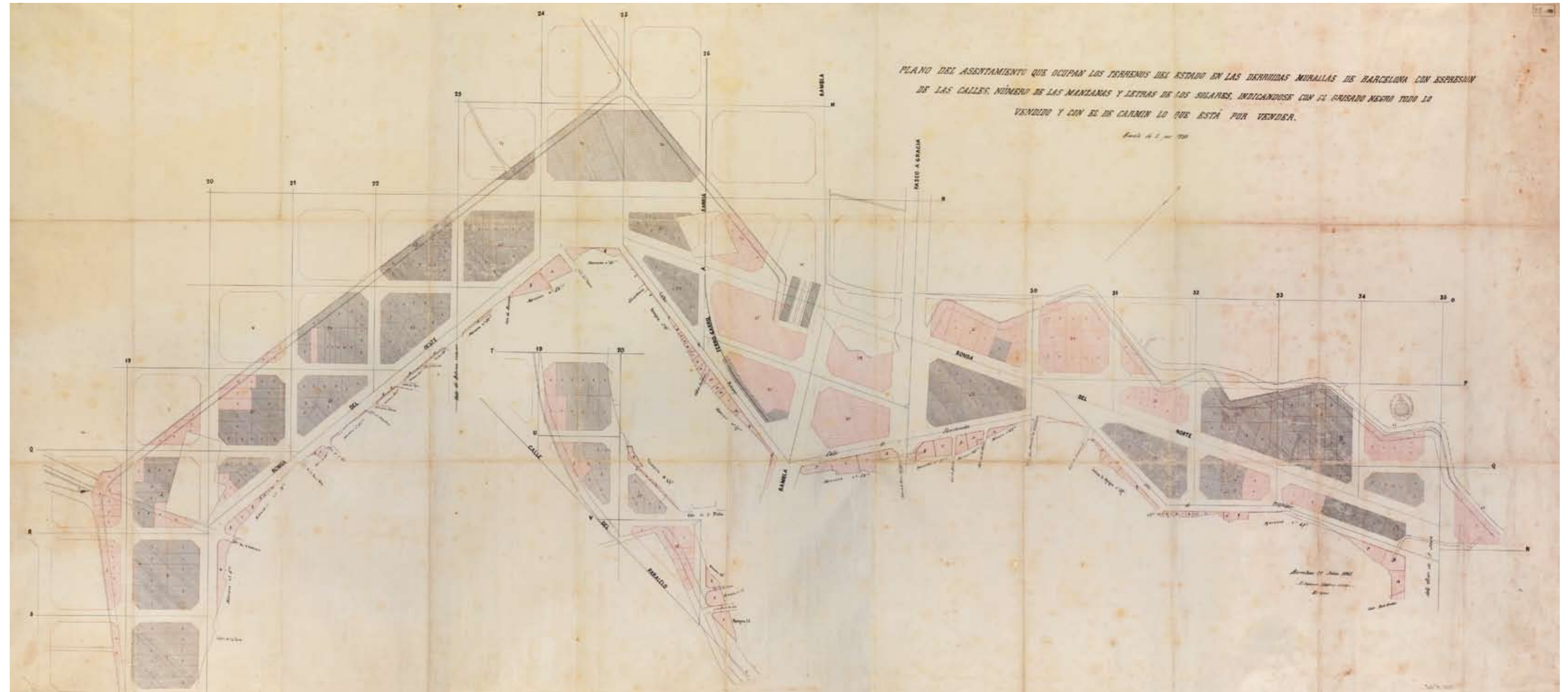
L'any 1862, el Govern rectifica i reconeix les competències municipals sobre l'eixample. El canvi afavoreix que el Ministeri de Governació aprovi el projecte d'obertura d'un bulevard ampli i arbrat als terrenys de les antigues muralles, un dels tres punts del programa municipal del 1853. Però Cerdà, per encàrrec de la Hisenda estatal, parcel·la aquests terrenys, que són venuts a particulars. Un any més tard, l'Ajuntament reconeix que li és impossible d'indemnitzar els propietaris, retira el projecte de bulevard i l'aprovació estatal queda sense efecte. El desenllaç porta Cerdà a presentar, el 1865, un primer disseny de la plaça de Catalunya no prevista en el plànol del 1859.

« [...] entro en el examen de la pretensión de este Ayuntamiento (la propuesta de bulevard) [...] fundo el triunfo de la verdad [...] en los datos y números que he debido amontonar, ja que fijándose principalmente las esperanzas de buen éxito del Ayuntamiento en su pensamiento económico y mirando por ende con cierto desapego la parte científica, he creido buscarla y combatirla (la propuesta de bulevard) en su propio terreno [...] son tan íntimas las relaciones que entre la ciencia facultativa y la económica existen, que no cabe ser técnicamente bueno lo que es económicamente malo.»

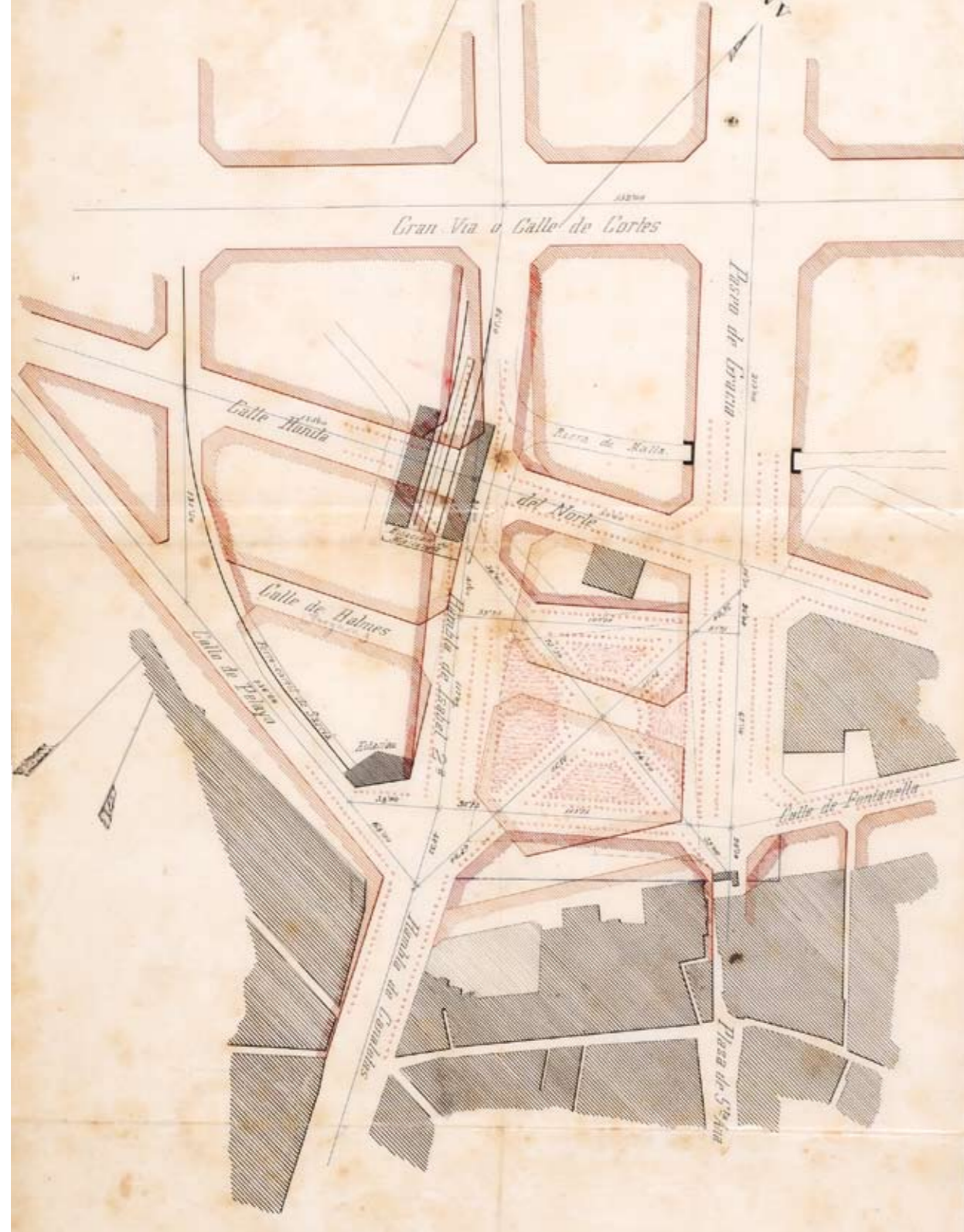
Ildefons Cerdà, *Informe al gobernador civil sobre el proyecto de bulevard presentado por el Ayuntamiento*, 24 de diciembre de 1862

Miquel Garriga i Roca. Segon projecte de bulevard, part superior, 2 d'agost de 1861, AHCB

Ildelfons Cerdà. Plano del asentamiento que ocupan los terrenos del Estado en las derruidas murallas de Barcelona, ... indicándose con el grisado negro todo lo vendido y con el de carmín todo lo que está por vender, 22 de juny de 1865, AMAB

Francesc Daniel Molina. Modificació del projecte de plaça de Catalunya de Leandre Serrallach, 25 de juny de 1866, АНСВ

Antoni Rovira i Trias. Projecte de plaça de Catalunya, 11 gener de 1873, versió A, AMAB

Antoni Rovira i Trias. Projecte de plaça de Catalunya, 11 gener de 1873, versió B, AMAB

Regles barcelonines i lleis estatals

El 1860 el Govern es compromet a fer una llei general per a eixamples i reformes a les ciutats espanyoles, però hi renuncia a mitjan 1862.

A Barcelona el governador dicta un reglament per blindar la cessió gratuïta dels terrenys per als vials, però aleshores triomfa un recurs particular elevat a Madrid, i el Govern s'apressa a aprovar una llei d'eixample el 1864.

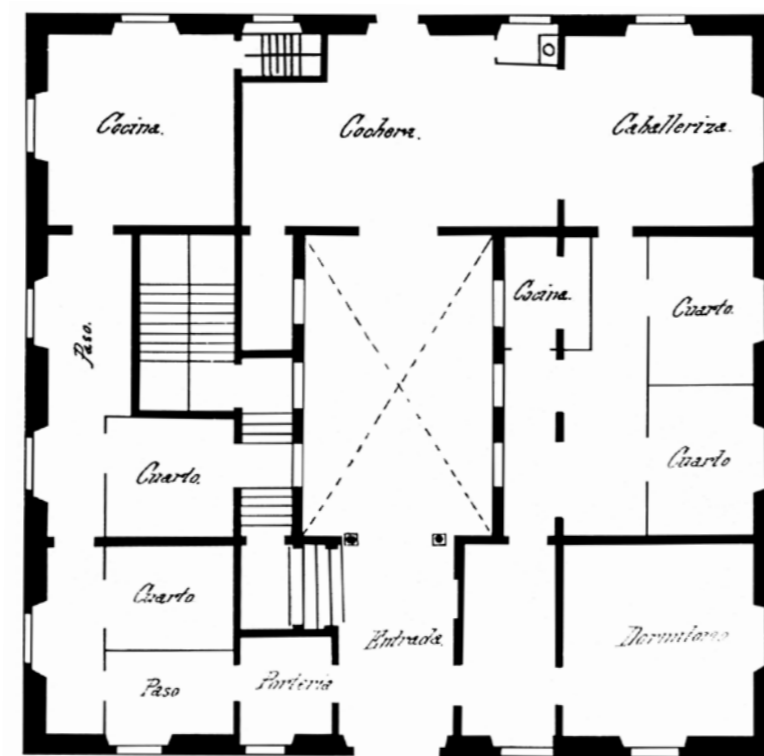
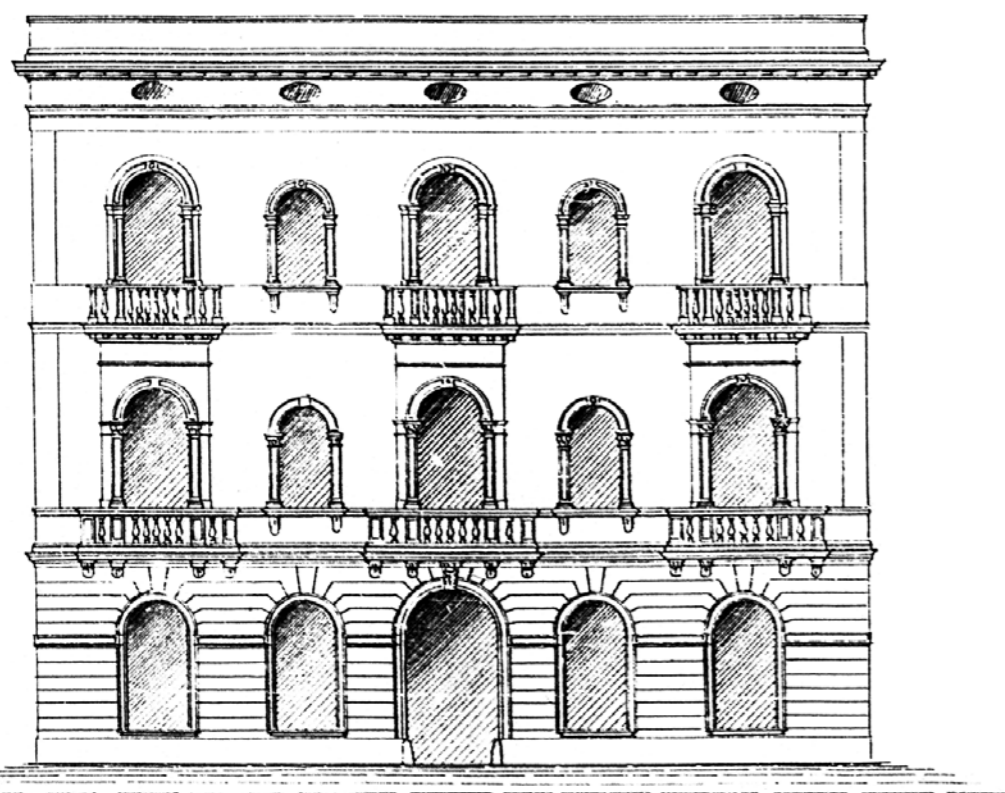
La nova llei obliga a indemnitzar en cas de traspàs de sòl de la propietat privada al domini públic i preveu per a les cessions voluntàries només estímuls fiscals. Però el debat sobre el finançament de l'obra pública i l'aplicació de les disposicions estatals a l'eixample barceloní continua obert fins als anys noranta del segle XIX.

« ... si debiera expropiarse todo lo expropiable del proyecto de Ensanche, aun cuando desde el principio pudiera disponerse de todos los recursos señalados en el artículo 3º de la ley no alcanzarían con mucho para indemnizar todas las calles y plazas señaladas en el plano; siendo de notar que dichos recursos deben ser necesariamente paulatinos, aún cuando se haga uso del crédito, que importa el pago de intereses, en los cuales se consumiría una gran parte de aquellos recursos ... »

«Dictamen de la Comisión nombrada por los propietarios del ensanche de Barcelona», dins *Revista de Obras Públicas*, 1865, XIII, vol. I, núm. 3, pàg. 25-31

Cerdà a la recerca de l'hàbitat ideal: el cub atmosfèric

Ramon Grau

Ildefons Cerdà. Proposta de casa de primera classe per a l'eixample, façana i planta baixa, 1855, AGA

La veritat d'un creador s'ha de buscar en la seva obra. La simplicitat i la força extraordinària de la imatge que Ildefons Cerdà va dibuixar per a la futura Barcelona —les proporcions i l'orientació de la trama ortogonal i el traçat de les llargues diagonals que exhibeix el plànol d'eixample i reforma del 1859— palesen un sòlid vincle personal amb la capital catalana i la compenetració amb el seu *genius loci*, sedimentat des dels llunyans temps de l'emperador August. Per actualitzar el pla viari de Barcelona d'acord amb la seva personalitat plurisecular —*decumanus* i *cardo* traduïts com a *trama* i *ordit*— i també amb la dinàmica expansiva de la revolució dels transports, l'eina de Cerdà fou el coneixement tècnic propi de la seva professió, l'enginyeria. Però la inspiració que va treure d'una disciplina aliena i aleshores immersa en un procés de canvi radical, la medicina, no fou pas menys important a l'hora d'idear el nou hàbitat. I en concret, l'aplicació de la teoria higienista del cub atmosfèric vinculà la regeneració urbana amb un imperatiu d'anivellament social derivat de fermes conviccions morals.

L'higienisme cerdanià i les conjuntures barcelonines

L'entusiasme tecnocràtic que exigia eixamplar els carrers de la ciutat i prometia revolucionar les comunicacions a tot el territori era fàcilment assumible per les elits burgeses de mitjan segle XIX, deleroses de progrés material. La paral·lela revolució de les cases era més controvertible, tot i que, a l'hora de reclamar la desaparició definitiva de les compresores muralles, l'exigència de reduir les densitats d'edificació apareixia amb un argument encara més eficaç que l'altre ingredient del programa urbanístic de Cerdà. I en efecte, el combat per treure's del damunt la bota de l'exèrcit espanyol era el punt clau de l'agenda urbanística de Barcelona durant el Bienni Progressista de 1854-1856. Per això, tots reclamaven habitatges higiènics, unifamiliars i rodejats de patis i jardins; no sols ho feia Cerdà a l'avantprojecte de 16 de desembre de 1855, sinó també els autors de les bases per a l'eixample del 28 del juny anterior, signades pel jurista Manuel Duran i Bas i l'arquitecte Elies Rogent, entre altres membres de la comissió cívica creada ad hoc.¹

Tan bon punt s'obtingué el triomf sobre el Ministeri de la Guerra, i Barcelona ja no fou considerada plaça forta, el 9 de desembre de 1858, les classes propietàries barcelonines deixaren enrere el sentiment filantròpic

alimentat per l'epidèmia de còlera del 1854 i afectaren no entendre les raons de les generoses proporcions del pla avançat aleshores per Cerdà i que seria arrodonit i presentat al Govern a la primera meitat de l'any 1859. En farien l'ús que els semblés oportú per a les seves residències particulars, però en la configuració dels pisos de lloguer que oferien al mercat, retornaren als càlculs usuals de rendibilitat econòmica, temperats —això sí— per unes ordenances de construcció cada vegada més exigents.

Després de l'avantprojecte d'eixample, que és l'objecte principal de la nostra atenció aquí, Cerdà seguiria fidel al programa higienista, present com a argument central en totes les altres peces que componen el fil principal de la seva obra escrita: el projecte d'eixample i reforma de Barcelona aprovat pel Govern el 7 de juny de 1859, el menys conegut estudi de la reforma interior de Madrid, del gener del 1861, i, finalment, el tractat general d'urbanisme publicat el 1867.

Poc després de completar-se el cicle de l'obra cerdanià, els avenços de la microbiologia, deguts a Louis Pasteur i a Robert Koch, desviaren l'atenció investigadora dels càlculs sobre la quantitat i la qualitat de l'aire respirable i arraconaren de manera definitiva la teoria de l'escola higienista que vinculava la morbiditat i, en particular, les grans epidèmies, a la contaminació atmosfèrica per la presència de miasmes animals. Històricament, ja no hi hagué, doncs, cap oportunitat per reivindicar les propostes cerdànies sobre l'hàbitat des de l'angle precís de la seva concepció original. Perduts de vista el referent teòric i la motivació concreta, la ciutat verda dibuixada per Cerdà connectà a mitjan segle XX amb una nostàlgia atada pel maltractament que en aquell temps sofria Barcelona: l'espectacle d'un Eixample sobreexplotat, una reforma interior sense horitzó clar i una perifèria en expansió desordenada.

La idealització de Cerdà data d'aquest moment. En síntesi, es pensà aleshores que l'enginyer havia ofert a la societat un ideal immaculat que hauria dut a una urbanització perfecta i que els seus executors el traïren de manera miserable.

Un coneixement més acurat pot donar lloc a una altra visió, segons la qual el mateix autor del pla d'eixample hauria anat afluint en la defensa d'aquell ideal a causa d'una pressió externa que l'erosionava.

Però el pragmatisme del nostre personatge no consisteix sols ni principalment a mostrar-se disposat a sacrificar la integritat d'una lluminosa veritat científica —suposadament assolida sense vacil·lacions ni retorn possible— per tal de començar a posar-la en pràctica i contribuir així a l'educació de la massa social en la doctrina del progrés. És la teoria de la transacció per a la transició, desenvolupada en les obres més tardanes de Cerdà. La seva inclinació pràctica té tota una altra dimensió, perquè en ell l'aprofitament de les conjuntures amb vista a l'acció transformadora fou inseparable del procés de coneixement. La

perspectiva utilitària determinà, en cada fase de la seva trajectòria, la selecció dels objectes d'estudi, orientà la tria de les fonts científiques per analitzar-los i fer-los intel·ligibles, delimità les descobertes i el desenvolupament de les teories i condicionà l'embolcall retòric de tot plegat.

Primer càlcul: la quota d'aire respirable

En matèria de condicions d'habitabilitat, la inspiració directa de Cerdà fou el *Traité d'hygiène publique et privée*, de Michel Lévy, síntesi de les recerques atiadés a França per les epidèmies de còlera del decenni del 1830, editada en dos volums en 1844-1845 i reeditada amb ampliacions i esmenes el 1850 i un altre cop el 1857.² A través d'aquesta obra de referència, l'enginyer català accedí als càlculs sobre les necessitats d'aire respirable del físic Eugène Péclet, publicats al *Traité de la chaleur*, en primera edició el 1828 i en segona —la manejada per Lévy— el 1843.³ Cerdà els cita com un article de fe: «En cuanto a la cantidad de aire atmosférico que se necesita para mantener la respiración en buenas condiciones de salubridad, es sabido que, de las experiencias de ventilación hechas bajo la dirección de Mr. Péclet e independientes de toda idea teórica preconcebida, resulta ser de 6 a 10 metros cúbicos por hora y por hombre».⁴

Les premisses de Péclet són que l'aire atmosfèric conté aproximadament un 20 % d'oxigen i un 80 % de nitrogen i que sols el primer gas és útil a la vida animal; que la mitjana d'inspiracions/expiracions humanes per minut és de vint vegades i la quantitat d'aire inspirat és de 656 cm³ cada cop; que cada respiració consumeix fins a una tercera part de l'oxigen contingut, transformant-lo en àcid carbònic, improp*i* ja per a la funció respiratòria; i que quan resta sols un terç de l'oxigen la respiració esdevé dificultosa.

Atenent sols al consum d'oxigen, Péclet estima que cal 0,537 m³ d'aire per persona i hora. Però «en aquesta hipòtesi el mateix aire passaria un gran nombre de vegades pels pulmons, i això és una causa d'insalubritat que cal evitar, especialment a les grans reunions, perquè l'aire exhalat conté vapor d'aigua i, probablement, matèries animals que pot ser perillós de respirar».⁵ Per evitar això, la quota s'eleva a 0,787 m³. Ara bé, caldria fer un salt extraordinari fins als 6,937 m³ per tal de contrarestar els efectes contaminants de la transpiració cutània, importantíssims segons els higienistes.

A la pràctica, el físic francès s'inclina pel càlcul intermedi;⁶ però Lévy opta pel càlcul més generós, i Cerdà encara tendeix a ampliar el ventall, com hem vist; potser perquè pensa que l'aire, «quando sale expirado de nuestros pulmones, ha perdido su oxígeno», és a dir, la totalitat del contingut en el volum respirable, i no sols una tercera part.⁷

Sis anys abans, el 1849, els químics Victor Regnault i Jules Reiset, responsables d'escrupolosos experiments sobre la respiració animal, havien

mostrat la poca significació quantitativa de les exhalacions corporals diferents de la respiració pulmonar i concloïen, sense negar l'existència dels miasmes, que se n'exageraven molt els efectes nocius.⁸ Però Lévy els contradeia explícitament i reafirmava la teoria tradicional: «Els vapors que es desprenen de la superfície humana es barregen amb l'aire i s'hi dissolen; són acompanyats per matèries animals que no triguen gaire a comunicar a l'aire mala olor; i aquestes matèries són, sense discussió, la causa més poderosa d'insalubritat». La conclusió és lapidària: «La qüestió dels miasmes troba la seva resposta en l'experiència secular de la medicina, no en l'anàlisi química».⁹

Segon càlcul: el dormitori conjugal

En relació amb l'arquitectura, l'objectiu de l'escola higienista és garantir en tot moment a les persones una quota d'aire adequada per poder respirar lliurement i mantenir vida i salut en ambients tancats. És un problema de quantitat i de qualitat. En un medi urbà, la qualitat de l'aire atmosfèric depèn, en part, de condicions externes als edificis, i els higienistes remarquen les altes densitats urbanes com un factor negatiu, a causa de la concentració i circulació de gasos produïts per les activitats i de miasmes animals de procedència variada. Però la creença en la toxicitat dels miasmes generats per les mateixes persones en l'acte de respirar porta a considerar que l'ocupació humana de l'habitacle és la que fa minvar la qualitat de l'aire al mateix temps que la quantitat d'oxigen en l'entorn més immediat i determinant. D'aquesta manera, la recerca de solucions s'ha de fer, primer de tot, en la conformació dels habitatges.

Aquest enfocament dels metges higienistes, que va des del detall domèstic fins a la globalitat urbana, i no a la inversa, assumit per Ildefons Cerdà, marca la gran diferència respecte als arquitectes urbanistes del seu temps i és una de les claus de la solidesa del pla del 1859. L'enginyer català recomana que Barcelona, vuit vegades més densa que Londres i amb una mortalitat doble, adopti per al futur una densitat com la londinenca, i aquests càlculs —poc acurats—¹⁰ li serveixen per argumentar l'eixample il·limitat, per enllaçar la vella ciutat amb els pobles i suburbis del pla i per tenir una pauta general d'organització. Però sols pot començar seriosament a farcir el plànol a partir de l'anàlisi de la cèl·lula elemental que és l'habitacle humà i amb la ideació d'una alternativa en aquesta escala microterritorial.

Des de sempre, les construccions humanes destinades a allotjar la vida han disposat d'obertures que, a banda de les finalitats d'accés i il·luminació, permeten la renovació de l'aire. Arran dels estudis dels químics i els físics moderns que comencen a la darrerria del segle xviii i culminen just en els anys centrals del xix, els plantejaments es fan més específics. La qüestió és formulada ara com una hipòtesi susceptible de ser resolta per via d'experimentació. Es tracta de mobilitzar els progressos en el coneixement de la composició de

l'aire, de la dinàmica de fluids i de la respiració animal per esbrinar quin volum d'aire caldria encabir en una cambra tancada hermèticament per assegurar la respiració d'una persona durant un temps determinat: el cub atmosfèric.

Agafant l'estimació més elevada de Péclet, que és la congruent amb la creença en la influència determinant dels miasmes humans sobre la morbilitat, Michel Lévy aborda la definició del cub atmosfèric en el cas real més aproximat a la hipòtesi simple: el dormitori. Si cada persona consumeix de mitjana 6 m³ d'aire cada hora, i el descans nocturn dura entre 7 i 8 hores, la cambra corresponent, sense un sistema de ventilació eficaç, hauria de contenir entre 42 i 48 m³, que l'higienista francès arrodoneix en el ventall dels 40-45 m³.¹¹

Cerdà segueix de molt a prop el raonament de Lévy, que aplica, no a la cambra individual, sinó al dormitori conjugal, considerat el cor de la cèl·lula familiar, base de tota la societat: «la capacidad mínima de un dormitorio que deba estar cerrado y desprovisto de aparatos de ventilación, si ha de contener dos personas durante 8 horas, tendrá que determinarse por la expresión 2 × 8 × 6 = 96 metros cúbicos, que viene a ser prócsimamente unos 50 metros cúbicos por individuo y por noche. Al cabo de este tiempo, la ventilación vendrá a ser absolutamente necesaria».¹²

La disposició del cubicatge dins la cambra conjugal es completa mitjançant la consideració de la dinàmica de l'aire en relació amb la temperatura i les seves variacions. L'aire viciat per l'expiració i la transpiració, escalfat i menys dens, es desplaça cap amunt, i això produeix «una corriente constante de aire, sobrado fuerte para barrer y confinar en la región superior de los aposentos aquellos vapores mefíticos a medida que se van produciendo», de manera que «así se explica cómo podemos pasar las largas horas de la noche encerrados en un reducido recinto sin perecer».¹³ Essent aconsellable aixecar els sostres per aquesta raó, l'autor de l'avantprojecte els situa a 4 o 5 metres de terra, amb el resultat que els 96-100 m³ del dormitori principal de la llar s'obtenen sobre una planta quadrada amb un costat que fa igualment entre 4 i 5 metres, és a dir, un cub perfecte.

La mateixa proporció vertical s'aplica a la resta de peces de l'habitatge familiar, sobre superfícies variables d'acord amb les funcions diverses i que comprenen, com a mínim, dos dormitoris més, per permetre separar els fills de la parella generadora per sexes. En conjunt, Cerdà calcula que la superfície total dels dormitoris ha de ser entre un 41,75 % i un 56,23 % de l'habitatge, i això s'aplica a tot el ventall social. En efecte, segons l'enginyer, cal adoptar «en las casas que hayan de servir para la clase rica, lo mismo que en las que se destinen a la clase obrera, una disposición tal que corresponda a lo que el sentimiento cristiano y la cultura de nuestra época reclaman». I això vol dir que «es indispensable que el número y capacidad de las diversas piezas que constituyen una habitación se hallen en relación con el número probable de

personas que la deban ocupar y que tengan en ella la independencia y separación convenientes a la diferencia de sexos y estados».¹⁴

A partir d'aquest principi, que serveix de frontispici a la part proposicional de la seva memòria del 1855, Cerdà estableix l'encaix dels habitatges en vuit classes de parcel·les, que seran les cèl·lules elementals d'una ciutat que, a l'avantprojecte, encara no es pot dibuixar completa.¹⁵ Les consideracions socials i econòmiques matisen la igualtat tendencial sense anul·lar-la, almenys pel que fa a resultats higiènics. Aquests depenen en part de l'entorn verd que el disseny d'illes i carrers garanteix a totes les cases de la ciutat renovada, però en una altra part important deriven de la supressió o minva de la diferenciació de les alçades dels sostres en els diversos estrats de la construcció. És un principi característic de la mentalitat, no ja higienista, sinó mèdica, trompetejat per Lévy i assumit per Cerdà: «Un cop fixat el nombre de pisos, distribuïu en masses iguals entre elles l'aire que confineu entre els quatre murs fonamentals; sacrificar, com es fa, els pisos superiors als inferiors, és infligir als seus habitants condicions de vida molt diferents».¹⁶

La crítica de l'hàbitat barceloní

El contrast del cub atmosfèric teòric amb l'hàbitat barceloní llegat per la història és tan radical que això permet a Cerdà obviar les agudes diferències empíriques entre les cases de la ciutat i, en conseqüència, en les condicions de vida dels usuaris respectius i fer-ne una crítica global.

Tots els exemplars que pot considerar en la memòria del 1855 —de fet, no són cases reals, sinó els models autoritzats per les ordenances de construcció vigents— queden molt per sota de l'ideal. Per tant, la regeneració que l'enginyer predica ha d'interessar tot el territori urbà i tots els grups socials, fins i tot els privilegiats, i no pot ser reduïda a un problema específic dels obrers i els pobres.

La taula titulada *Superficie y distribución ordinarias de los solares de edificación, altura de los techos y volumen de aire contenido en cada habitación* mostra que la ració mitjana d'aire per persona i hora nocturna és de 2,54 m³ a les cases de primer ordre, de 3,13 a les de segon ordre, de 2,30 a les de tercera categoria, d'1,42 a les de quarta, i d'1,17 a les cases de la Barceloneta. En resum: «la sociedad lleva su avaricia hasta el punto de no consignarnos más que 1,4 mc a 3,1 mc, es decir una cuarta parte de la dotación mínima para el pobre y una mitad de la misma para la clase acomodada». La confrontació amb una altra taula, *Clasificación de las casas, número de personas que se albergan en ellas, superficie que ocupan, precio e importe del solar, precio e importe de la construcción, importe total y renta que producen*, fa emergir una constatació dramàtica, que aquest cop sí que apunta al maltractament de les classes

inferiors: «Notemos también, para que en todo resalte la injusticia con que la sociedad trata a la clase pobre, que, mientras para con su alquiler el 1 p% más de interés al capital del casero, éste le reduce la ración de aire a una mitad menos de la que concede a la clase acomodada».¹⁷

És de remarcar que aquestes consideracions crítiques s’han fet «dejando a un lado los gravísimos defectos que encierran gran parte de las antiguas casas consideradas con respecto a la salud de sus moradores, y limitándome sola y exclusivamente a las que se han hecho y se hacen con arreglo a las ordenanzas vigentes».¹⁸ I encara, en aquests estàndards moderns derivats de la tasca de l'arquitecte municipal Josep Mas i Vila en el decenni del 1820, Cerdà refon en una mitjana els volums d'aire dels diferents estrats de la construcció, amb la qual cosa camufla la superior disponibilitat en els pisos principals, que potser fregaria nivells acceptables des del punt de vista higienista i, per tant, rebaixaria la força de la seva denúncia.

Un coneixement empíric més profund de la construcció a Barcelona aflorarà a la memòria del pla d'eixample i reforma del 1859,¹⁹ que, no obstant això, repeteix amb poca diferència les conclusions numèriques i els comentaris de l'avantprojecte del 1855.²⁰ L'estudi exhaustiu i plenament quantificat de l'hàbitat barceloní només apareixerà a l'impressionant segon volum de la *Teoría general de la urbanización*, publicat el 1868. I, a través de les síntesis estadístiques d'aquesta obra, es pot percebre que les parts de ciutat construïdes d'acord amb els models criticats a les esmentades taules del 1855 —en particular, l'entorn de la Rambla, la plaça Reial i el carrer de Ferran— presenten les taxes de mortalitat més baixes de la ciutat.

La implicació és clara. Cerdà havia relacionat causalment les altes mortalitats de Barcelona amb uns tipus arquitectònics ja renovats i que, en els seus estàndards superiors, garantien, en les hipotètiques condicions d'impermeabilitat de les cambres, el 50 % de l'aire fixat en el càlcul més ampli de Pécelet i més deutor de la teoria dels miasmes, a punt d'eclipsar-se definitivament.

Les xemeneies i el desinflament del cub atmosfèric

En l'aplicació de la teoria del cub atmosfèric a la conformació dels dormitoris, tant Lévy com Cerdà integraven, com si fos una veritat empírica, allò que en origen era una condició teòrica, establerta en pro de la construcció d'una hipòtesi i de la seva comprovació de laboratori.

Lévy afirmava que «els dormitoris no admeten cap sistema de ventilació eficaç» i criticava les cubicacions oficials als dormitoris de les modernes casernes de l'exèrcit francès —16 m³ per nit i home—, per haver «tingut en compte la ventilació accidental per l'obertura de portes i finestres, per les juntes, etc.», que podria mancar o ser nociva.²¹

Cerdà, al seu torn, deia que «la experiencia enseña que no se puede contar con una renovación muy eficaz del aire a favor de las juntas de las puertas y de las ventanas», i argumentava que «tocante a los sistemas de ventilación y caldeamiento para arrojar de las habitaciones el aire corrompido o introducir en ellas una cantidad igual de aire puro sin ocasionar por eso corrientes dañosas, no habiéndose inventado todavía sistema alguno de fácil y económica aplicación, nos ha sido preciso dar, a los dormitorios especialmente, mayor capacidad de la que en otro caso les hubiésemos asignado».²²

Segons l'enginyer català, les xemeneies, escasses als dormitoris, podien tenir aplicació en cas de malaltia, tot i que havia d'admetre, de passada, la seva funció evacuadora de gasos. I també podia servir per a la mateixa finalitat foradar la part superior de les cambres, convenient en especial als dormitoris destinats als infants. Però l'enginyer ignorava —deliberadament o no— que aquest moviment d'evacuació no es podia produir sense crear un efecte de crida i, per tant, una aportació d'aire renovat.²³

El funcionament de dispositius especials de renovació de l'aire, i en particular de les xemeneies antigues i modernes, era en aquell temps un important objecte científic, estudiat a la llum de la dinàmica de fluids. A banda del mateix tractat de Pécelet, objecte d'una tercera edició totalment refosa el 1860, abunden durant el decenni anterior noves aproximacions empíriques consagrades de manera específica a la ventilació i calefacció dels edificis, com la d'Arthur Morin.²⁴

Seria difícil d'entendre l'entestament de Cerdà a descartar les diverses possibilitats d'aportació d'aire en els dormitoris durant el temps de repòs si no fos perquè la simplificació és sempre més operativa que la complexitat. Poder exhibir un paràmetre tancat i innegociable era una arma fonamental per a la conjuntura del 1855, amb l'epidèmia de còlera recent, les reclamacions obreres en auge i l'enderroc de les muralles a mig executar i amb la incertesa sobre el manteniment o no de l'estatut de plaça forta.

En la «Discusión higiénica» de la memòria del 1859, Cerdà va ampliar la referència a autoritats científiques —Lavoisier, Humboldt, Gay-Lusac, Menzies, Dumas, Andral i Gavarret, Leblanc i Poumet, a més de Pécelet— però no es mogué de l'estimació de 6-10 m³ per persona i hora. Al contrari, al·legava ara casos especials pouats de la bibliografia on havia calgut multiplicar aquella dotació; i en parlar de l'efecte de les diverses estacions de l'any, afegia que la quota s'hauria d'augmentar a l'estiu, perquè la calor fa l'aire menys dens. És sols per compensar aquest escrieix sense alterar a l'alça el cub atmosfèric dels dormitoris —ja establert a l'avantprojecte— que Cerdà introdueix, per primer cop de manera rellevant, la menció als sistemes artificials de ventilació.²⁵

Ara bé, la incorporació de la reforma interior al pla d'eixample —el tret que més diferencia el projecte del 1859 de l'avantprojecte del 1855—,

la composició d'ordenances i la ideació d'un pla econòmic per fer possible la gran operació urbanística variaren més decididament la perspectiva cerdania-na sobre els models de casa i de ciutat practicables.

D'una banda, convenia, de tota evidència, millorar l'hàbitat consolidat, però augmentar-hi tots els volums d'aire reclòs hauria implicat la destrucció completa del patrimoni immobiliari, de manera que calia pensar en regeneracions parcials i en rebaixa de les exigències projectades sobre la ciutat futura. El coneixement que Cerdà anava adquirint sobre la mortalitat diferencial dins el recinte emmurallat, que redimia parcialment les construccions més modernes, empenyia en aquesta direcció realista.

D'altra banda, l'eixample deixà de ser vist com un objectiu autònom —tan rendible per als propietaris dels solars que passaven de rústics a urbans que feien concebible la imposició d'aquells estàndards de baixa densitat— i fou considerat també com l'únic mitjà per obtenir els immensos cabals necessaris per fer front a les indemnitzacions dels altres propietaris, els de la ciutat antiga, que havien de ser afectats per les obres d'eixamplament de la xarxa vi-ària i de sanejament de la massa edificada. La necessitat d'estimular el mercat —a més del servei als interessos estatals en els solars de les muralles— afavorí també una tendència a densificar més l'àrea de nova construcció.

El 1859 aquesta evolució era més perceptible en el plànol que no pas en la memòria, però fou més desenvolupada en els anys immediats, els de posada en marxa de l'Eixample. La memòria sobre la reforma interior de la ciutat de Madrid, signada el gener del 1861, s'ha d'entendre com una recapitulació d'aquesta experiència. La part d'aquest estudi dedicada a la higiene conté tot un seguit d'observacions servides per la física i la química contemporànies que havien estat estalviades en els escrits anteriors.

Pel que fa al cub atmosfèric, en concret, Cerdà diu ara: «La química nos enseña que la cantidad de aire que consume el hombre durante una hora para dar el combustible necesario a su máquina es de 6 a 10 metros cúbicos. De suerte que, suponiendo que se trate del descanso o sueño diario que ha de ser de 6 horas por lo menos, la pieza en que se encierre con este fin habría de tener de 36 a 60 metros cúbicos. Esto en el supuesto que la pieza no tenga ventiladores como las chimeneas que llamamos francesas, que, aun cuando no tengan este objeto, sirven sin embargo admirablemente para conseguirlo, u otros análogos, pues teniendo estos medios el aire se renueva, y una capacidad regular produce los efectos de otra mayor».²⁶

No es tractava sols de revisar a la baixa del càlcul del cub —mitjançant l'arbitrària reducció de les hores de descans— sinó de flexibilitzar-lo per intervenció de variables oblidades. I això, sense necessitat d'abandonar la creença en els miasmes, equivalia a desactivar la teoria com a argument essencial en el dimensionament dels habitatges i, de retruc, en la determinació de la densitat

urbana. El canvi de paradigma mèdic de la darrera part del segle xix faria ben raonables aquests efectes, sense anul·lar l'empremta de Cerdà i la direcció humanística de la seva invenció.

NOTES

- Una exploració més extensa d'aquest paral·lel a Ramon GRAU i FERNÁNDEZ, «Cerdà i l'higienisme: la prefiguració de l'eixample», dins Joan FUSTER SOBREPÈRE (dir.), *L'Agenda Cerdà. Construint la Barcelona Metropolitana*, Barcelona, Institut Cerdà i Ajuntament de Barcelona, 2010 [en premsa].
- Michel LÉVY, *Traité d'hygiène publique et privée*, París, Baillière, 1850 (2a ed.) i 1857 (3a ed).
- Eugène PÉCLET, *Traité de la chaleur considérée dans ses applications aux arts et aux manufactures*, París, Librairie Scientifique-Industrielle de Malher et Comp., 1828.
- Ildefons CERDÀ, «Memoria descriptiva de los trabajos facultativos y estudios estadísticos hechos de orden del Gobierno y consideraciones que se han tenido presentes en la formación del ante-proyecto para el emplazamiento y distribución del nuevo caserío», dins *Cerdà y Barcelona*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991, pàg. 71, paràgraf 72.
- «...le même air passerait un grand nombre de fois dans les poumons, et c'est une cause d'insalubrité qu'il est important d'éviter, surtout dans les grandes réunions, car l'air exhalé contient de la vapeur d'eau et probablement des matières animales dont la respiration peut être dangereuse», PÉCLET, *Traité de la chaleur...*, vol. II, pàg. 353-354.
- PÉCLET, *Traité de la...*, vol. II, pàg. 356.
- CERDÀ, «Memoria descriptiva de...» (1855), pàg. 71, paràgraf 71.
- «Cependant on nous objectera, peut-être, que, pour maintenir l'air de notre cloche [el seu instrument d'experimentació] dans les conditions normales, il ne suffit pas d'absorber l'acide carbonique produit et de remplacer l'oxygène consommé; qu'il faut encore absorber les miasmes qui se dégagent du corps de l'animal, et que l'on regardé généralement comme pouvant exercer une influence très-nuisible sur sa santé, bien que leur quantité soit ordinairement trop petite pour pouvoir être reconnue par l'analyse chimique. Sans nier l'existence de ces miasmes, nous pensons qu'on en exagère beaucoup les effets», VICTOR REGNAULT; Jules REISET, «Recherches chimiques sur la respiration des animaux des diverses classes», *Annales de chimie et de physique*, 3a sèrie, vol. 26, pàg. 518.
- «Les vapeurs qui se dégagent de la surface humaine se mêlent à l'air et s'y dissolvent; elles sont accompagnées de matières animales qui ne tardent point à communiquer à l'air une mauvaïse odeur; et ces matières sont sans contredit la cause la plus puissante d'insalubrité». «La question des miasmes a sa solution dans l'expérience séculaire de la médecine, non dans l'analyse chimique», LÉVY, *Traité d'hygiène...*, 1857, vol. I (3a ed.), pàg. 650-651 i 651, nota 1, respectivament.
- GRAU, «Cerdà i l'higienisme: la prefiguració de l'eixample...».
- LÉVY, *Traité d'hygiène...*, 1857, vol. I (3a ed.), pàg. 655.
- CERDÀ, «Memoria descriptiva de...» (1855), pàg. 71, paràgraf 73.
- CERDÀ, «Memoria descriptiva de...» (1855), pàg. 72, paràgraf 78.
- CERDÀ, «Memoria descriptiva de...» (1855), pàg. 73, paràgraf 89.
- CERDÀ, «Memoria descriptiva de...» (1855), pàg. 74 i 95-99, paràgrafs 96-97 i làmines X-XIX.
- «Le nombre des étages une fois arrêté, distribuez par masses égales entre eux l'air que vous confinez entre les quatre murs fondamentaux; sacrifier, comme on le fait, les étages supérieurs aux inférieurs, c'est infliger à leurs habitants des conditions très différentes de vie», LÉVY, *Traité d'hygiène...*, 1857, vol. I (3a ed.), pàg. 628.
- CERDÀ, «Memoria descriptiva...» (1855), pàg. 69-70, paràgrafs 64*a* i 64*b* (taules) i 67 (comentaris).

18. CERDÀ, «Memoria descriptiva de...» (1855), pàg. 68, paràgraf 64.

19. Ildefonso CERDÀ, «Teoría de la construcción de las ciudades aplicada al proyecto de reforma y ensanche de Barcelona» (1859), dins *Cerdà y Barcelona*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ajuntament de Barcelona, 1991, pàg. 152-172, paràgrafs 175-208.

20. CERDÀ, «Teoría de la...» (1859), pàg. 169, paràgraf 194.

21. «Les chambres à coucher, qui n'admettent point de ventilation efficace, doivent être cubées d'après la durée moyenne du séjour au lit [...]. [...] les auteurs de ces fixations ont compté sur la ventilation accidentelle par l'ouverture des portes et fenêtres, par les joints, etc. Mais cette aération peut manquer, ou devenir nuisible», LÉVY, *Traité d'hygiène...*, 1857, vol. I (3a ed.), pàg. 655.

22. CERDÀ, «Memoria descriptiva de...» (1855), pàg. 71, paràgraf 73, i pàg. 73, paràgraf 94, respectivament.

23. CERDÀ, «Memoria descriptiva de...» (1855), pàg. 73, paràgrafs 90-91.

24. Eugène PÉCLET, *Traité de la chaleur considérée dans ses applications*, París, Victor Masson, 1860; Arthur MORIN, *Études sur la ventilation*, París, Hachette, 1863.

25. CERDÀ, «Teoría de la...» (1859), pàg. 334-335, paràgrafs 897-900.

26. Ildefonso CERDÀ, «Teoría de la viabilidad urbana y reforma de la de Madrid» (1861), dins *Cerdà y Madrid*, Madrid, Ministerio para las Administraciones Públicas i Ayuntamiento de Madrid, 1991, pàg. 124, paràgraf 602.

Vers la dimensió metropolitana, 1860 - 1897

El creixement i la concentració de la població són els primers fenòmens que fan visible la transformació progressiva de Barcelona de ciutat tancada a metròpoli expansiva. Apareix aviat la necessitat de controlar el procés i de crear l'òrgan de govern adequat.

Es continua potenciant el centre de la nova aglomeració, on es localitzen els edificis oficials, les institucions financeres i el comerç de luxe. L'embelliment i la monumentalització de la ciutat s'adrecen a la construcció d'una identitat. La projecció a escala internacional i el turisme acompanyen el procés de metropolització.

Rius i Taulet, alcalde durant nou anys i en quatre ocasions entre 1872 i 1889, lidera l'empresa de convertir Barcelona en una de les grans capitals europees.

El procés de creixement

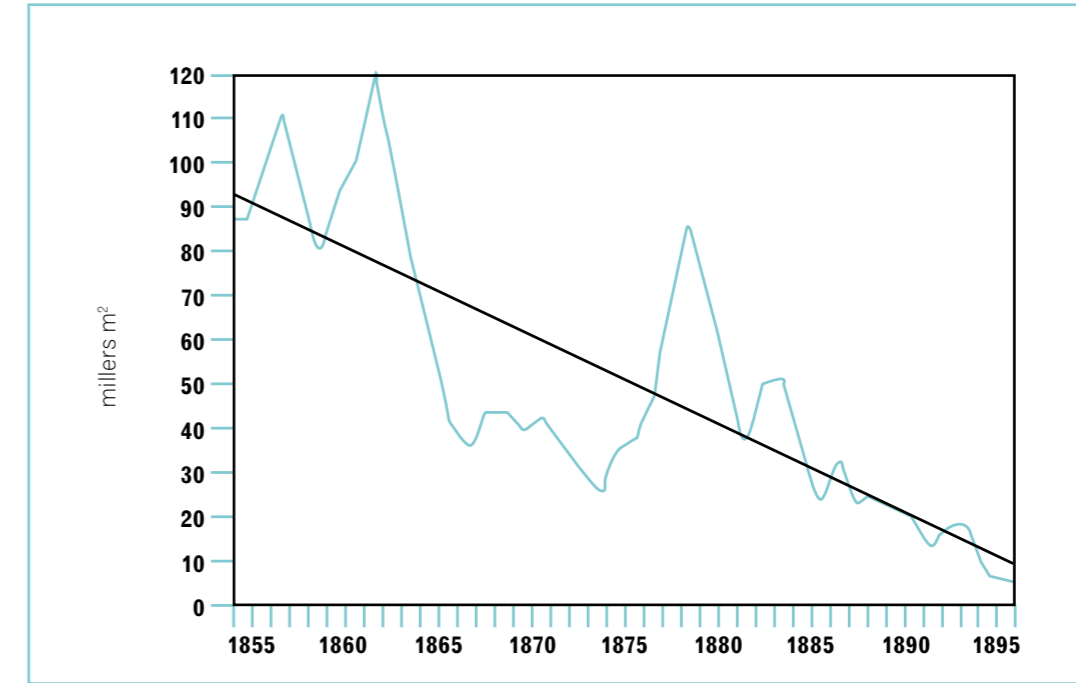
La distribució del creixement afecta desigualment les peces que formen el continu urbà del pla de Barcelona, amb zones expansives, àrees de transició, espais obsolets i urbanitzacions marginals.

Aquesta diversitat és pal·liada pels fluxos que connecten tot el territori: xarxes de transport, difusió de la indústria, previsió d'extensió dels serveis bàsics de la ciutat més enllà del terme municipal i voluntat d'homogeneïtzar els equipaments dels diversos municipis.

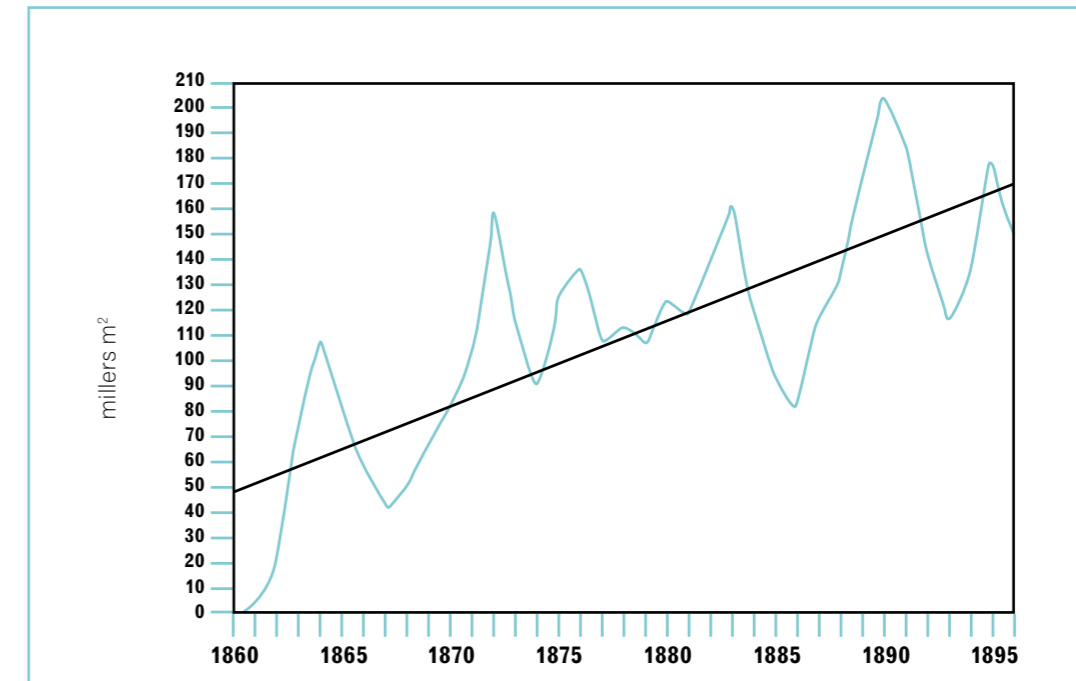
L'Ajuntament se centra en la consolidació i l'expansió de l'eixample; la reforma interior, en mans de la iniciativa privada, no prospera.

«El Ayuntamiento de San Martín de Provensals otorga desde ahora al de Barcelona la debida autorización para que pueda principiar y terminar en todo el trayecto comprendido en su jurisdicción, los trabajos de gran cloaca colectora de las calles de Marina y Diagonal en la forma proyectada y aprobada por el segundo de dichos Ayuntamientos, siempre que ponga especial cuidado en que no se interrumpan los servicios públicos y particulares y sin perjuicio de las indemnizaciones que procedan.»

Conveni entre els ajuntaments de Barcelona i de Sant Martí per a la construcció de la gran col·lectora del carrer de Marina, 31 de desembre de 1885

Construcció (en m²) al nucli antic. Línia de tendència

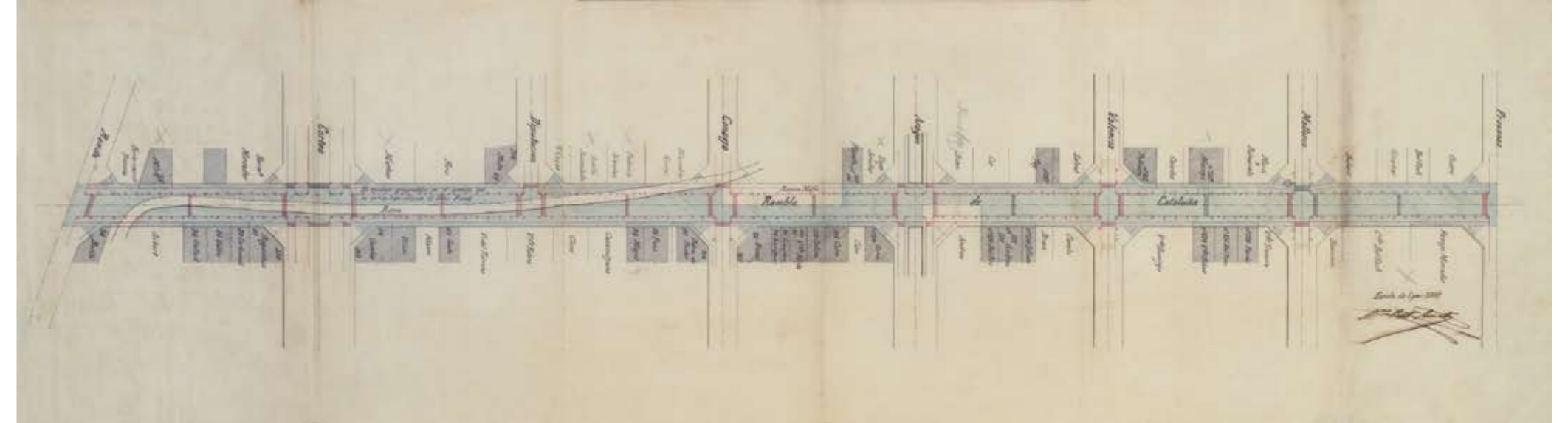
Construcció (en m²) a l'Eixample. Línia de tendència

Barcelona: formació d'una capital

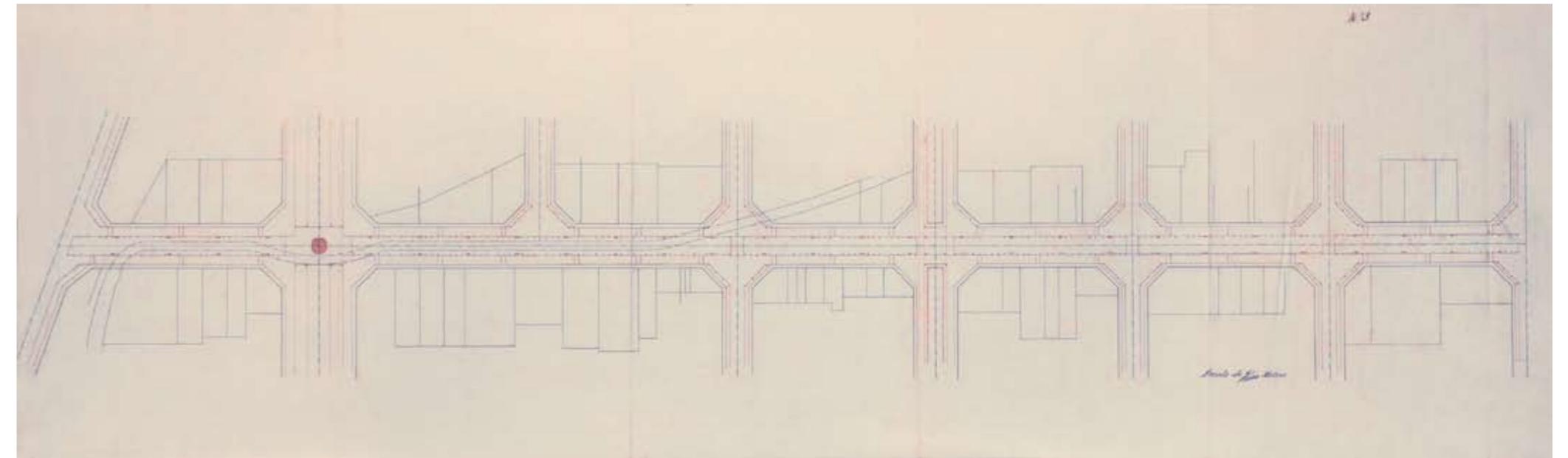
	1787	1857	1910
Província de Barcelona	366.843	714.424	1.140.781
Barcelonès	128.505	251.998	628.619
Barcelona, ciutat	111.410	183.787	376.815
Pobles dels afores	5.506	46.820	210.469
Barcelona + afores	116.916	230.607	587.284
Resta de la comarca	11.589	21.391	41.335
Comarques llindants ¹	104.453	207.913	254.411
Comarques restants	133.885	254.513	257.711
Catalunya	899.531	1.661.291	2.084.868
Catalunya sense província de Barcelona	532.688	946.867	944.087

1. Baix Llobregat, Maresme, Vallès Oriental i Vallès Occidental

Jordi NADAL, «La població», dins Joaquim NADAL i Philippe WOLFF, *Història de Catalunya*, Vilassar de Mar, 1983, pàg. 85

Mariano Prat i Amat. Projecte d'urbanització de Rambla de Catalunya entre la Ronda i el carrer de Provença i terrenys de la mancomunitat de propietaris, 1884 i 1886, AMAB

Plànol d'urbanització de Rambla de Catalunya, 1887, AMAB

Josep Esplugas Puig. Casa Salvador Piera al carrer de Balmes amb Rosselló, dècada 1890, BNE

Autor desconegut. Vista de l'Exposició Universal de 1888 al Parc de la Ciutadella, AFB

Josep Esplugas Puig. El passeig de Gràcia cap a la dècada de 1880, BC

Autor desconegut, Panoràmica de la ciutat des del municipi de Gràcia, amb Collserola al fons, darrer terç del segle XIX, Arxiu del Tibidabo

Josep Esplugas Puig. El passeig de Colom durant l'Exposició de 1888, AFB

Frederic Ballell. La plaça de Catalunya a principis de la dècada de 1890, AFB

Barcelona a la vista. Vista del barri del Putxet a principis del segle xx, CCCB

Postal de Barcelona de principis de segle xx, CCCB

Fites de l'ambició metropolitana

La retòrica és inseparable de la política, que demana habilitat per explicar-se i per convèncer els reticents.

El discurs polític clàssic, dels notables per als notables, ja no és efectiu a la darrerria del XIX. Manifestacions, protestes, mostres, certàmens i commemoracions prenen el relleu i generen imatges amb una forta càrrega simbòlica. La creació artística comunica bé, especialment l'arquitectura.

L'edifici de la Universitat, el Parc de la Ciutadella i el conjunt de l'Exposició Universal expressen els valors vertebradors de la societat barcelonina i són fites de l'evolució arquitectònica catalana.

«El Señor Rius empezó proclamando, como verdad inconcusa que el pueblo no vive sólo de pan sino que necesita igualmente de pasto intelectual. En un extenso discurso probó que la institución [els Jocs Florals] se remontaba a los buenos tiempos de la monarquía aragonesa y que su objeto no era más que cantar el amor, la fe y la patria. Dijo que nunca como ahora en que se proclamaba el principio de la autonomía provincial era natural que se fomentase una fiesta enlazada con nuestras más gloriosas tradiciones. El Ayuntamiento dice no puede retirarle su apoyo porque no puede ser infiel a su origen, ni a sus tradiciones, ni al idioma que aprendimos en el regazo de nuestra madre.»

Ajuntament de Barcelona, *Actes municipals*, 1869

La Universitat

Moltes d'aquestes fites metropolitanes parlen del rebuig de l'estat de coses imposat el 1714.

La història de la Universitat ho demostra. Felip V la trasllada a Cervera i l'Ajuntament la recupera amb la instauració del liberalisme. Allotjada al convent del Carme en el moment de la desamortització, troba la seu definitiva a l'eixample i és el primer i l'únic gran edifici construït a la nova ciutat amb finançament públic.

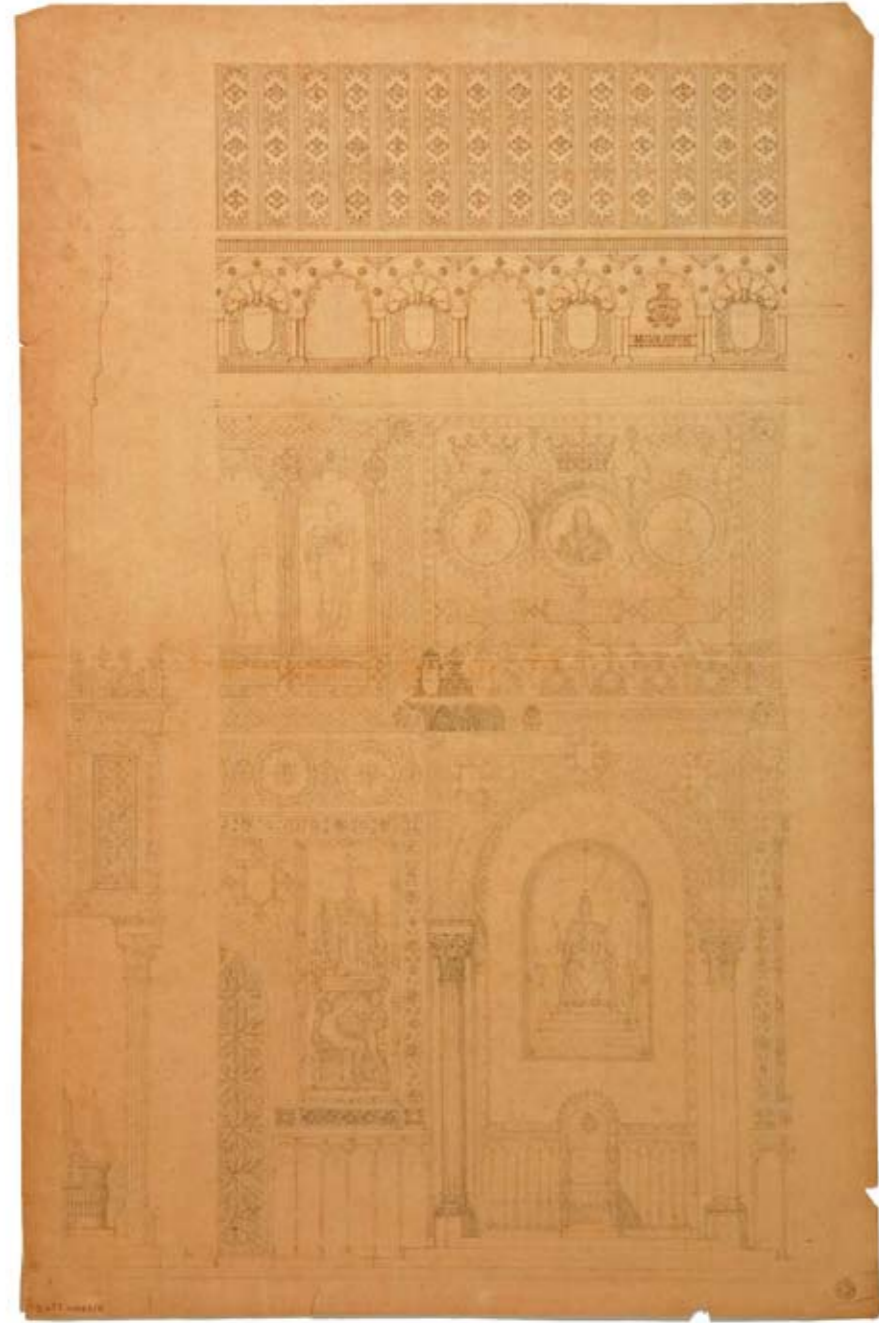
Malgrat que les obres es prolongaren fins al 1884, l'edifici s'acaba el 1868. La decoració del Saló de Graus, que és esplèndida, s'ajusta al caràcter estatal de la institució.

«La arquitectura que he adoptado ha sido una traducción libre de nuestros monumentos civiles del siglo xv por agradarme mucho la nobleza y majestad que campea en la primera época del renacimiento muy acorde con los grandes ideales que debía expresar y por ofrecer libertad en la expresión hermanándola con nuestro carácter y, sin buscar las columnas y los cornisamientos griegos y romanos, emplear sus formas esenciales dándoles nueva vida y disposición. Debo confesar ingenuamente que desde mis primeros estudios en el noble arte que profeso, este género es el único que siento para el desarrollo de proyectos de carácter civil, por encontrar en él formas y proyecciones que satisfacen a mis convicciones.»

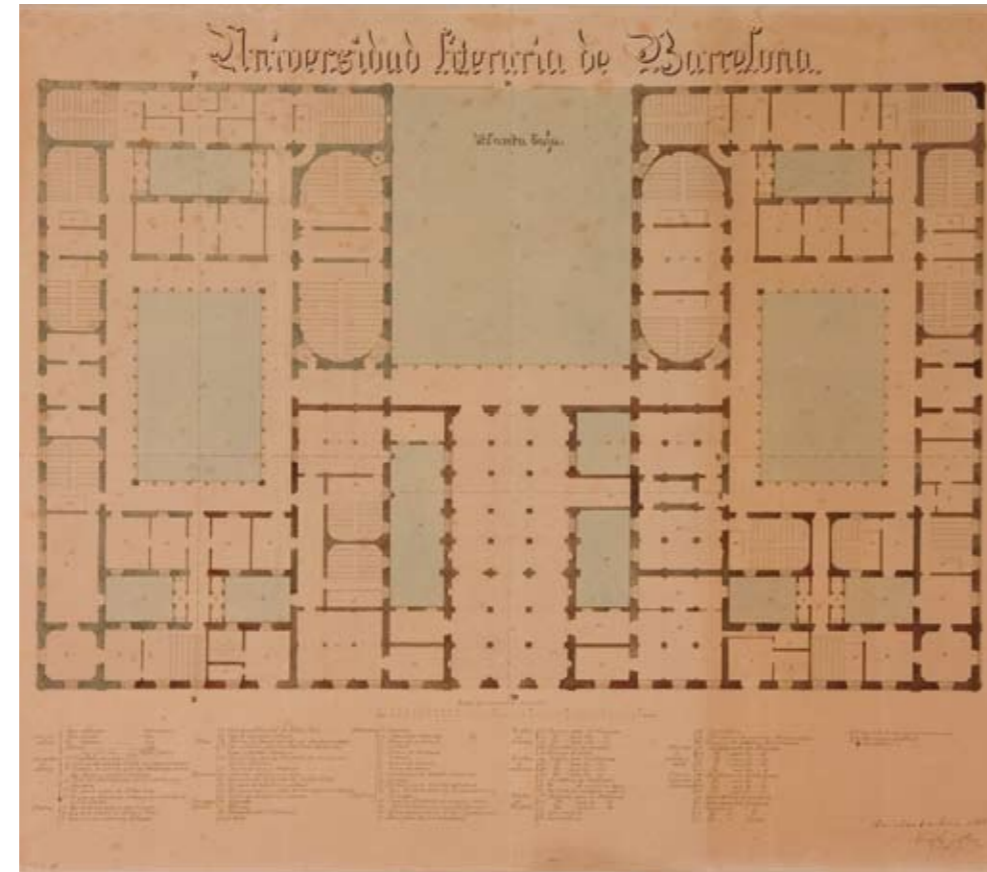
Elies Rogent, *Memoria facultativa de la Universidad Literaria de Barcelona*, 1861

Universitat de Barcelona, foto signada per Elies Rogent, 1865, AFB

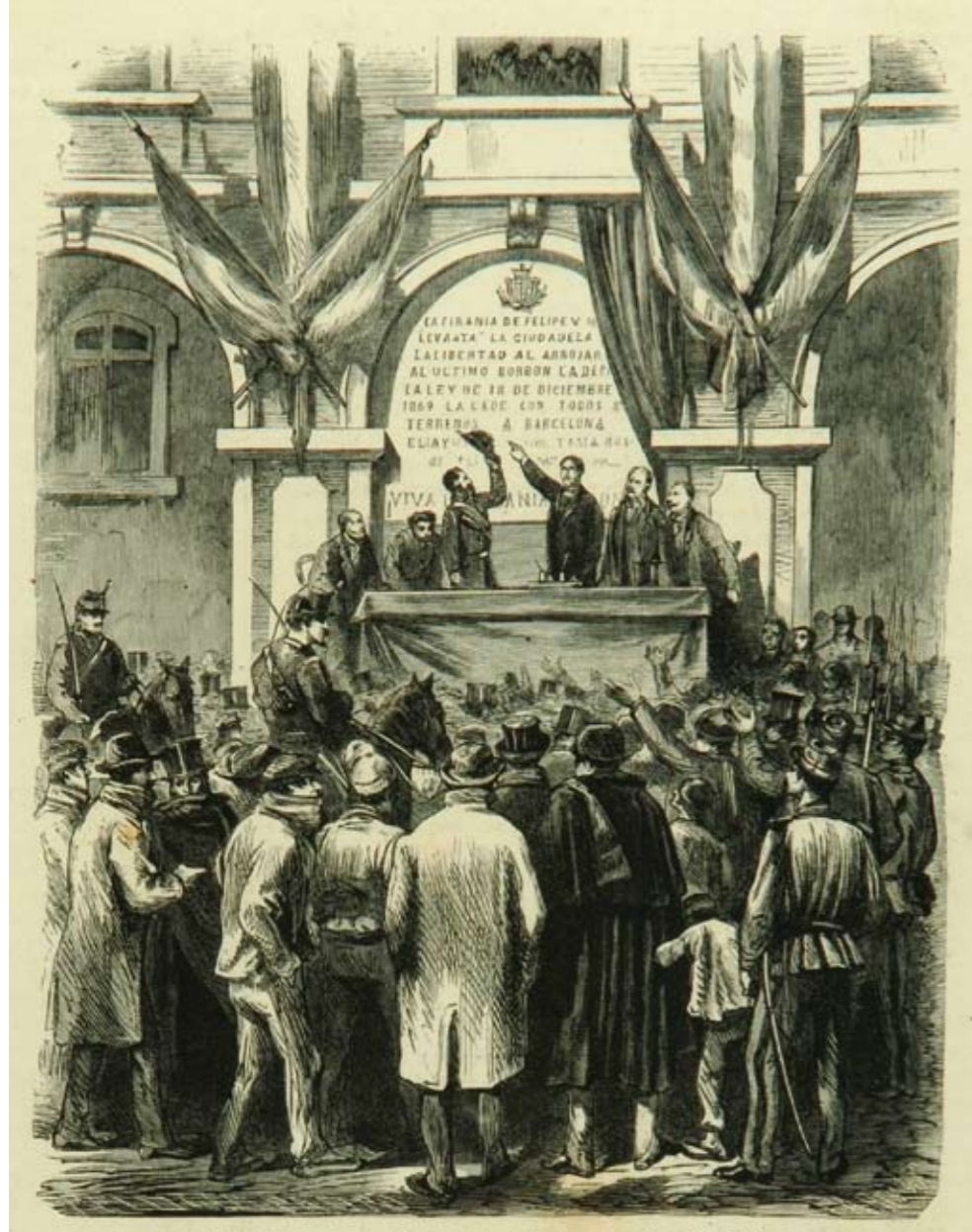
Universitat de Barcelona. Decoració del Paraninf, 1870, COAC

Elies Rogent. Projecte de la Universitat de Barcelona, planta baixa, 1862, COAC

Elies Rogent. Projecte de la Universitat de Barcelona, secció transversal, 1862, COAC

Cerimònia de cessió dels terrenys de la Ciutadella a la ciutat de Barcelona, 22 de desembre de 1869, *La Ilustración Española y Americana*, 25 de gener de 1870

El Parc de la Ciutadella

El 1868 l'autoafirmació revolucionària i la consciència de les mancances de l'exemple —ni espais verds, ni equipaments, ni edificis representatius— susciten una polèmica sobre els usos dels terrenys de la Ciutadella.

La decisió final a favor del parc entra en conflicte amb les previsions del plànol del 1859. El projecte guanyador de Fontserè combina el jardí amb la construcció d'un mercat i la creació d'un nou barri a un costat, i amb una zona d'equipaments a l'altre.

L'operació és un triomf puntual, fruit d'una conjuntura política favorable i d'una negociació amb l'Estat que, per primera vegada, satisfà les demandes del consistori.

«Está ya fuera de cuestión que la capital del Principado no goza de condiciones favorables a la salubridad general y que este punto de vital interés para todo el vecindario no ha sido mirado nunca con la predilección debida. De este descuido proviene que en Barcelona no existan jardines y sitios de esparcimiento y que las plazas espaciosas hayan pasado a la categoría de aspiraciones quiméricas o poco menos.»

J. Fontserè, *Proyecto de un parque y jardines en los terrenos de la ExCiudadela de Barcelona*, 1872

Solemne inici de l'enderrocament de la Ciutadella per acord de la Junta Revolucionària Provisional de 3 d'octubre de 1868, *Le monde illustré*, número 603, 1870

Onofre Alzamora. *Barcelona a vista d'ocell*, 1860, AHCB

Antonio Casteluch Vendrell. *Vista tomada por el lado del fuerte de Don Carlos a 380 metros de distancia y 350 metros de altura sobre el nivel del mar*, 1882, AHCB

L'Exposició Universal

L'Exposició és un projecte privat, al qual l'Ajuntament cedeix uns terrenys del Parc. L'incompliment de les expectatives és la causa de la intervenció pública.

En aquesta segona etapa, s'aconsegueix comprometre l'Estat espanyol en el finançament i la projecció exterior de l'Exposició, i s'aprofita l'oportunitat per obtenir el traspàs d'edificis i solars militars que bloquegen l'expansió urbana en diferents punts de la ciutat.

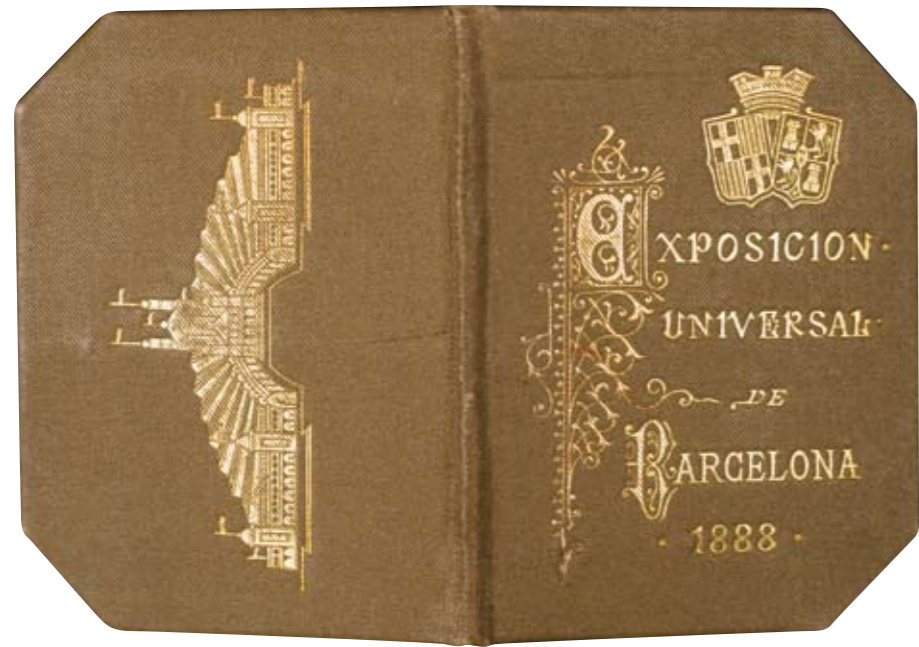
Els nous responsables de l'Exposició aprofiten marginalment les construccions heretades; ultimem el projecte Fontseré a mig fer i utilitzen el Parc com a embolcall de l'Exposició, i l'Exposició com a aparador de l'arquitectura modernista.

«Hemos seguido paso a paso las diversas vicisitudes del gran certamen. Hemos visto levantarse por ensalmo los edificios de la Exposición y transformarse y embellecerse de improviso la ciudad con notables mejoras, cuya realización hubiera costado años enteros de lucha. Debíose aquel primer triunfo, uno de los más grandes, a un pueblo de constructores, artesanos y artistas cuya actividad y acierto pasmaron (sin metáfora) a hombres que se hallan avezados a la vertiginosa rapidez con que levantan sus construcciones los pueblos modernos. Nos convencimos, por fin, tras el temor del principio o a la oposición antipatriótica, de la verdad del proverbio querer es poder.»

J. Ixart, *El año pasado. Letras y artes en Barcelona*, Barcelona, 1889

Clau de l'Exposició, 1888, MUHBA

Carnet d'entrada a l'Exposició, exterior i interior, 1888, MUHBA

EXPOSICIÓN UNIVERSAL DE BARCELONA

PLANO GENERAL Y VISTAS DE LAS PRINCIPALES CONSTRUCCIONES

Plànol general de l'Exposició de 1888, AHCB

L'agregació dels pobles

Les «Bases» elaborades el 1855 per al concurs de plànols d'eixample ja duien implícita la fusió de Barcelona amb els vuit pobles circumdants. L'agregació queda plasmada al pla Cerdà, utilitzat per l'Ajuntament per intentar dur a terme la legalització de la refosa municipal.

El 1876, l'excalde Rius i Taulet presenta al Congrés de Diputats una esmena a la llei municipal que autoritza el Govern a decretar l'agregació. L'oposició dels pobles i del partit conservador bloquejaren durant molt de temps l'ús d'aquella via; tampoc prospera la negociació, que és l'alternativa impulsada per Rius quan torna a l'alcaldia el 1881, després de la seva etapa com a diputat.

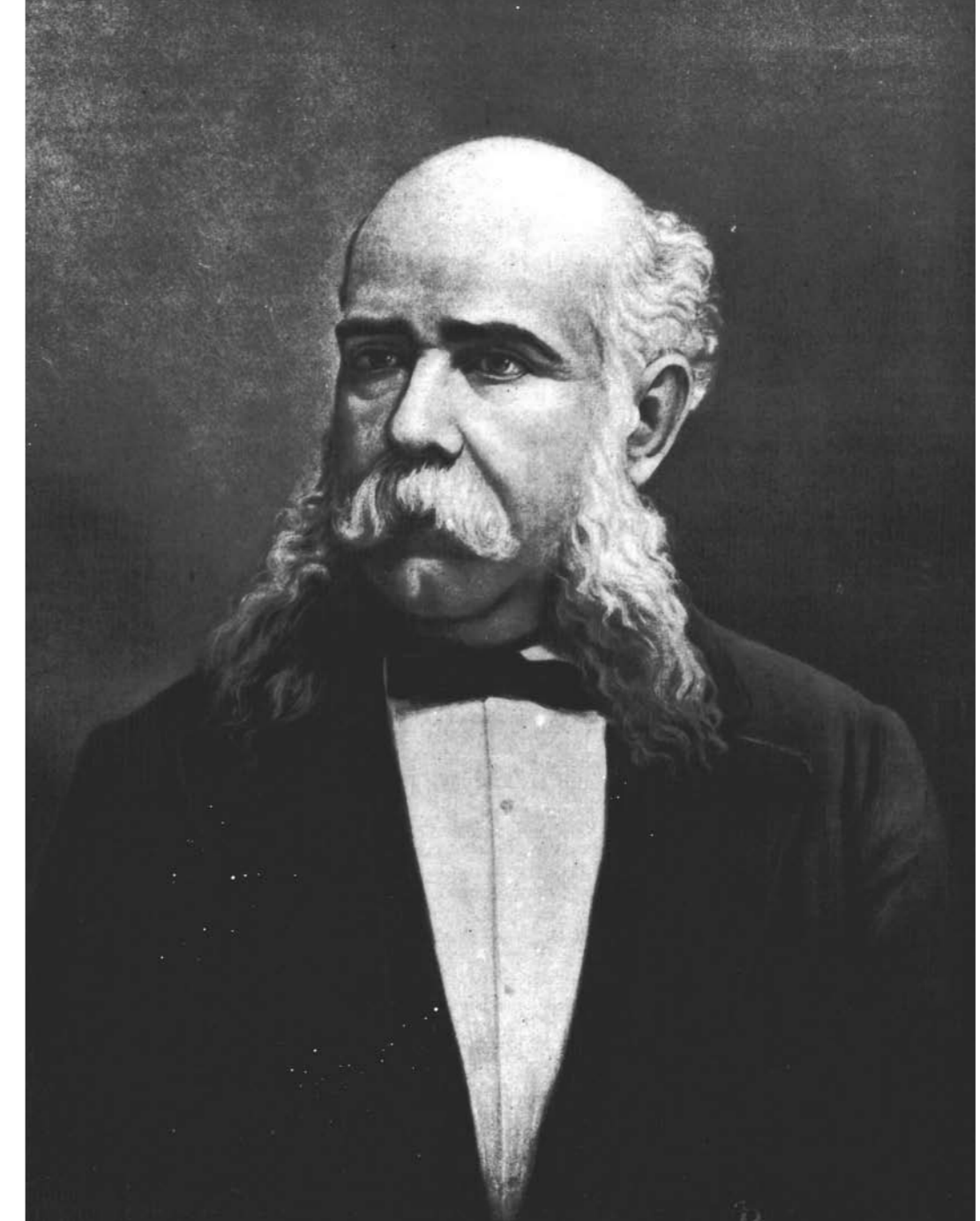
El 1891, ja desaparegut Rius i Taulet, l'Ajuntament reclama el decret d'agregació, que no obté fins al 1897 a canvi de pagar una contribució extraordinària de guerra.

«La otra ventaja que el Sr. Rius esperaba de la agregación consistía en la exacta, hermosa y apropiada ejecución del plano de Ensanche, que únicamente podrá obtenerse mientras permanezcan sujetas a una sola dirección y fiscalización todas las edificaciones que se proyectan y ejecutan en la extensa zona que comprende la que ha de ser nueva ciudad y sin rival por cierto, no ya entre las españolas, sino quizá entre las de Europa, donde el ensanche de Viena tan sólo puede hacer competencia a lo que sería el de Barcelona, si puntualmente se ejecutasen los planos del ilustre barcelonés Sr. Cerdà.»

Ajuntament de Sans, *Informe dels comissionats municipals per a la negociació amb l'alcaldia de Barcelona, Francesc de Paula Rius i Taulet aconsellant demanar l'agregació a Barcelona*, febrer del 1883

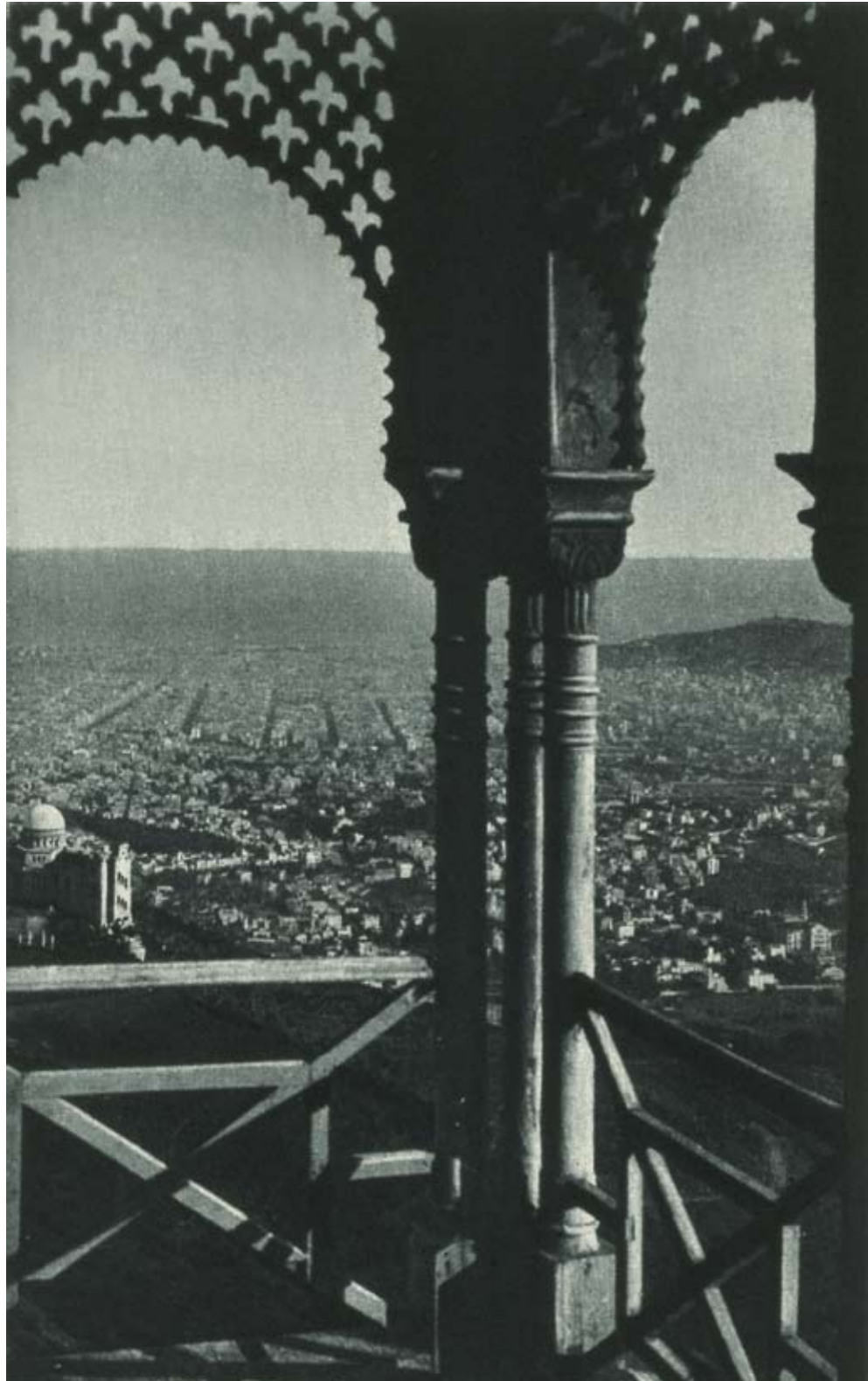
Autor desconegut. Ildefons Cerdà

Pahisa. Francesc de Paula Rius i Taulet

Plànol de Barcelona i els pobles dels voltants aprovat per l'Ajuntament de la ciutat el 1891 en demanda del decret d'agregació, AHBC

Vista de Barcelona des del Tibidabo, pavelló de la Reina, 1888, AFB

Barcelona, visions de la primera metròpoli

Teresa Navas

El fil discursiu de l'exposició objecte d'aquest catàleg transcorre al llarg dels quaranta anys que transformen Barcelona en una metròpoli. La història comença un temps abans, però té com a fita inicial l'aprovació del pla d'eixample del 1859 i com a final l'agregació de municipis a la capital el 1897. Moltes altres ciutats europees vivien un procés de modernització semblant al de Barcelona, amb elements comuns a totes elles que refermaven el sorgiment d'una cultura específicament urbana, típicament contemporània. Però malgrat els aspectes compartits, més objectivables, cada ciutat ofereix un relat únic, una manera d'arribar i caracteritzar la dimensió metropolitana. Barcelona té el seu, un relat complex al qual podem accedir des de diversos camps del coneixement. I la imatge és un dels factors clau de comprensió en l'aproximació a la història de les ciutats.

Una metròpoli s'ha de visualitzar. Cal que es faci visible per als seus ciutadans i per als forasters, ja que la categoria de representar-se va unida al nivell d'importància urbana assolit. En primer lloc, ha de mostrar l'evidència, el creixement físic com a conseqüència de ser un pol d'atracció econòmica dins un territori de referència. Barcelona aconsegueix bé aquesta primera condició, és un centre regional que absorbeix pràcticament tot el moviment migratori de Catalunya. I no només la capital, també els pobles del seu voltant, fins a formar una aglomeració urbana que comença a funcionar de manera molt integrada. A la segona meitat del segle XIX, la singularitat de Barcelona es mesura per la forta acceleració d'aquest procés dins el context espanyol i també dins la conca mediterrània.

La fotografia capta molt bé l'expansió de les primeres metròpolis, com passen de ciutats ben limitades, on la major part poden ser travessades a peu, a fenòmens territorials que demanen xarxes interurbanes de transport. A Barcelona, les panoràmiques preses des de Montjuïc, des del monument a Colom i, finalment, des del Tibidabo, permeten apreciar l'heterogeneïtat de la conurbació, ens fem càrrec del canvi permanent sempre en clau de desplegament urbà. Ara bé, més enllà de la imatge global les vistes urbanes sobre la nova ciutat no deixen veure amb la mateixa assiduitat el centre que la perifèria, els espais de la residència burgesa que els de concentració obrera i industrial. Un dels trets de les metròpolis serà la construcció d'un retrat intel·ligible dels seus llocs més representatius, des dels monuments històrics fins als nous centres recentment configurats.¹

Aquí és on es posen en joc els valors qualitius de les grans ciutats. La personalitat intrínseca de cada urbs es demostra per la capacitat d'absorció d'activitats de diferent ordre derivades, bàsicament, del seu pes administratiu, polític i també cultural.² Totes elles compondran les altres atraccions metropolitananes. Barcelona no serà una capital en el sentit polític de la paraula i viurà sovint de manera força traumàtica la seva manca d'incidència en matèria urbanística, és a dir, les dificultats per posar en marxa tant les funcions de la ciutat moderna com els seus elements de representació. Però també és cert que serà conscient que la modernització de la ciutat en tots els seus diferents aspectes dependrà de l'enfocament conferit a les polítiques urbanístiques. Per aquesta raó, l'àmbit de la cultura quedarà associat als projectes urbans de caràcter públic de més gran ambició. La noció de capital passarà per reintegrar a la ciutat l'ensenyament universitari, els nous programes museístics, els grans espais verds, i se servirà de l'esdeveniment de l'Exposició Universal per tirar endavant tots aquests reptes. A la manera d'altres ciutats europees, la dosi de cosmopolitisme començarà a forjar-se a partir del certamen del 1888 i agafarà rellevància i concreció amb el sorgiment d'un nou estil arquitectònic i la identificació de monuments com a símbols metropolitanans.

La conjunció de tots els elements enumerats participarà activament en l'emergència d'una cultura urbana barcelonina. Però com en totes les cultures urbanes, el que comptarà serà l'experiència metropolitana, la saturació de novetats,³ on l'aparença de la modernitat s'erigirà com el factor més distingible de les ciutats com a centres generadors de la cultura contemporània.

Panorama d'una ciutat que canvia

Barcelona no va ser una ciutat gaire prolífica en imatges, almenys fins a mitjan segle XIX. No havia entrat en els circuits internacionals de publicació d'àlbums fotogràfics i vistes litografiades que permetien viatjar als seus usuaris per diferents indrets del globus gràcies a la contemplació de les seves làmines. Però la fotografia com a nou mitjà de captació de la realitat —l'anunci de la seva invenció data del 1839— va anar unida des del començament al desenvolupament de les primeres metròpolis europees i americanes, i Barcelona no es va quedar al marge. De manera que no és cap casualitat que els primers fotògrafs moderns de la ciutat apareguessin en paral·lel als primers passos de la construcció de l'eixample.

Abans no va arribar aquest moment, els fotògrafs estrangers es van ocupar de proporcionar les primeres vistes de la ciutat. Hi ha un moment important, de to celebratiu, que justifica el desplaçament a Barcelona de professionals de la fotografia com Charles Clifford. És l'estada de la reina

Charles Clifford. Vista de Barcelona des de Montjuïc, 1860, AFB

Isabel a Barcelona amb motiu de la inauguració de l'eixample el 1860. Com ja s'havia fet des del segle XVI mitjançant la tècnica del gravat o el dibuix, el punt de vista natural per abastar tot el cos urbà era Montjuïc, i des d'aquest mirador privilegiat Clifford va mostrar un paisatge urbà tot just abans d'iniciar la seva transformació més radical. L'enderroc, ben visible a la imatge, de bona part del perímetre defensiu que formaven les muralles és l'indicador que la ciutat es preparava per saltar els seus límits i conquerir el territori del pla de Barcelona. La presència reial serveix per sancionar formalment aquest canvi d'escala físic que serà imprescindible en la constitució de la metròpoli.

La panoràmica del 1860 presenta encara una ciutat resultat d'un creixement ben compactat, al costat del seu port, que es distingeix perfectament de l'espai geogràfic buit que té al seu voltant. Deu anys després, Juan Laurent, un altre fotògraf que es dedicava a captar amb la seva càmera ciutats i monuments de tot Espanya, va tornar a mirar Barcelona des de Montjuïc, i va repetir la imatge. La necessitat d'actualitzar-la era evident, en un moment en què la capacitat extensiva de la construcció d'edificis i carrers havia trencat definitivament la contenció anterior i la imatge urbana es caracteritzava pel progressiu esvaïment dels límits.

Des del punt de vista triat, s'imposa en primer terme el nou barri del Poble-sec i la zona dels municipis d'Hostafrancs i Sants, espais suburbans que comencen a ajuntar-se en una operació de rebliment dels camps i espais buits. En concret, la panoràmica presa cap al 1880 gira intencionadament l'objectiu en direcció a l'interior, cap a Collserola; en efecte, l'interès ja no és la ciutat del port, sinó el territori que donava signes de convertir-se en una conurbació.

Primera edat de l'eixample

Com s'ha dit abans, els fotògrafs barcelonins són els primers que observen amb curiositat la nova ciutat de l'eixample, les seves avingudes, les places que encara ho són molt poc, els primers edificis. La possibilitat que ofereix la fotografia de revelar la realitat sense intermediaris va ser utilitzada per Joan Martí, que va ser el primer fotògraf amb botiga oberta a peu de carrer, per ensenyar l'aspecte de l'eixample més proper a la ciutat existent, on una plaça de Catalunya sense urbanitzar feia joc amb una Gran Via per pavimentar i amb l'alineació dels arbres com a únic element que insinuava la seva importància d'eix bulevard. Les imatges reforcen la categoria d'aquest espai recentment conquerit, un pèl inhòspit, que denota molt poc ambient ciutadà, en el qual només l'edificació és la responsable de qualificar aquesta primera edat de l'eixample.

L'excepció, d'alguna manera, és el passeig de Gràcia. Tot i el baix ritme constructiu de la dècada del 1860, sorprèn la concentració de cases a la que des d'aleshores és la via més representativa de l'eixample. Amb un grau d'urbanització més elevat que referma la presència de la primera línia de tramvia de Barcelona, els actius propietaris de la que era la carretera passeig de conduïa a Gràcia van bastir ben aviat unes residències de baixa densitat, amb jardí, destinades bàsicament a una sola família. I si no eren cases envoltades de verd, l'alternativa eren habitatges plurifamiliars de poca altura que aprofitaven en primera instància els millors xamfrans. Els palaquets de la classe benestant van ser la tipologia d'edificis que millor identifica aquest primer cycle constructiu de l'eixample. La seva singularitat es manifesta en la seva ràpida desaparició i substitució per cases de pisos que obtenen del sòl urbà un rendiment econòmic més intensiu. L'estudi de Xavier Tafunell sobre la

indústria de l'habitatge⁴ permet veure com el primer cycle de producció de l'eixample s'estén pel territori més en contacte amb la ciutat antiga, amb una predilecció per l'anomenada dreta de l'eixample. S'estableixen les bases perquè aquest nou espai es converteixi al cap de poc temps en el centre comercial i burgès de Barcelona.⁵

El reconeixement en aquells anys de la qualitat arquitectònica dels palaquets es demostra en l'àlbum de fotografies de Javier Álvarez, publicat el 1872. Aquí no interessa una ciutat en formació encara poc fotogènica, sinó les cases de les grans famílies resoltes amb una varietat d'estils, des del repertori clàssic fins al gust orientaltzant. Tant és així, que la manera de fotografiar-les és en primer pla i a nivell de detall, un recurs fotogràfic inèdit que permet apreciar el valor artístic dels edificis.

L'eixample, doncs, va ser el lloc indiscutible de la iniciativa privada en la construcció de la ciutat moderna, i això va ser inversament proporcional al fracàs de la inversió pública. Davant d'aquest fet, l'edifici de la Universitat, començat el 1863, pot ser considerat com una fita metropolitana original, el primer gran equipament públic de caràcter monumental que és deutor d'un programa de política urbanística impulsat pel municipi i adreçat a materialitzar els anhels de capitalitat de Barcelona.

La construcció simbòlica d'una capital

El 1871 l'Ajuntament va publicar les bases del concurs per al projecte del parc de la Ciutadella. La complexitat del programa arquitectònic que s'hi demanava és reflex de la intensitat d'expectatives dipositades en un espai que va passar finalment a propietat municipal arran del canvi polític revolucionari del 1868. Si a principis de la dècada del 1860 es volia conquerir la Ciutadella militar per ampliar la capacitat funcional del port de Barcelona —el 1863 Cerdà va arribar a dissenyar per al nou solar una plataforma logística de transports—, a la dècada següent es va prioritzar la construcció d'un parc que contingués els valors més representatius, culturals, cívics i de progrés d'una capital moderna. És l'altra cara de la constitució d'una gran urbs, la seva construcció simbòlica.

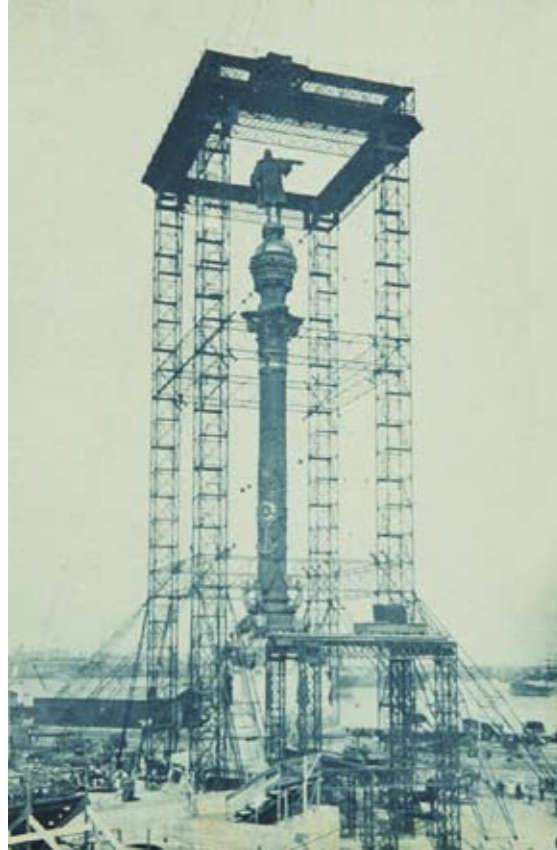
Durant les dècades del 1870 i el 1880 l'Ajuntament de Barcelona va emprendre una política clara de reforçament de la imatge de capitalitat de Barcelona. Aquí la figura clau va ser l'alcalde Rius i Taulet i la seva convicció del paper estratègic de la cultura i dels valors cívics per qualificar una ciutat que, des del punt de vista econòmic, ja havia afirmat la seva hegemonia dins el conjunt d'Espanya.⁶ Per aquesta raó, l'Exposició Universal del 1888 és important des de la perspectiva de demostrar l'ascendència de Barcelona com una metròpoli integrada dins el conjunt de metròpolis europees, avalada per posseir tots aquells elements que comparteix amb les ciutats que ostenten tal categoria.

Autor desconegut. Casa Arnús, al xamfrà del passeig de Gràcia amb el carrer Mallorca, BNE

La que millor ho sintetitza és la vista que el 1882 dibuixava la Barcelona futura. El seu autor, Antonio Casteluch, va posar en primer pla el projecte del parc que havia guanyat el concurs deu anys abans amb els seus elements principals, jardins i avingudes, edificis destinats a museus, el palau d'exposicions, etc. I va encaixar el projecte dins la ciutat en procés de creixement d'acord amb el model del pla d'eixample. La vista en qüestió és una làmina litogràfica adreçada a difondre una urbs renovada, que s'identifica iconogràficament amb els espais i edificis que aquells anys estaven inacabats, o bé encara en projecte, com ho era el palau principal per a exposicions, situat al centre del parc. Aquesta mirada que posa l'èmfasi en l'aspecte més monumental de la ciutat representat pel nou parc es combina, però, amb l'expansió urbana sense límits pel territori; alhora, visualitza la idea de la Ciutadella com a únic parc de Barcelona, que l'actuació municipal concentrada en aquest indret no va fer altra cosa que certificar.

Tot i les dificultats per tirar endavant el nou parc, el programa d'embelliment de la «ciutat visible» va ser més ambiciós i va arribar a la nova façana de mar amb l'obertura del passeig de Colom, va tenir una previsió gens menyspreable d'estatuària pública, tant per a la Ciutadella com per a certs llocs de la ciutat nova, i va introduir pavimentacions, mobiliari urbà i enllumenat públic a les vies urbanes importants. Un programa públic que l'Exposició va reforçar,

Monument a Colom, inaugurat l'octubre del 1888, AFB

però que sempre va anar acompanyat per la forta inversió privada que va tenir lloc a l'eixample i als pobles de les rodalies, juntament amb el desplegament de les xarxes tècniques urbanes i de transport en parts concretes del territori metropolità.⁷

De tota manera, el certamen va tenir un impacte ben focalitzat en el parc de la Ciutadella. Allí es van construir els edificis relacionats amb l'exposició, alguns d'ells efímers, però d'altres amb voluntat de permanència, com a edificis públics de primer ordre. És destacable la funció de museu d'aquests darrers, que van definir el nou caràcter cultural de l'espai públic, tot cobrint una llarga mancança de la ciutat. Però segurament el que resulta més remarcable són els exemples d'arquitectura que deixen veure la consecució d'un nou estil que es va desenvolupar a partir d'aleshores i que va quedar vinculat a la imatge d'una classe burgesa, benestant i amb afany cosmopolita.⁸

L'Exposició Universal, a més, va ser l'ocasió per posar en circulació les primeres imatges fotogràfiques de Barcelona amb vocació de retrat; ho il·lustra a bastament el reportatge oficial portat a terme pel fotògraf Pau Audouard, amb una composició serena i meditada de cada element representat que pretén col·locar Barcelona a l'altura de les grans capitals europees.

Els sons de la ciutat

Més enllà del to cerimoniós dels nombrosos actes oficials que hi van tenir lloc, l'Exposició Universal va ser un revulsiu dinamitzador de la vida ciutadana, un gran espectacle visual⁹ que no només va envair el recinte expositiu, sinó que es va estendre a altres punts de la ciutat. En aquest sentit, es van aprofitar alguns dels indrets més propicis que convidaven a encabir esdeveniments de participació popular, o bé se'n van crear de nous per les seves condicions peculiars. Si la plaça de Catalunya és el millor representant del primer cas, la reforma del port és l'element generador d'una nova relació amb el mar.

Les obres de reforma per a la consecució d'un port industrial no van excloure la seva dimensió lúdica, i a l'octubre del 1888 es va inaugurar el monument a Colom. Era la culminació de la perspectiva que havia obert el passeig de Colom i que va refermar la construcció de la porta de la Pau. L'apropiació del monument per part de la ciutat va ser realment efectiva: es va convertir en la icona barcelonina per excel·lència, el símbol urbà més recognoscible de la metròpoli, per davant de la Cascada del parc de la Ciutadella. En paral·lel, va proporcionar un punt de vista renovat sobre la ciutat, centrat en la perspectiva doble de l'eix de la Rambla i de la façana portuària. Des de dalt del monument es podien contemplar els espais més concorreguts i, a la vegada, una urbs de dimensions importants que s'estenia imparable pel territori. Un espectacle semblant al que es podia veure des del globus captiu muntat al costat del Palau de Belles Arts de l'Exposició, una de les atraccions més insòlites del certamen que permetia al públic elevar-se uns 300 metres sobre el nivell del mar.

La panoràmica de Barcelona des de Colom va ser captada i explotada comercialment pels fotògrafs de la ciutat. La dècada del 1880 va fer un salt endavant en la professionalització de la fotografia a Barcelona gràcies al sorgiment de diferents estudis que es dedicaven a resseguir una diversitat notable d'espais urbans. Sobresurten els germans Esplugas, Antoni Esplugas i Josep E. Puig, que van publicar catàlegs i àlbums, a més de compondre col·leccions extenses de vistes urbanes que es podien adquirir per unitats. La seva representació de la ciutat és ben diferent dels fotògrafs pioners dels anys setanta: ara predomina la quantitat d'imatges, però sobretot tenen l'oportunitat de recollir l'ambient del carrer, el bullici ciutadà que omple la Rambla i s'estén fins a la part baixa de l'eixample. Els Esplugues ostenten el privilegi d'haver captat els espais que millor van actuar de centre d'atracció popular i ciutadana i que, al

costat de la imatge més oficial, acabaven d'atorgar valor a les expectatives de modernitat de Barcelona.

Si la Rambla s'erigia en el passeig per antonomàsia, puntejat per mobiliari urbà, quioscos, fonts, etc., la plaça de Catalunya va fer honor al títol d'«esplanada del nord», és a dir, un buit situat entre la ciutat antiga i la ciutat moderna. Les vicissituds i indecisions sobre el seu futur com a espai públic, amb edificis privats que n'ocupaven els marges, van fer que esdevingués un lloc de lleure idoni intensament utilitzat durant l'Exposició Universal. Al descampat de la plaça competeixen els cafès com La Pajarera, El Circo Ecuestre, l'edifici circular del Panorama Waterloo —una vista pintada amb els retrats de Wellington i Napoleó— i l'arc mirador de Les Paperines, on, entre d'altres, es podien veure col·leccions d'ocells i paisatges de fantasia. Totes aquestes construccions de caràcter efímer dotaven el lloc d'una animació que va començar a desaparèixer a partir de la meitat de la dècada del 1890, quan es va voler conferir definitivament a la plaça la categoria de centre urbà per a tota la ciutat.

Desplegament urbà. Centre i perifèria

Un probable veí de l'eixample va fotografiar des del balcó la construcció accelerada de l'eixample en aquella dècada del 1880. El seu és un reportatge fotogràfic directe, amb l'espontaneïtat de qui no té altre objectiu que fotografiar la realitat canviant que té davant dels seus ulls. Ens ensenya els edificis que progressivament van omplint la zona de la plaça de Letamendi, la circulació del tren pel carrer de Balmes, i com el sòl rústic del pla de Barcelona es converteix en carrers i illes de l'eixample al xamfrà del carrer de València amb el d'Enric Granados. És l'únic testimoni gràfic que tenim d'aquesta apassionant conversió, la del desplegament físic de la metròpoli en formació.¹⁰

L'increment notable de l'activitat constructora iniciada a la dècada del 1870 va donar com a resultat un eixample cada cop més consolidat. Així ho certifiquen les imatges d'aquesta zona de la ciutat, la profusió de les quals sembla voler eclipsar el creixement físic d'altres municipis del pla que multiplicaven la seva població en una proporció dues vegades per sobre del que ho feia Barcelona. Va caldre esperar al final del segle per veure imatges diverses dels pobles que es van agregar a Barcelona i que ampliaven més de quatre vegades la superfície de l'antic terme municipal. Mentrestant, s'elaborava un retrat específic de l'eixample a través de la captació insistent dels edificis de les institucions religioses, algunes associades a l'ensenyament, altres desplaçades des de la ciutat històrica, tot acomplint un cert paper d'arquitectura emblemàtica en una zona on el continuïum urbà estava assegurat per la construcció residencial privada intensiva. Al costat d'aquells nous monuments sobresurten els eixos principals, els carrers de Pelai i de Balmes, el recent enjardinament de la plaça de la Universitat, però de manera més significativa la urbanització des

Josep Esplugas Puig. La Rambla de les Flors, cap a la dècada de 1880, AFB

Barcelona a la vista, la plaça de Catalunya a principis del segle XX

del 1886 de la Gran Via fins a la plaça d'Espanya, o el carrer d'Aragó, amb el ferrocarril soterrat el 1882.

Sens dubte, la via que concentra més expectació és la Rambla de Catalunya, urbanitzada el 1887. La canalització de la riera d'en Malla permet obtenir un passeig de prestigi que ratifica el caràcter burgès de l'eixample central. En la seva definició van col·laborar activament tant els propietaris urbans, amb edificis de personalitat arquitectònica notable, com la iniciativa municipal, que va embellir la via amb un seguit d'estatuària pública a la manera de les ciutats europees, però que no era gens habitual en el cas barceloní. La Rambla de Catalunya va esdevenir un eix de qualitat que contrastava amb l'ambient de festa i fira que caracteritzava encara al final dels anys vuitanta la plaça de Catalunya.

Finalment, el caràcter indiscutible de centre de la ciutat atorgat a l'eixample es va aconseguir mitjançant dos processos de signe molt divers però cadascun dels quals, en la mesura justa, formava part indissoluble del procés de metropolització. El primer, l'agregació dels municipis del pla a Barcelona el 1897, amb uns efectes sobre la imatge de la ciutat que veurem tot seguit, i en segon lloc, l'ordenació de la plaça de Catalunya, que materialitza la voluntat de fixar la seva funció d'epicentre de la ciutat moderna, lloc de sociabilitat però també de moviment.¹¹ No en va la xarxa d'omnibusos primer i de tramvies després havien erigit aquest punt en node de les línies de transport públic urbà. El projecte d'urbanització de la plaça és visible el 1902, amb una opció senzilla d'enjardinament, enllumenat elèctric i dos eixos en diagonal que faciliten la multidireccionalitat de l'espai. Però les comunicacions no són la condició suficient per qualificar el nou centre: el Cafè Colom des del 1897, després ampliat com a Hotel Colom el 1902, va aportar amb precisió el valor burgès i cosmopolita a la plaça.

Panorama de la primera metròpoli

Al final del segle XIX el passeig de Gràcia es mereixia ostentar la categoria de via principal de l'eixample, per la seva secció generosa que permetia allotjar tots els tipus de mobilitat de l'època, des del tramvia fins al transport rodat i els passejos laterals per als vianants. Socialment, havia esdevingut el lloc preferit per on transitava la burgesia barcelonina, per mirar i ser mirat, on es concentrava el comerç i començaven a sovintejar els bars i restaurants de moda. En aquella època, a més, van aparèixer els primers esclats de l'arquitectura modernista que pocs anys més tard van ser expressió del paisatge urbà de major espectacularitat. Les fotografies d'aquest carrer en deixen testimoni fidel.

Al seu torn, el passeig de Gràcia continuava sent la via primordial que enllaçava Barcelona amb Gràcia, i, a través del seu carrer Gran, des de la plaça de Lesseps, es tenia accés a Vallcarca, el Putget, Sarrià i Sant Gervasi.

És a dir, els llocs i els municipis que integraven un conjunt urbanitzat força coherent estès des del port de la ciutat fins a l'avinguda del Tibidabo. La sensació que tenia un ciutadà que recorria aquest trajecte era la continuïtat urbana, una percepció semblant a la que es podia desprendre si l'itinerari era en direcció a Hostafrancs i Sants o cap a la zona del Poblenou. Tot i els buits existents, les zones d'urbanització marginal, etc., l'agregació de municipis a Barcelona el 1897 no havia fet altra cosa que sancionar el que la realitat havia anat configurant amb celeritat al llarg de la segona meitat del vuit-cents. L'agregació va ser, doncs, el requisit objectiu i imprescindible per considerar Barcelona una metròpoli de ple dret, avalada per una població de 500.000 habitants.

Aquests diferents itineraris per la ciutat permetien veure un component típic de les urbs desenvolupades: l'heterogeneïtat dels seus components. El creixement dels pobles del pla de Barcelona, convertits en barris, havia estat condicionat per l'atracció que va exercir la capital com a pol regional a partir de la dècada del 1850. La migració catalana cap a l'àrea de Barcelona va tenir una repercussió cabdal sobre la demografia d'uns municipis que fins aleshores s'havien mantingut en un nivell modest del rànquing de ciutats i que llavors havien passat a ser dels més poblats del país; per exemple, Gràcia i Sant Martí de Provençals eren el segon i el tercer municipis de Catalunya.¹² Però no només en van condicionar el creixement, sinó també el caràcter. L'ambient de cases amb jardí de Vallcarca i l'ocupació de residències d'estiueig de Sarrià contrasta, per exemple, amb el to marcadament industrial de Sant Martí, de Sants, o amb l'aire menestral de Gràcia. Reforçant la complexitat de l'urbs de fi de segle, s'hi van afegir els equipaments a gran escala, la presó Model, l'Escorxador, etc., servidors de tota la ciutat i situats molts d'ells als indrets més perifèrics, que ofereixen una bona disposició d'espai lliure.

És significatiu com en aquesta primera fase l'aglomeració urbana necessita ser captada exhaustivament mitjançant la publicació d'àlbums fotogràfics extensos. En el més paradigmàtic de tots, *Barcelona a la vista* —editat en dues parts entre 1896-1897 i 1904-1905—, es fa visible per primer cop i de manera sistemàtica una ciutat amb un centre ben perfilat, amb pluralitat de pols i amb uns límits indefinits que arriben fins als dos rius. Durant les dècades següents i bona part del segle XX no es farà altra cosa que consolidar el fenomen de la conurbació.

Per tal de poder gaudir de la globalitat urbana, el nou punt de vista és el Tibidabo. Els primers intents de conquerir el cim es produeixen amb motiu de l'Exposició Universal del 1888, però van haver de passar encara uns anys perquè es popularitzés com a lloc atractiu per a ciutadans i forasters. El panorama des d'allà és esplèndid i permet prendre consciència precisa de les dimensions reals de la nova Barcelona, i també de les seves possibilitats futures.

Epíleg: el retrat turístic de Barcelona

Finalment, una ciutat gran s'ha de saber publicitar, s'ha de donar a conèixer per complir una de les funcions de la modernitat: atreure visitants. Barcelona no havia estat mai una ciutat turística, la seva reputació era més industrial i comercial que no enclavament interessant per als viatgers rics que es movien per les estacions turístiques europees. Però ja entrat el segle XX va intentar entrar en el circuit i va crear un servei municipal específic dedicat a difondre la ciutat pel món.

En paral·lel, ha de saber reconèixer-se, crear o, millor dit, seleccionar unes icones urbanes identificables que representin el tot a través d'unes parts. Una selecció d'elements que siguin els símbols de la metròpoli, perquè són el signe invariable del pas d'una ciutat vers una nova escala metropolitana. El monument a Colom, primer, i més tard la Sagrada Família assumeixen aquest paper de símbols amb vocació universal, a l'hora d'identificar Barcelona dins un context global de xarxa de ciutats.

A vegades, també hi ha el recurs de la col·lecció formada pels monuments ciutadans més representatius i associats al nom de la ciutat, o bé a la idea del «Record de...», una denominació evocadora lligada per sempre més a la difusió turística dels llocs. Els mitjans que s'encarreguen de portar a terme tota aquesta operació són guies de ciutats, però molt especialment les postals editades des del final del segle XIX. En el cas de Barcelona, destaquen les que va comercialitzar la firma Hauser & Menet, amb un tractament força pictòric de la imatge que es presenta difuminada per no ocupar tota la superfície de l'anvers de la postal. La seriació massiva que possibilita la postal la converteix en el vehicle més efectiu en la descoberta de la imatge urbana, la seva democratització, i, al seu torn, el desenvolupament per part de la societat d'aquell moment del plaer estètic per les vistes de les primeres metròpolis.

Hauser & Menet. *Recuerdo de Barcelona*, finals del segle XIX, AFB

NOTES

1. Teresa NAVAS i FERRER, «Ciutat nova, noves visions (1859-1897)», dins *Retrat de Barcelona*, catàleg de l'exposició, Barcelona, CCCB i Ajuntament de Barcelona, 1995, Vol. II, pàg. 7-24.
2. *El Àrea metropolitana de Barcelona: Génesis y problemática*, Barcelona, Moneda y Crédito, Banco Urquijo, 1972.
3. Manuel GUÀRDIA BASSOLS, «La ciutat del XIX i el pensament modern», *Barcelona Metròpolis* (Barcelona), 76, pàg. 58-61.
4. Xavier TAFUNELL i SAMBOLA, *La construcció de la Barcelona moderna. La indústria de l'habitatge entre 1854 i 1897*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1994.
5. Albert GARCIA ESPUCHE, *El Quadrat d'Or*. Barcelona, Olimpíada Cultural, 1990.
6. Ramon GRAU; Marina LÓPEZ, «L'Exposició Universal en la història de Barcelona», dins *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari, 1888-1988*, Barcelona, L'Avenç, 1988, pàg. 49-405.

7. A. GARCIA ESPUCHE; M. GUÀRDIA; F. J. MONCLÚS; J. L. OYÓN, «La dimensió urbana», dins *Arquitectura i Ciutat a l'Exposició Universal de Barcelona 1888*, Barcelona, Universitat Politècnica de Catalunya, 1988, pàg. 130-174.

8. Pere HEREU i PAYET, «L'arquitectura de l'Exposició», dins *Arquitectura i Ciutat...*, pàg. 198-228.

9. Xavier FABRÉ i CARRERAS, «Un activador de la vida ciutadana», dins *Arquitectura i Ciutat...* pàg. 230-251.

10. Teresa NAVAS i FERRER, «Ciutat nova, noves...», pàg. 15.

11. «Centro de movimiento...» és la categoria que expressa la *Guia de Barcelona* de Modesto Martí del 1888. Citat a GARCIA ESPUCHE, *El Quadrat d'Or*.

12. Mercè TATJER i MIR, «L'evolució de la població de Barcelona entre el 1860 i el 1897», dins *Història de Barcelona*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1995, Vol. VI, pàg. 121-148.

Localització de les principals indústries de la Barcelona Gran l'any 1906, a partir de les dades de matrícula industrial, segons Mercè Tatjer, Lluís M. Bou i Francesc Caballé

La indústria a Barcelona el 1906 i l'articulació d'un primer espai metropolità

Mercè Tatjer

L'expansió de l'espai industrial de Barcelona s'havia iniciat força abans del pla Cerdà i l'eixamplament. A la segona meitat del segle XIX, la cartografia dels enginyers militars, i més específicament l'aixecada per Ildefons Cerdà, mostra l'existència de petites, però nombroses, instal·lacions fabrils fora muralles. Les del terme de Barcelona són més conegudes, tant perquè eren controlades pels enginyers militars que tenien cura de tot el que es bastia dintre de la delimitació de l'anomenada Zona Polèmica de la ciutat de Barcelona, com perquè han estat objecte d'algunes recerques. Majoritàriament, eren prats d'indianes a les zones deltaïques, i arreu petits espais de fabricació de productes químics, llumins, cordes de cànem i jute, i fins i tot algun molí de farina, a més a més de bòbiles que aprofitaven els materials adients per a la fabricació de maons. Més enllà de la Zona Polèmica, en què no es podia aixecar cap construcció estable, alguns empresaris cercaren espais per ampliar les seves instal·lacions, a causa de la congestió de la ciutat emmurallada i de la prohibició d'instal·lar-hi nous vapors i d'ampliar els existents. Tradicions fabrils, eixos de comunicació ben connectats amb el port, així com l'existència de terrenys plans i dotacions d'aigües per als processos productius, foren factors de localització que expliquen les implantacions fora muralles just o més enllà del límit de les 1.500 vares de la Zona Polèmica.

A partir de l'enderroc de les muralles, i un cop alliberat el terreny del terme de Barcelona, s'inicià la urbanització segons la trama Cerdà. Ben aviat s'hi ubicaren moltes fàbriques, sobretot als indrets més propers al port o a les tradicionals àrees industrials del Raval i dels barris de Sant Pere.¹ Al final del segle XIX, tot just abans de les agregacions, l'eixamplament de l'espai industrial era ja un fet indiscutible.² Amb les expectatives d'urbanització que havien de comportar un increment demogràfic facilitat per l'expansió industrial de Barcelona, les xarxes de transport, de comunicació (telèfon i telègraf) i de subministrament s'estengueren pel territori i contribuïren a articular un nou espai metropolità. Diversos plànols de l'exposició han plasmat l'expansió de les diverses xarxes de subministraments i serveis. Hi són representades les xarxes de les companyies de gas, que s'estengueren arreu de la nova ciutat seguint la demanda particular i la implantació de l'enllumenat públic. Pel que fa a la xarxa de clavegueram i la d'aigua, íntimament dependents, feren canviar a poc a poc els hàbits i els costums dels barcelonins i van millorar

la salut pública i la qualitat de vida, alhora que afavoriren la urbanització. També es mostren les xarxes de comunicació, especialment les dels tramvies, que relligaren els diferents municipis del pla amb Barcelona, i les del ferrocarril, les quals, esteses més enllà, connectaren la ciutat amb l'interior de la Península i amb Europa.

La indústria en el nou territori metropolità al principi del segle XX

El plànol del 1901 sobre el qual s'han localitzat les empreses que pagaven més de 1.000 pessetes de quota l'any 1906 mostra els resultats del procés d'eixamplament de l'espai industrial per tot el territori de la Barcelona gran i ens permet radiografiar l'extensió del fenomen de metropolització de la indústria.³ El 1906 la indústria ja ocupava molts indrets del nou territori sorgit de l'agregació. Aquesta nova Barcelona ja era una metròpoli industrial.

Dintre dels límits de l'antic terme de Barcelona, el 1906 hi trobem un total de 54 empreses, 15 de les quals estaven localitzades al Raval. L'activitat productiva d'aquest barri es mantenia amb força gràcies a la permanència de part de les activitats productives inicials, a la creació d'altres de noves (tallers d'A. Carné al carrer de Ponent, impremtes com les de F. Cabanach i L. Tasso) i a la reutilització segmentada d'antics recintes fabrils amb substitució d'activitats (carrer de la Riereta, 19-21, 24 o 35, carrer de l'Arc del Teatre). I tampoc s'han d'oblidar els despatxos i magatzems de les empreses amb l'activitat productiva traslladada fora de Barcelona.

Després del Raval, la concentració més gran era a la Barceloneta (La Maquinista Terrestre y Marítima, la Societat Catalana de Gas o Alexander Germans).

Pel que fa a la part d'Eixample corresponent al primitiu terme municipal de Barcelona, a les empreses existents de feia anys se n'hi afegiren un bon nombre més, que ocuparien fins i tot espais centrals (editorials Montaner i Simón, Thomas). En especial, a l'Eixample de Sant Antoni, que s'havia consolidat com un gran sector fabril amb un seguit d'empreses de construccions mecàniques (Germans Valls) i s'havia situat la primera Hispano Suïssa, fàbrica d'automòbils de Barcelona; també hi destacava el sector de l'alimentació (xocolates Juncosa) i begudes com els cervesers Petri-Moritz i Cammany i Cia., o la del vidre de Lligué i Cia., a més d'altres del ram tèxtil (Romeu i Bonastre).

A l'esquerra de l'Eixample, hi destacaven diverses empreses, entre les quals figurava l'empresa Damm, un altre gran cerveser barceloní, i la fàbrica de mosaics hidràulics d'Orsola, Solà i Cia., que juntament amb les tèxtils (Oller y Niqui, Fills de F. Sants) i la innovadora fàbrica d'electricitat dels Muntadas (La Indústria Elèctrica) se situaven en la franja compresa entre els carrers d'Aribau i Calàbria al llarg del carrer de la Diputació.

Finalment, en els sectors del Fort Pienc i els de la part alta de l'Eixample, més enllà del passeig de Sant Joan, a prop de Sant Martí, la presència de fàbriques no deixava de ser important: blondes i puntes de Casimir Volart, fàbrica d'espelmes de D. Mata i Cia, teixits de J. Vila, a més del taller d'impremta de l'Anuario de la Exportación.

Poble-sec i Hostafrancs, els històrics barris barcelonins fora muralles, s'han convertit també en barriades fabrils. A Hostafrancs, l'emblemàtica Florensa (coneguda com La Porcellana), i al Poble-sec, La Barcelonesa de Electricidad i la gran empresa Butsems, a més de quatre empreses més del sector de materials de la construcció i del vestit, en són bons exemples.

És clar, doncs, que l'antic terme de Barcelona mantenia la seva primàcia gràcies a les empreses d'energia, però també a l'important pes de les indústries mecanometal·lúrgiques concentrades a la Barceloneta. J. Nadal i X. Tafunell constaten també aquest fet, i assenyalen un lleuger augment del teixit fabril. Les dades de les grans empreses del 1906 confirmen aquest increment, i alhora assenyalen l'existència d'indústries petites però innovadores en els sectors de l'electricitat, les begudes, les arts gràfiques (impremtes, editorials i fàbriques de tipus d'impremta), del vestit i calçat, i de parament de la llar.

A les primeres implantacions existents als nuclis antics dels pobles del pla, especialment Sant Martí, Sants i Gràcia, s'hi havien agregat noves fàbriques, la majoria nascudes a Barcelona i traslladades, o bé obertes de nova planta. Si continuem l'anàlisi del plànol del 1906, és evident que Sant Martí s'havia configurat com la primera àrea industrial de la nova ciutat, ja que reunia 109 de les fàbriques de més de 1.000 pessetes de quota (50 % del total). Sant Martí es podia considerar en aquesta data no solament un dels pulmons industrials de Barcelona, sinó també un veritable districte industrial, ja que disposava de centres de formació tècnica propis, com l'Escola d'Arts i Oficis, que l'antic Ajuntament havia fundat el 1886, i una notable xarxa d'equipaments i centres socials i culturals.

Tanmateix, atesa la gran extensió del seu terme municipal, presentava una distribució força desigual, ja que la densitat més gran de fàbriques era al barri de la Plata-Trullàs, configurat per l'eix de l'avinguda d'Icària (passeig del Cementiri) i els carrers de l'Eixample paral·lels i perpendiculars a aquesta, fins no gaire més amunt de Pere IV. En aquesta àrea alternaven farineres, una unió de destil·leries, indústries tèxtils i metal·lúrgiques (Rivière).

Un altre important nucli fabril martinenc era el situat entre el Clot i el Camp de l'Arpa, on sobresortia la fàbrica tèxtil de Martí Riu. I un tercer, entorn del nucli antic del Poblenou, s'estenia pels eixos històrics dels carrers del Joncar i del Taulat fins a la foneria dels germans Girona (Material para Ferrocarriles y Construcciones).

Dintre del terme de Sant Martí, el carrer de Pere IV era un eix industrial que relligava, a manera d'espina dorsal juntament amb el carrer de Marià Aguiló i el camí antic de València, moltes de les grans agrupacions industrials del Poblenou. A prop seu, s'obrien les grans fàbriques tèxtils com Can Ricart, Can Casas, Lucena, Vila, Martí Llopart, i les d'altres sectors productius, com Klein i Cia., dedicada al cautxú, o el mecànic (Pfeiffer, Jacas, Martí i Cia.) i el de l'alimentació (galetes Viñas).

Es dibuixava també un altre eix important, que comunicava Barcelona amb Sant Andreu a través de la carretera de Ribes pel carrer del Clot i el de la Sagrera. Al llarg d'aquest eix, la densitat era més potent al nucli de Sagrera, a l'encreuament amb el nou camí d'Horta servit pel Tramvia de Foc, el primer tramvia interurbà de vapor. Hi destaquen grans fàbriques, tant farineres (Figueras, Sagrera i Cia.) com tèxtils o d'adobs.

Gràcia, amb un total de 22 empreses, era la tercera concentració fabril. La major part de les indústries se situaven als estrets carrers de la seva trama vuitcentista; en destaquen les tèxtils de seda (Batlló i Cia.) o de teixits elàstics (Matas i Cia.), la fàbrica de caràcters d'impremta dels Successors de I. Neufville i la fàbrica de claus d'E. Detouche. De les grans fàbriques de Gràcia, només els tallers d'impremta Ramírez i Cia., Gas Lebón i les tèxtils R. Almirall, Pattberg i J. Marco i la de bugies de R. Guasch se situaven en carrers de la trama de l'eixample Cerdà, i la sederia de F. Vilumara es trobava al bell mig de l'avinguda Diagonal, que aleshores restava sense obrir.

A Sants i a Sant Andreu la distribució tenia un caràcter més dispers, tot i la tendència a concentrar-se als nuclis antics, prop dels eixos de comunicació (carreteres i ferrocarril).

Sants tenia 16 fàbriques de més de 1.000 pessetes de quota, entre les quals sobresortien algunes fàbriques de gran tradició, com La España Industrial, que es podia considerar l'empresa tèxtil més important de la Barcelona gran, amb una quota de 43.710,75 pessetes, i la més nova dels Nebots de Joan Batlló, en funcionament des del 1880; totes dues estaven molt per damunt de les altres fàbriques tèxtils importants en aquelles mateixes dates. Deixant de banda les grans tèxtils, Sants tenia una estructura productiva diversificada, amb fàbriques de sabó (L. Bonnefoy, Alseda), de vidre (Juncosa) i de maquinària agrícola i elaboració de vins.

A poc a poc, espais d'escassa presència industrial, com la Marina de Sants —on el conjunt de l'antic recinte de La Auxiliar de la Industria restava sense ocupar—, van experimentar un nou impuls. De fet, un cop desaparegut l'Arsenal Civil, s'hi instal·là la gran empresa mecanometal·lúrgica de l'enginyer belga Wohlgemuth; el reconegut enginyer Josep A. Barret fundà Construcciones Metálicas Consolidadas, que havia de tenir una llarga trajectòria productiva, i a la part de Can Tunis s'establí una de les dues fàbriques

de filferro de F. Rivière. Al mateix temps, es mantenien les fàbriques dels Bertrand i els Monteys.

El 1906 Sant Andreu només tenia 6 fàbriques amb cotització superior a les 1.000 pessetes: quatre eren tèxtils (Fabra i Coats, La Société Lanière, M. Puig, Ravella i Cia.) i les altres dues eren la fàbrica de Gas i la fàbrica de farines de J. Pascual.⁴

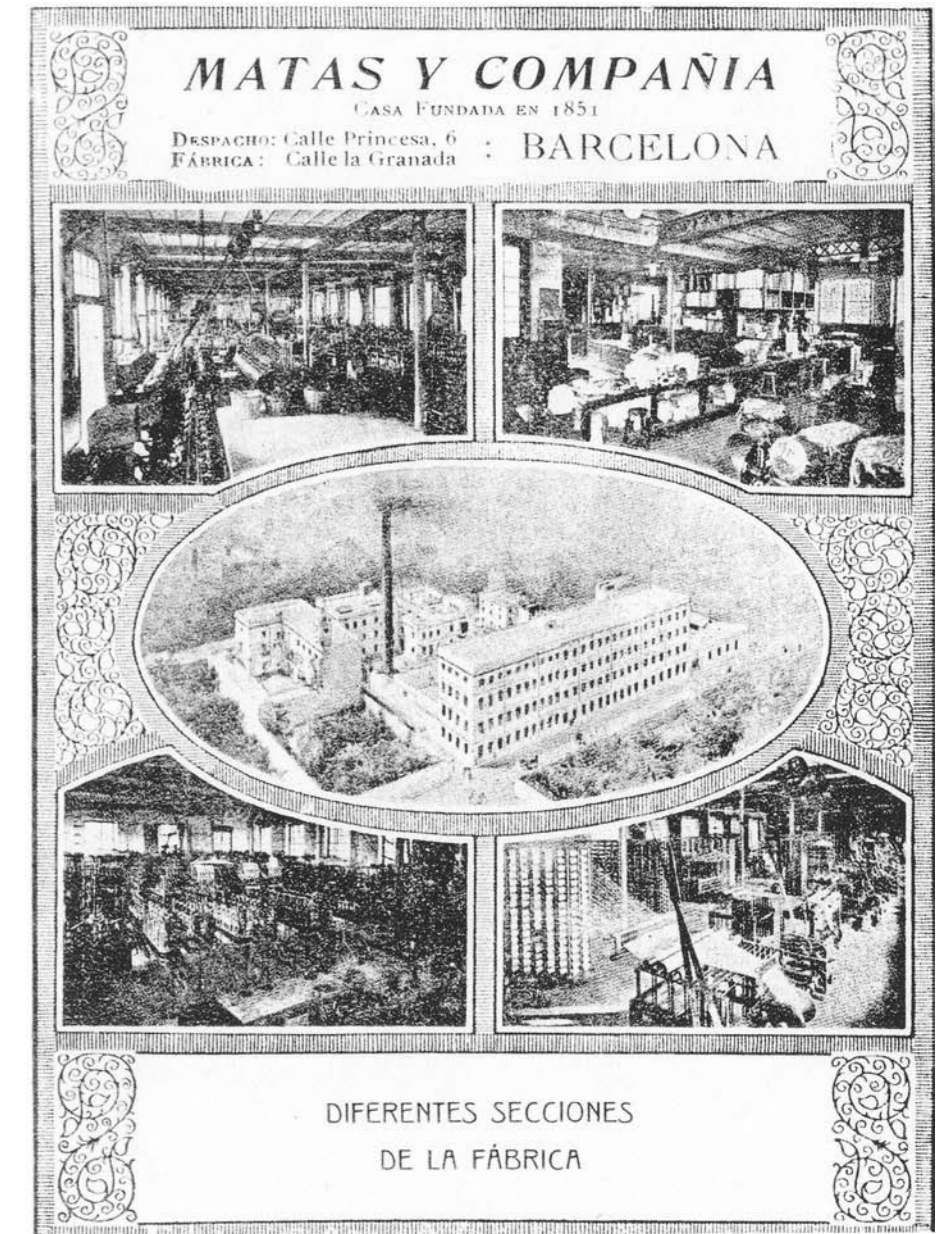
A l'antic municipi de les Corts, 5 fàbriques superaven les 1.000 pessetes per quota d'activitat industrial. De totes aquestes, només la Companyia Anònima de Productes Químics, successora de Llopis i Cia., existia uns quants anys abans; les altres quatre eren noves empreses, ben instal·lades i de nova planta al nucli antic (la destil·leria Deu i Cia.) i a la seva rodalia (Unión Corchetera), o bé traslladades a l'Eixample cortsenc procedents de la Ciutat Vella (foneria Damians, i la fàbrica de perfums i sabons Font i Cia.).

Els grans buits de fàbriques eren als tres municipis de la part alta de Barcelona. Efectivament, ni Sarrià ni Horta no tenien cap indústria important, tot i que a Horta hi havia diverses adoberies, de les quals només supera la quota de les 1.000 pessetes la fàbrica de Can Fontanet, propietat aleshores de Lasoli i Cia. Respecte a Sant Gervasi, les llistes de contribució territorial inclouen només tres empreses: la Societat Anònima del Tibidabo, que cotitza pels tallers de serralleria metàl·lica i la fàbrica d'electricitat, totes dues vinculades al funicular; la fàbrica de galetes Creus, i la tèxtil Fills de Gabriel Iborra.

L'Eixample Cerdà, espai industrial

Tal com hem vist, a l'Eixample, tant dins l'antic terme de Barcelona com en altres sectors que formaven part dels termes municipals dels pobles agregats, les fàbriques s'alinearen, també ben aviat, amb els carrers més centrals de la trama Cerdà. Així, la tèxtil Almirall, la Pattberg, Guasch, F. Vilumara, la de les arts gràfiques Henrich i Cia. successora de N. Ramírez, a Gràcia. Sant Martí i les Corts seguiren el mateix procés. El 1906, 88 de les 218 empreses més grans (poc més del 40 % del nombre total) se situaven en l'àrea planificada per Cerdà i ordenada per la seva quadrícula.

Val a dir que l'expansió de la indústria per l'Eixample contribuï a la urbanització i el creixement demogràfic d'aquesta zona, on les fàbriques actuaven com a front capdavanter; de fet, en alguns casos les fàbriques es van avançar i van anar acompanyades de les primeres construccions residencials de caràcter popular en sectors com el de Sant Antoni o en la part propera al passeig de Sant Joan o a l'Eixample gracienc, els quals conformaren una primera corona industrial. Al Poblenou, s'esdevingué el mateix que al barri de la Plata, on els grups d'habitatges per a treballadors aixecats a la trama Cerdà entorn del carrer de Pujades seguiren ben aviat les indústries.⁵

Una de les fàbriques de teixits elàstics més antigues, ubicada al barri de Gràcia

Taller instal·lat el 1882 al Raval procedent del barri de Sant Pere

Fins i tot moltes de les fàbriques de l'Eixample properes al passeig de Gràcia podien competir en superfície i amb instal·lacions i presència arquitectònica amb les més grans de tot Barcelona; i no tan sols ens referim a la Batlló (situada sobre quatre illes) sinó també a les editorials Montaner i Simón, Thomas, Henrich i la de R. Almirall, aixecada a la dècada del 1880 a l'illa Muntaner-Diagonal-Coello (actual Londres). A més d'aquestes —relativament conegudes a través de les imatges de l'època—, cal destacar la fàbrica de teixits de F. Camps, que des del 1871 ocupava mitja illa a l'encreuament dels carrers de Nàpols i Ausiàs March, edifici notable de gust neogòtic. Altres exemples de grans instal·lacions a l'Eixample més central són la foneria dels Damians al carrer d'Urgell, la Indústria Elèctrica al carrer de Muntaner o la de F. Sans al carrer de Casanova; gairebé totes elles ocupaven una bona part de la mansana corresponent.

Les 50 grans fàbriques

D'altra banda, l'anàlisi de les 50 grans fàbriques barcelonines (quadre núm. 1) ens ofereix una imatge relativament diferent a nivell territorial i sectorial. Territorialment constatem de nou el pes de l'antic municipi de Sant Martí —i, dintre d'aquest, especialment el Poblenou— com una de les principals àrees de localització industrial de Barcelona. De les 50 grans empreses del 1906, un total de 22 es localitzaven a Sant Martí. Després de Sant Martí figura Barcelona, amb 11 empreses, quatre de les quals són les primeres de la

llista, mentre que la resta es repartia, per ordre d'importància, entre Sants, Gràcia, Sant Andreu i les Corts.

Les 6 de Sants corresponien a 4 empreses tèxtils d'envergadura prou conegudes: La España Industrial, Batlló Germans, Valet i Vendrell, Serra i Arola, a més d'una fàbrica de sabó (Bonnetoy) i una altra de vidre (Juncosa, Tarrida i González). Les 4 grans fàbriques graciencques eren, a més de la fàbrica de Gas Lebon, la important empresa Ramírez, que estava situada en un notable edifici a la cantonada de Còrsega amb Pau Claris; les sederes Batlló i Cia. i Gironella; i el conjunt fabril que, en forma d'indústria compartida, ocupaven les antigues instal·lacions de l'empresa tèxtil Puigmartí al carrer del mateix nom. Sant Andreu, tot i que només amb 5 de les 50 fàbriques de la llista del 1906, en tenia 3 (les ja esmentades Societé Lanière i Fabra i Coats, i la de filats Fills de F. Puig) que ocupaven molt bona posició dins el rànquing de la contribució —els llocs 11, 13 i 16, respectivament—, mentre que la quarta (Societat Catalana de Gas, dependent de la barcelonina del mateix nom) estava en una posició més baixa, seguida de lluny per les altres dues (farinera de J. Pascual i la fàbrica de tints de Planella i Cia.). Les Corts està representat amb 2 empreses, la Foneria Damians i la fàbrica de productes químics Companyia Anònima de Productes Químics, coneguda com el Vidriol.⁶

Sectorialment, es veu ben clara la diversificació del teixit productiu de la Barcelona ampliada. Destaquen les empreses productores d'energia, que conquereixen quotes importants del mercat de provisió d'energia per a algunes fàbriques i en especial per al transport i per a l'enllumenat públic i domèstic. En primer lloc, les gasistes, amb instal·lacions arran de platja de la Barceloneta i de la Mar Bella al Poblenou, i a l'interior, com les de Gràcia i Sant Andreu;⁷ i seguien les dues centrals elèctriques: La Barcelonesa de Electricidad, creada el 1881, i La Central Catalana de Electricidad, establerta el 1897, totes dues a l'antic terme de Barcelona.

Després figura un grup d'empreses que, si bé estan capitanejades per una empresa tèxtil, La España Industrial, i amb altres tres del mateix sector i localització a Sants —la gran fàbrica Nebots de Joan Batlló, Valet, Vendrell i Cia., i Serra i Arola—, també comprèn la fàbrica de sabons i bugies esteàriques dels Rocamora i La Maquinista Terrestre i Marítima.

El rànquing mostra, també, que les grans empreses tèxtils d'aquest moment se situaven a Sants i a Sant Andreu, mentre que a Sant Martí les fàbriques de teixits —llevat de la Sert a la Sagrera— sembla que comencen a retrocedir. Al mateix temps, al Poblenou, igual que al conjunt de la Barcelona gran, nous sectors ocupaven els primers llocs. Hi destacaven els de l'alimentació, amb destil·leries (Folch i Albiñana), farineres (Figueras, Sagrera i Cia.), el sector químic (Rocamora Germans, Pagès i Garriga) i el d'elaboració de vins

(Pere Maristany), fàbriques de galetes,⁸ a més a més dels mecanometal·lúrgics (Materiales para Construcción y Ferrocarriles).

En conjunt, hem d'indicar que la meitat de les 50 grans indústries eren tèxtils, mentre que l'altra meitat es distribuïa per una àmplia diversitat de sectors, des del de l'energia fins al mecanometal·lúrgic, l'alimentació i les begudes, la fabricació de vidre, les arts gràfiques i els productes químics.

Els nous espais fabrils més enllà de la primera metròpoli

Al llarg de la segona meitat del segle XIX, la xarxa ferroviària, que a partir del 1848 partirà de Barcelona cap a l'interior de Catalunya i la resta de la Península, afavorí les implantacions industrials més enllà del que el 1897 esdevindria el nou terme municipal de Barcelona. S'inicià una difusió de la indústria, de manera discontinua però no per això menys significativa, que augmentaria al llarg del primer terç del segle XX, fins a consolidar-se durant la segona meitat del mateix segle. La complementarietat entre port i xarxa ferroviària, que havia de ser un altre factor d'expansió industrial des de Barcelona, no féu sinó accentuar el seu paper de pol principal d'un incipient territori amb vocació metropolitana. Una bona part de noves fàbriques es crearen per iniciativa d'industrials establerts a Barcelona, mentre que d'altres d'iniciativa local experimentaren un desenvolupament més gran gràcies als factors abans esmentats.

A la línia de Barcelona a Granollers, inaugurada el 1854, i que el 1888 arribaria fins a Puigcerdà, foren significatives les noves fàbriques que s'aixecaren a municipis immediats a Barcelona, com Montcada o Cerdanyola; i més endinsats en el Vallès, com ara Parets, amb la fàbrica de teixits de fil i mocadors Feliu i Fills, o Mollet, amb la Tenería Moderna Franco-Espanyola, oberta el 1897.

A la línia que creuava el Baix Llobregat, cal esmentar en primer lloc el cas de l'Hospitalet.⁹ Aquest municipi, contigu a l'antic terme de Sants, en el qual ja el 1787 es comptabilitzaren 10 prats d'indianes i una fàbrica de pells, rebria un bon nombre d'indústries arrelades inicialment a Barcelona que en el tombant de segle cerquen noves ubicacions per raons d'ampliació o simplement per afectacions urbanístiques, com és el cas de la fàbrica de la sederia Vilumara, afectada per l'obertura de la Diagonal. En altres casos, les fàbriques arribaren a l'Hospitalet per l'existència d'aigües artesianes; aquest seria el cas de la fàbrica de sacs de Jaume Trias —soci dels Godó al Poblenou— que hi arribà el 1903. En altres casos, aprofitaren antics molins, com Can Basté el 1885 (després Tecla Sala). A la zona de la Marina de Santa Eulàlia, entre el Torrent Gornal i la Riera Blanca, hi havia l'any 1829 un prat de blanqueig dependent d'una fàbrica barcelonina, conegut com el Prat dels Maons, que el 1852 fou venut a La Aprestadora Espanyola SA. El 1854 el

tren arribaria prop d'aquesta fàbrica, que el 1875 fou remodelada per Elies Rogent per situar-hi l'empresa de Mena Rocaver. Al tombant de segle, procedents de l'Eixample de Barcelona, hi arribarien Caralt-Pérez, dedicada als teixits de jute, i la foneria Escorsa.

Cornellà, municipi traspasat pel canal de la Infanta, obert el 1819, es convertí el 1855, any de l'arribada de la línia fèrria cap a Martorell, en un focus d'atracció per als industrials barcelonins.¹⁰ Cal esmentar Isidre Quert com el primer industrial barceloní que s'hi instal·là el 1851, seguit dels germans Ramoneda, fabricants d'indianes, els quals després vengueren l'edifici a Josep Roses, fabricant de puntes de París (claus). Al mateix Cornellà cal esmentar un altre ús industrial lligat a la primera metròpoli barcelonina. Fou la instal·lació dels pous per a la extracció d'aigua freàtica dels marges dret i esquerre del Llobregat, dintre del municipi de Sant Boi, amb instal·lacions d'elevació a Cornellà obertes a partir del 1878. L'objectiu d'aquesta empresa era abastar d'aigua els municipis del pla de Barcelona (Sants) i estendre's per tot Barcelona. El plànol del 1880 mostra clarament aquesta pretensió, que, un cop autoritzada, s'aniria complint en els anys següents i s'intensificaria arran de l'absorció de la Societat del Llobregat per part de l'SGAB, al final del segle XIX.

Poc mes enllà, a Sant Feliu de Llobregat, el 1861 l'industrial Bertrand i Cortalé instal·là una de les fàbriques que formaven part del seu imperi tèxtil, i la seguiren dues més del mateix sector o d'altres, com la química de Pedro Álvarez.

Una altra població deltaica com era el Prat de Llobregat, tot i que no disposava en aquest període de grans instal·lacions fabrils, sí que tingué ben aviat explotacions agrícoles per a la producció de farratges i d'altres productes agrícoles destinats a la metròpoli de Barcelona, com la de l'indià pratenc Jaume Casanova o la Ricarda, on l'industrial Bertrand i Serra aixecà una moderna granja de producció de llet amb criteris industrials. Anys després les aigües artesianes del delta serien fonamentals, juntament amb el pas de ferrocarril, per a la ubicació de la Paperera Espanyola (1917) i de la Compañía Española de Industrias Químicas SA, coneguda com La Seda.¹¹

Factors de proximitat amb Barcelona —tot i no disposar de ferrocarril— podrien explicar la presència de la reconeguda fàbrica de mosaics de Pujol i Bausis, oberta el 1876 a Esplugues de Llobregat tot aprofitant una antiga bòbila.

Aquests exemples mostren que cap a ponent s'havien configurat uns veritables eixos industrials que, seguint el ferrocarril, prolongaven la metròpoli —encara que de manera discreta— més enllà del límit del nou terme municipal barceloní del 1897.

L'expansió industrial va arribar també per la banda dels municipis de llevant, que el 1897 ja eren limítrofs amb la Barcelona gran. Sant Adrià de

Un exemple dels nous sectors productius, fàbrica fundada al Poblenou el 1890, AHPN

Besòs, el més proper, continuaria sent rural —tot i les notícies sobre algun prat d’indianes a la zona tocant a Barcelona—, possiblement per la localització del gran parc previst per Cerdà. No fou fins a la primera dècada del segle xx que s’hi instal·laren diverses fàbriques (el 1912, Can Baurier, provinent de Roda de Ter; entre 1915 i 1918, la central tèrmica de la Catalana de Gas i Electricitat; i el 1922, la CELO, important fàbrica de producció de vidre pla).

Badalona, que havia conegut una industrialització autònoma en alguns sectors com l’alimentari (destil·leries i elaboració de vins i galetes), va rebre fàbriques procedents de Barcelona; alguns autors han assenyalat el pes de Barcelona en la industrialització de Badalona com un factor de dependència que va limitar la creació d’una burgesia autòctona i d’institucions patronals pròpies.¹² Una de les primeres a arribar a Badalona fou la Cros, que s’instal·là entre el ferrocarril i la platja el 1875; aquesta empresa cercava espai per a l’ampliació de la petita fàbrica de productes químics que tenia a Sants des del principi del segle XIX; prop d’aquesta s’establí el 1879 la primera refineria de petroli de l’Estat espanyol.

Tanmateix, entre Badalona i Barcelona es van produir fluxos bidireccionals. Alguns fabricants d’aiguardents, vins i anisats badalonins (com fou el cas de la nissaga dels Clarós) s’establiren a Sant Martí o al centre de Barcelona; d’altres hi tenien singulars i elegants despatxos, com el de la fàbrica de l’Anís del Mono, que era al carrer de Ferran en un local de decoració

entre Lluís XV i modernista;¹³ un altre exemple seria el de la fàbrica de galetes creada a Badalona per la família Palay, que al començament del segle xx passà a Barcelona; al mateix temps empreses d’altres sectors originàries de Badalona van tenir, igualment, els seus despatxos i magatzems a Barcelona.

Al costat de Badalona, Montgat es convertí en un veritable nucli industrial, amb fàbriques procedents de Barcelona que s’hi instal·laren aprofitant la proximitat de terrenys despoblats arran de mar travessats pel tren. El cas més paradigmàtic seria la fàbrica de lleixiu de Casamitjana Mensa —el popular lleixiu Conejo— que s’hi ubicà al final del segle XIX procedent del barri de Sants. Montgat semblava assenyalar el límit nord-est del segon cercle més difús de la primera metròpoli industrial, que s’estenia, com ja hem vist, en direcció nord pels primers pobles del Vallès.

En definitiva, al principi del segle xx, la Barcelona gran estenia la seva funció fabril pels nuclis urbans més propers, amb els quals establia relacions econòmiques i socials complexes (fàbriques polinuclears, integració horitzontal i vertical), bidireccionals i complementàries. Es configurava lentament un espai metropolità encapçalat per Barcelona que era, tanmateix, compatible amb un cert policentrisme industrial. Al mateix temps, Barcelona era centre d’emmagatzemament i de distribució de matèries primeres i de productes manufacturats arribats i distribuïts a través del port i de la xarxa de ferrocarrils. A més, la consolidació d’institucions patronals i dels centres educatius vinculats a la formació tècnica a diferents nivells (Escola Industrial, Escoles d’Arts i Oficis) configurava la ciutat com a centre del poder empresarial i burgès i també de la innovació tècnica i científica aplicada a la producció i gestió de la indústria.

L’aparició, a partir del 1902, de la publicació *Barcelona artística e industrial*, patrocinada per la Societat d’Atracció de Forasters, mostra clarament que Barcelona actuava com a centre metropolità industrial, ja que incloïa en les seves pàgines no solament les fàbriques situades dintre del terme municipal, sinó també les de la seva àrea d’influència propera i moltes altres que tenien en la capital catalana el seu centre d’operacions mercantils i de serveis vinculats a l’activitat fabril.

NOTES

1. Mercè TATJER, «La indústria a l’Eixample de Barcelona: El sector de Sant Antoni, 1860-1875», dins Ramon GRAU (coord.), *Cerdà i els altres. La modernitat a Barcelona, 1854-1874*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Barcelona Quaderns d’Història, 14), 2008, pàg. 279-302.

2. Mercè TATJER, «L’eixamplament de l’espai industrial de Barcelona», dins Ramon GRAU (coord.), *Dilemes de la fi de segle, 1874-1901*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Barcelona Quaderns d’Història, 16), 2010 [en premsa].

3. Les dades de l’esmentat plànol procedeixen de les llistes de contribució industrial de Barcelona i dels pobles del Pla de l’any 1906, llevat de les de Sant Martí, que corresponen a les de l’any 1904. S’han seleccionat les empreses de més de 1.000 pessetes de quota (sense recàrrecs), per tal de fer operativa la lectura del plànol, atesa la concentració de les indústries en determinats indrets de la ciutat. Aquesta xifra recull les empreses d’una certa importància, cosa que ha permès eliminar-ne les petites, que sovint tenien més aviat un caràcter artesà. Tot i així, és probable que n’hagin quedat fora algunes fàbriques amb un impacte espacial més gran i una cotització més petita, o les que en el moment de fer la llista de contribució estiguessin tancades; aquest seria el cas d’alguns recintes que figuren en el plànol del 1891 (Auxiliar de la Indústria a la Marina de Sants, Can Batlló a les Corts o la Industrial Harinera Barcelonesa al llindar amb Sant Andreu). Per a més detall sobre la confecció d’aquest plànol, cf. «Les principals indústries de la Barcelona Gran» en aquest mateix llibre.

4. Respecte a Sant Andreu, hem de confrontar aquestes dades amb les recollides per Martí CHECA; Pilar GIMENO, «Anatomia d’un paisatge industrial: Districte IX-Sant Andreu (1904-1934)», *Finestrelles* (Barcelona, Centre d’Estudis Ignasi Iglesias), 9 (1998), pàg. 177. És probable que les diferències de quota es deguin al fet que aquests autors hagin emprat els valors de la quota amb recàrrecs.

5. Mercè TATJER, «Les grans fàbriques de Barcelona i el Pla Cerdà: el cas del Poblenou», *Barcelona i les grans fàbriques dels segles XIX i XX, VIII Jornades d’Arqueologia industrial de Catalunya*, Barcelona, 2009 [en premsa].

6. Sobre la fàbrica de productes químics, vegeu Mercè TATJER; Antoni VILANOVA; Yolanda INSA, «Creixement urbà i primeres implantacions fabrils a Les Corts, 1845-1868», dins Ramon GRAU (coord.) *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. II: El procés d’industrialització*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona (Barcelona Quaderns d’Història, 11), 2006, pàg. 239-256.

7. Mercedes ARROYO, *La indústria del gas en Barcelona*, Barcelona, Ediciones del Serbal, 1996.

8. Sobre la trajectòria de la fàbrica de galetes Viñas, indústria dedicada en bona part a l’exportació i a l’abastiment de vaixells, vegeu Mercè TATJER i Antoni VILANOVA, *Informe patrimonial de l’antiga fàbrica de Galetes Viñas*, Barcelona, 2008.

9. Sobre el Baix Llobregat, vegeu Àngel CALVO (coord.), *El pas de la societat agrària a la indústria al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1995-1997. I, sobre l’Hospitalet, Joan CASAS i FUSTER, *La formació de la indústria a l’Hospitalet: els antecedents i la primera embranzida (1789-1890)*, l’Hospitalet de Llobregat, Centre d’Estudis de l’Hospitalet, 1985.

10. Santos M. MATEOS RUSILLO, «Valor, estat i coneixement del patrimoni industrial de Cornellà», *V Jornades d’Arqueologia Industrial de Catalunya*, Barcelona, Associació / Col·legi d’Enginyers Industrials de Catalunya, 2002, pàg. 437-452.

11. Josep FERRET PUJOL, *Primer centenari del descobriment de les aigües artesianes del delta del Llobregat*, Barcelona, Comunitat d’Usuaris d’Aigua del Delta del Llobregat, 1993, pàg. 41-44.

12. Sobre la indústria a Badalona, vegeu Joan VILLARROYA (dir.), *Història de Badalona*, Badalona, Museu de Badalona, 1999, pàg. 124-138 i 247-268.

13. *Enciclopedia artística. Guia de Barcelona*, Vilanova i la Geltrú, Oliva Impr., 1908, pàg. 435.

Les principals indústries de la Barcelona Gran, 1906

Lluís M. Bou, Francesc Caballé i Mercè Tatjer

El quadre sobre les principals indústries de la ciutat de Barcelona i dels pobles del pla a l'inici del segle xx —que ha servit per a la realització del plànol de localització— s'ha elaborat sobre la base del buidatge dels llibres de matrícules industrials de la sèrie d'Hisenda Moderna, conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Les anotacions recollides als llibres de matrícules aporten informacions relatives al nom de l'empresa, el domicili fiscal, les quotes brutes (segons l'epígraf corresponent a l'activitat industrial), a més d'altres informacions relatives a pagaments a terminis a satisfer al llarg de l'any, així com determinats recàrrecs. Sense entrar en els límits o la fiabilitat d'una font fiscal, les matrícules industrials han estat l'eina principal per a l'estudi i l'anàlisi de la industrialització a Catalunya. Pel que fa a la ciutat de Barcelona, destaquen, en aquest sentit, treballs com els de Jordi Nadal i Xavier Tafunell dedicats a Sant Martí (J. Nadal i X. Tafunell, *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*, Barcelona, Columna, 1992), els de Martí Checa i Pilar Gimeno per a Sant Andreu (M. Checa i P. Gimeno, «Anatomia d'un paisatge industrial: Districte IX - Sant Andreu (1904-1934)», *Finestrelles* [Barcelona, Centre d'Estudis Ignasi Iglésias], 9 [1998]), i, més recentment, les recerques sobre les Corts (M. Tatjer i A. Vilanova, *La indústria a les Corts*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona - Districte de les Corts, 2002; M. Tatjer, A. Vilanova i Y. Insa, *Memòria del passat industrial de Les Corts*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona - Districte de les Corts, 2005) o sobre l'Eixample (M. Tatjer, «La indústria a l'Eixample de Barcelona: el sector de Sant Antoni», *Barcelona Quaderns d'Història* [Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat], 14 [2008]).

D'entre els diferents volums de la sèrie de matrícules industrials de Barcelona i els diferents pobles del pla, s'han buidat els corresponents a l'any 1906 de Barcelona ciutat, Sants, les Corts, Gràcia, Sant Andreu, Horta i Sant Gervasi. En el cas de Sant Martí de Provençals —el més extens—, s'ha optat per utilitzar la matrícula industrial del 1904, de la qual ja s'havien fet buidatges parcials previs que en facilitaven l'anàlisi i que recollien els mateixos valors que apareixen com a quota l'any 1906.

El criteri del buidatge ha estat recollir totes les indústries amb una quota bruta (sense recàrrecs) igual o superior a 1.000 pessetes, tenint cura de relacionar les indústries que cotitzaven unes quotes inferiors al mínim establert i que també pagaven per altres activitats o epígrafs diferents, la suma

dels quals, però, superava les 1.000 pessetes. En total, hi consten fins a 218 fàbriques, algunes de les quals estaven ocupades per diferents empreses (indústries compartides).

El buidatge s'ha dut a terme tenint en compte els noms de les indústries que hi apareixen i la seva adreça fiscal. Aquest domicili no correspon, en alguns casos, a la localització de la fàbrica, sinó a la de les seves oficines o seus socials. Ha calgut, doncs, amb l'ajut d'altres fonts (especialment guies i informació planimètrica), interpretar no sols les adreces que apareixen en les matrícules industrials, sinó també saber-les localitzar en el plànol base. Només en quatre casos ha estat impossible de poder fixar físicament la ubicació de les antigues fàbriques.

Tant la llista que presentem com el plànol elaborat constitueixen una aportació de gran valor, ja que es tracta de la primera plasmació sobre el territori de la Barcelona Gran del teixit fabril més important que a inicis del segle xx va configurar la primera metròpoli industrial.

Nom	Adreça	Quota	Sector/Activitat	Observacions
Sociedad Catalana de Alumbrado por Gas	C. Ginebra	100.500	Gas	BARCELONA (Barceloneta)
Lebon, Eugenio i Cia.	C. Gasòmetre	66.468	Gas	SANT MARTÍ
Compañía Barcelonesa de Electricidad	Avda. Paral·lel / Cabanas 1-5	43.710,75	Electricitat	BARCELONA
La España Industrial	C. Muntadas, 1	29.540,33	Tèxtil	SANTS
Central Catalana de Electricidad	C. Vilanova, 32	23.579,43	Electricitat	BARCELONA
Rocamora hermanos	P. Cementiri, 89	20.120	Química	SANT MARTÍ
Lebon, Eugenio i Cia	C. Córsega / Llúria	15.590	Gas	GRÀCIA
Maquinista Terrestre i Marítima	C. San Ferran, 1	14.427	Metal·lúrgia	BARCELONA (Barceloneta)
Sobrinos de Juan Batlló	C. Constitució, 19	13.632,08	Tèxtil	SANTS
Folch, Albiñana i Cia.	P. Cementiri, 82	13.194	Alcohol	SANT MARTÍ
Hilaturas Fabra y Coats	C. Sant Ildefons, 55	9.840,85	Tèxtil	SANT ANDREU
Sert hermanos e hijos	C. Sagrera, 45	8.765	Tèxtil (Llana)	SANT MARTÍ
Sociète Lainière Barcelonaise	C. Indústria, 71	8.439,40	Tèxtil (Llana)	SANT ANDREU
Valet Vendrell y Comp ^a	C. Badal, 157	8.162,73	Tèxtil	SANTS
Torres Vendrell, Jaime	C. Villena, 4	8.044	Tèxtil (Cotó)	SANT MARTÍ
Hijos de M. Puig	C. Indústria, 69	7.775	Tèxtil (filatura)	SANT ANDREU
Serra Arolas, Juan	C. Nord i Miracle	7.108,20	Tèxtil	SANTS
Pagès i Garriga	C. Ciervo, 13-15	6.926	Química	SANT MARTÍ
Figueras, Sagrera i Cia.	C. València, 19 (núm. 645)	6.856	Farinera	SANT MARTÍ
Ricart de Còrdoba, Felip	Pge. Ricart, 26	6.305	Tèxtil (Acabats)	SANT MARTÍ
Damiáns, Alejandro	C. Urgell, 149-151	6.087,75	Foneria	LES CORTS
Catalán Worsted	C. Llacuna, 72	5.702	Tèxtil (Llana)	SANT MARTÍ
Carné, Amadeo	C. Ponent, 24	5.669	Metal·lúrgia	BARCELONA
Material para Ferrocarriles y Construcciones	C. Vulcano	5.494	Metal·lúrgia	SANT MARTÍ
Arañó, Claudio, vda. E hijos	C. Sant Joan de Malta, 62	5.342	Tèxtil (Llana)	SANT MARTÍ
Petri, Ernesto (Sucesor de Luis Moritz)	C. Casanova, 2	5.326	Cervesa	BARCELONA
Damm, J.	C. Urgell, 67-71	5.200	Cervesa	BARCELONA
Viñas i Cia.	C. Castillejos, 144	4.999	Alimentació (Galletes)	SANT MARTÍ
March Torrens i Cia. - 2.214	Cta. Mataró, 249	4.904	Tèxtil	SANT MARTÍ
Martí Torrens y Comp. - 1.360				
Balla, Àngel - 1.330				
Henrich y Compañía (Sucesores de N. Ramírez.)	C. Córsega, 348	4.765	Arts Gràfiques	GRÀCIA
Compañía Anónima de Productos Químicos	C. Coello, 1	4.470	Química	LES CORTS
Portabella Pedro Hijos de	C. Roger de Flor, 200	4.022,20	Metal·lúrgia	BARCELONA
Casas i Jover, Joaquim	Cta. Mataró, 295-297	3.976	Tèxtil (acabats)	SANT MARTÍ
Recolons, Bartomeu, hijos de	Pge. Recolons	3.962	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Oller y Niqui	C. Muntaner, 45	3.930,60	Tèxtil	BARCELONA

Indústries de més de 1.000 ptes de quota (sense recàrrec), 1906

Font: ACA. Hisenda moderna. Matricules Industrials

Nom	Adreça	Quota	Sector/Activitat	Observacions
Sociedad Catalana Alumbrado por Gas	Riera de Sant Andreu / Ferrocarril	3.900	Gas	SANT ANDREU
Lucena i Cia., Sucs. de J.	Cta. Mataró, 444	3.789	Tèxtil (acabats)	SANT MARTÍ
Martí y Llopart	Cta. Mataró, 599	3.772	Tèxtil (acabats)	SANT MARTÍ
Pratmasó, Miguel vda. E hijos	C. Sagrera, 279	3.745	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Palà, Salvador	C. Puigmartí, 8	3.730	Tèxtil (indústria compartida)	GRÀCIA
Batló y cia.	C. Fruita, 42	3.693,90	Tèxtil (seda)	GRÀCIA
Alexander Hermanos	C. Ginebra, 40-42	3.647,25	Metal·lúrgia	BARCELONA (Barceloneta)
Sociedad Sucesora de Luis Bonefoy	C. Holanda, 11	3.608,80	Química	SANTS
Maristany, Pere	Cta. de Ribes, 40-42	3.570	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Gironella, José	C. Ramis, 1-3	3.480	Tèxtil	GRÀCIA
Comas, Fco. y sobrinos	C. València, 337	3.427	Tèxtil (acabats)	SANT MARTÍ
Pastells y Regordosa	C. Recared, 4	3.400	Tèxtil (acabats)	SANT MARTÍ
Lligé y Compañía	C. Manso, 31 i Viladomat, 41	3.360	Vidre	BARCELONA
Juncosa Tarrida	C. Badal, 155	3.360	Vidre	SANTS
Gasol, Vicenç, soc. en Cta.	C. Torelló	3.296	Tèxtil (acabats)	SANT MARTÍ
Casals, Primitivo	C. Sant Joan de Malta, 62	3.225	Tèxtil (acabats)	SANT MARTÍ
Benguerel, Leon				
Sans, Viuda e Hijos de Francisco	C. Casanova, 72 / Diputació, 207	3.209	Tèxtil (cotó)	BARCELONA
Orpí y Tomàs	C. Ali-Bei	3.154	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Bertrand e Hijo, M.	C. Marina, 62	3.128,13	Tèxtil	SANTS
Giménez Sánchez, Joan	Cta. Mataró, 81	3.125	Tèxtil (acabats)	SANT MARTÍ
Viuda e Hijos de Ramón Almirall	C. Coello / Diagonal, 36	3.079	Tèxtil	GRÀCIA
Godó i Cia.	C. Wad-Ras / Llacuna, 16	3.004	Tèxtil (jute)	SANT MARTÍ
Matas i Compañía	C. Granada, 19 / Matas, 2	2.989	Tèxtil	GRÀCIA
Orsola Solá i Cia	C. Calabria, 81	2.980	Mosaic hidràulic	BARCELONA
Rius, Martí	C. Aurora, 29 / Lealtat, 6	2.905	Tèxtil (acabats)	SANT MARTÍ
Vila, Juan	C. Ali-Bey, 96	2.789,70	Tèxtil	BARCELONA
Mas i Batalla, soc. en Cta.	C. Villena, 2	2.740	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Gili, Andreu	C. Catalunya, 16	2.720	Farinera	SANT MARTÍ
Pallarès, Salvador	-	2.720	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Catasús i Cia.	C. Balmes	2.700	Química	SANT MARTÍ
Mata, Domingo	C. Pallars, 73	2.677,90	Química	BARCELONA
Antich, Joan	Pge. Aymà, 10-12	2.640	Alcohol	SANT MARTÍ
Cammany i Compañía	C. Viladomat, 43	2.600	Cervesa	BARCELONA
Monturiol Guillermo, Juan	Marqués del Duero, sn	2.600	Metàl·liques	BARCELONA
Barbarà, Miquel, fills de	C. Indústria, 2	2.571	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Felipe, Manuel	C. Consell de Cent, 481	2.565	Tèxtil	BARCELONA
Mundó Anglés, Josep	C. Aragó, 418	2.550	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Creus, José	C. Hortens, 5	2.540,80	Productes alimentació (galletes)	SANT GERVASI

Nom	Adreça	Quota	Sector/Activitat	Observacions
Estrella, La	C. Enamorats, 107-115	2.522	Farinera	SANT MARTÍ
Fabregas, Cayetano	Travesera, 95	2.520	Tèxtil	GRÀCIA
Sucesores de I. Neufville	C. Santa Teresa, 10	2.496	Arts gràfiques	GRÀCIA
Pérez Pérez y Gili	C. Llacuna, 122	2.466	Tèxtil (compartida)	SANT MARTÍ
Munt Miralpeix, Onofre				
Frabra i Coats, Cia. Anònima	C. Sagrera, 60 / Provenza, 62	2.430	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Tey Tintorer, Joan	C. Independència, 226-228	2.418	Farinera	SANT MARTÍ
Tarrats i Canals (Sucessors de Fabril Algodonera)	C. Sagrera, 279	2.400	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Bach Hermanos, Ramon (Sucessors de Mariano Torredadella)	C. Roger de Flor, 152	2.346	Tèxtil (filatura)	BARCELONA
Armario de la Exportación	Pg. Sant Joan, 192	2.256	Arts Gràfiques	BARCELONA
Marco i Cardona	C. Coello	2.214	Tèxtil (seda)	GRÀCIA
Nadal, Antoni	C. Catalunya (Ciutat de Granada), 90	2.203	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Clarasó, Rafael	Cta. Verneda	2.192	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Detouche Tusell, Emilio	C. Matadero, 28	2.184	Metàl·liques	GRÀCIA
Pujol, Pere i fills	C. Miquel Ferrer, 236	2.172	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Gironella, Enric	P. Cementiri, 153	2.158	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Garcia i Cia., A.	C. Estrella	2.150,40	Alimentació	SANTS
Vilumara, Francisco	Travessera, 155 i 157	2.136,10	Tèxtil (cotó)	GRÀCIA
Rivière, Francesc i fills	C. Catalunya (Ciutat de Granada), 57	2.108	Metal·lúrgia	SANT MARTÍ
Klein, J. I Cia.	Cta. Mataró, 489	2.097	Cautxú	SANT MARTÍ
Salisachs, Pere	P. Cementiri, 164	2.080	Farinera	SANT MARTÍ
Bernadas, Salvador	C. Escorial, 162,	2.079	Tèxtil (llana)	GRÀCIA
Ribas, Joan i Cia.	C. Amistat, 23-25	2.047	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Roldua, Juan	C. Badal i Doncellas	2.040	Tèxtil (filats)	SANTS
Gallarda, Joan	Pge. Ricard - Ribes, 94-96	2.035	Farinera	SANT MARTÍ
Pladellors, Magí	P. Cementiri, 234	2.000	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Productos químicos, Cia. Anònima	Dos de Maig, 497	1.975	Química	SANT MARTÍ
Sala, Salvador	Tusset, 27	1.967,40	Química	GRÀCIA
Sociedad Anónima "El Tibidabo"	Tibidabo (Inici Funicular Tibidabo)	1.933	Electricitat	SANT GERVAZI
Casas, Francesc i fill	C. Joncar, 33	1.917	Tèxtil (cotó)	SANT MARTÍ
Guardiola, Juan Francisco	Cta. Ribes	1.908	Construcció maquinària	SANT MARTÍ
Juncosa, Evaristo	C. Manso, 17-25	1.890	Alimentació (xocolata)	BARCELONA
Hijos de Esteban Pascual	C. Encina, 4	1.881	Tèxtil	GRÀCIA
Comas, Fernando	C. Calabria, 9	1.850	Química (sabó)	BARCELONA
La Unión Corchetera	C. Sarrià, 43	1.838,29	Tallers metàl·lics	LES CORTS
Romeu Parera, Ramón	-	1.815	Tèxtil (llana)	SANT MARTÍ
Montey e Hijo, José	C. Muntadas, 1	1.808	Tèxtil (estampats)	SANTS

Nom	Adreça	Quota	Sector/Activitat	Observacions
Alier Vidal, Pedro	C. Quevedo, 27,	1.805,05	Tèxtil	GRÀCIA
Foret, G	C. Marina / Avinguda Icària	1.800	Química	SANT MARTÍ
Giró, Bartolomé (760)	C. Riereta, 35	1.787	Compartida:	BARCELONA
Gras, Mariano (76)			Tèxtil	
Roura Luciano y Castells (152)			Alimentació (xocolata)	
Tuques, Antonio (20)				
Solernou, Juan (459)				
Valenera, José (320)				
Olivella, Andrés	C. Parlament, 30	1.768	Metàl·liques	BARCELONA
Viuda de Manuel Nogueras	C. Buenasuerte	1.748	Química	SANT MARTÍ
Guasch, Ramon	C. Indústria, 93-95	1.739,20	Química	GRÀCIA
Romeu, Bonastre Franciso	C. Floridablanca, 147	1.680	Tèxtil (estampats)	BARCELONA
Romeu, Fort Francisco				
González, Luis	C. Clot, 212	1.664	Alimentació (vinagre)	SANT MARTÍ
Iglesias, Felipe	C. Sant Antoni, 30	1.576,50	Tèxtil	GRÀCIA
Arañó Pratsmarsó i cia	C. Mercedes	1.505,25	Tèxtil	SANTS
Martí y Compañía	C. Radas, 42	1.500	Tèxtil (feltre barrets)	BARCELONA
Puigmal, Cosme	Pg. Vieta, 9	1.500	Comerciant vi (?)	SANT MARTÍ
Musola y Cia, Juan	C. Gasómetre, 10 i 12	1.500	Comerciant alimentació (?)	SANT MARTÍ
Ibarra Puig, Juan	C. Gasómetre	1.500	Comerciant (?)	SANT MARTÍ
Industrias Mecánicas Consolidadas	C. Port, 349	1.494,80	Construcció màquines	SANTS
Vidua de B. Albanell Duran	C. Pallars, 141	1.482	Tèxtil	SANT MARTÍ
Rovira Casanellas, Ramon	C. Hortelano, 14	1.482	Maquinària per farineres	SANT MARTÍ
Montaner y Simon	C. Aragó, 309	1.456	Arts gràfiques	BARCELONA
Pascual Costa, Juan	C. Tramontana	1.456	Farinera	SANT ANDREU
Hijos de Pedro Avella	C. Villaroel, 28	1.441	Química	BARCELONA
Ros Puig y Compañía	C. Consell de Cent, 423	1.439,10	Química	BARCELONA
Vilella i Casas	C. Aurora, 24	1.437,50	Fusteria mecànica	BARCELONA
Heusch y Ca. (Hugo)	C. Diputació, 114	1.416	Metal·lúrgia	BARCELONA
"La Hispano Suiza"	C. Floridablanca, 60	1.400	Construcció de màquines	BARCELONA
E. y M. Sauri, S. en C.	C. Amàlia, 37	1.392	Construcció de màquines	BARCELONA
Butsems y Cia. M. Carlos	C. Olivo	1.380	Mosaic hidràulic	BARCELONA
Riviere e Hijos, Francisco	C. Antunez	1.376	Metal·lúrgia	BARCELONA
Hijos de N. Baucells	Cta. Mataró	1.362,46	Tèxtil	SANT MARTÍ
Cabach, Francisco	C. Tàpies, 4	1.344	Arts gràfiques	BARCELONA
Llenas y Gallet	C. Riereta, 19 i Riereta, 21	1.330	Tèxtil	BARCELONA
Planas y Riera	C. Provençals, 2	1.318	Adoberia	SANT MARTÍ
Deu y Compañía, José	C. Rosés, 23 a 29	1.300	Elaboració de vins	LES CORTS
Jové, José Maria S. En C.	C. Muntadas, 26	1.300	Elaboració de vins	SANTS

Nom	Adreça	Quota	Sector/Activitat	Observacions
Sucesores de J. Sala Mirapeix	C. Pallars, 105	1.292	Tèxtil	SANT MARTÍ
Pattberg, Carlos	C. Rosselló, 247	1.276	Fàbrica de Cardes	GRÀCIA
Badía y Mañé	C. Mallorca	1.231,88	Electricitat	BARCELONA
Prisa Gibert de Mendivil y Cia.	C. Migdia	1.228,80	Alimentació	SANTS
Gurt Hermanos y Comp.	C. Sant. Joan de Malta,179	1.222	Construcció màquines	SANT MARTÍ
Gili Guardiola Andrés	C. Wad-ras, 177	1.222	Farinera	SANT MARTÍ
Garriga, Antonio	C. Riereta, 24	1.216	Tèxtil (compartida)	BARCELONA
Solá, Francisco				
Industria Eléctrica	C. Muntaner, 55	1.200	Serralleria	BARCELONA
Nogués Hermanos	C. Carrera, 30 32	1.200	Marbres	BARCELONA
Valls Hermanos	C. Campo Sagrado, 29	1.200	Construcció de màquines	BARCELONA
Alseda , Miquel	C. Rolanda, 3- 5	1.200	Químic (sabó)	SANTS
Virgili Saumiell, Pedro	C. Gasòmetre, 2	1.200	Químic (alcohol)	SANT MARTÍ
Pterfter, Teresa Asunción	C. Mataró, 181	1.200	Indústria metal·lúrgica	SANT MARTÍ
J. Valera Ricci	C. Horta	1.200	Tèxtil (barrets)	SANT MARTÍ
Ferrer, Benito	C. Sagrera, 225-227	1.200	Química	SANT MARTÍ
Camps, Viuda de Felipe	C. Nàpols, 109	1.197	Tèxtil	BARCELONA
Viuda de Marsitany i Arnó	C. Llull, 101	1.170	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Hijos de F. Vidal	C. Igualdad, 69	1.169	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Batallé i Cía	-	1.165	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Coll Vila, Eduardo	C. Triumfo (Rambla Poblenou)	1.140	Tèxtil	SANT MARTÍ
Bagaria, Buenaventura	C. Riereta, 18-20	1.133,65	Tèxtil (filatura)	BARCELONA
Solé Alsina, Antonio	C. Or, 5	1.130	Alimentació (xocolata)	GRÀCIA
Lucas y Compañía	C. Doctor Dou, 7	1.128	Tèxtil	BARCELONA
Comas, Pedro	C. Sta. Teresa	1.126,40	Alimentació	SANTS
Pellerín, Luis	C. Clot, 140	1.120	Tèxtil (estampació)	SANT MARTÍ
M. y A. Suñol	C. Pujades, 74	1.120	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Hijos de José Ponsa	Cta. Antiga de València	1.120	Tèxtil (estampació)	SANT MARTÍ
Doménech, José	C. Wad-Ras, 223	1.120	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Casals Bertran, Pedro	P. Cementiri, 334	1.120	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Boada y Gurt	C. S. Pere, 17	1.120	Tèxtil (estampació)	SANT MARTÍ
Alsina y Comp., Joaquín	C. Gasòmetre, 6	1.120	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Arango, Josefa	P. Cementeri, 169	1.100	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Florensa y Comas	C. Bordeta, 147	1.092	Ceràmica i porcellana	BARCELONA
Hijas de Francisco Vila	C. Verneda, 24	1.080	Tèxtil (acabats)	SANT MARTÍ
Bachi, Jaime (Vachier, Jaime)	C. Sant Antoni, 24	1.072	Foneria	GRÀCIA
Vallmitjana, Julio	C. San Antoni, 4	1.072	Foneria	GRÀCIA
Miguelz, Eustasio	Cta. Mataró, 103	1.070	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Gironella, Enrique	C. Independència, 7	1.070	Elaboració de vi	SANT MARTÍ

Nom	Adreça	Quota	Sector/Activitat	Observacions
Doménech, Francisco	P. Cementiri, 167	1.070	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Costas Llumosa, Joaquín	C. Castillejos, 9	1.070	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Pons e Hijo, Miquel	Mataró, 99	1.070	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Jordi Albiñana y Comp.	P. Cementiri, 82	1.060	Fàbrica de gel	SANT MARTÍ
Dominguez, Vicente	C. Pallars y Sicília	1.050	Sabates	BARCELONA
Salvador y Gaspar	C. Banys Nous, 12	1.050	Tèxtil (blondes)	BARCELONA
Veiga, Manuel	C. Cortes, 414	1.050	Sabates	BARCELONA
Volart, Hijo de Casimiro	C. Dos de maig	1.050	Tèxtil (blondes)	BARCELONA
Anglada Vernis ??	C. Castillejos, 70	1.020	Elaboraio de vi	SANT MARTÍ
Font y Compañía	C. Dos de maig, 101	1.017	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Quinquer, Ignacio	P. Cementiri, 2	1.017	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Deu y Matas, Ramon Isidro	Cta. Mataró, 119	1.017	Oli	SANT MARTÍ
Banuells, Jacinto	C. Marina, 284	1.017	Oli	SANT MARTÍ
Álvarez y Compañía	C. Clot, 114	1.017	Químic	SANT MARTÍ
Xammar, José	C. Ausias March, 147	1.017	Químic	SANT MARTÍ
Trías, Francisco	C. Casp, 146	1.017	Tèxtil	SANT MARTÍ
Solé, Manuel y Pablo	C. Clot, 4	1.017	Oli	SANT MARTÍ
Rovira y Compañía	P. Cementiri, 22	1.017	Elaboració de vi	SANT MARTÍ
Martí y Compañía, Antonio	Cta. Mataró, 253	1.017	Ferreteria	SANT MARTÍ
Jacas Samsó, José	Cta. Mataró, 301	1.017	Ferreteria	SANT MARTÍ
Lasoli y Compañía	A. Fontanet	1.016	Adoberia	HORTA
Sert Hermanos	C. Culebra, 23-25	1.012,75	Tèxtil	GRÀCIA
Ravella y Compañía	C. Camp, 23	1.012	Tèxtil (tintoreria)	SANT ANDREU
Ribas y García	C. Sant Joan, 7	1.012	Tèxtil (tintoreria)	SANT MARTÍ
Tasso, Luis	Arc del Teatre, 31	1.008	Arts Gràfiques	BARCELONA
Viuda de Manuel Almasqué	C. Rubí, 24	1.008	Tèxtil	GRÀCIA
C. A. Boequillon	C. Dos de maig, 28	1.004,64	Tèxtil	SANT MARTÍ
Hijos de Gabriel Iborra	C. Sant Sebastià (Marià Cubí), 72	1.003,30	Tèxtil	SANT GERVASI
C. Hijos de Torras y Lleó	C. Carme, 29	1.000	Arts gràfiques	BARCELONA
Soler i Bance	C. Campo Sagrado, 115	1.000	Construcció de màquines	BARCELONA
Sucesores de Comas, Ricard	Ronda Sant Pere, 4	1.000	Arts gràfiques	BARCELONA
Terradas, Hermanos	C.Llull, 12 /Ramon Turró	1.000	Arts gràfiques	BARCELONA
Viuda de Juan Roura	C. Nàpols, 113	1.000	Arts gràfiques	BARCELONA
Viuda de Wenceslao Guarro	C. Consell de Cent, 464	1.000	Arts gràfiques	BARCELONA
Vivé i Casals	C. Diputació, 492- 494	1.000	Metal·lo-mecànic	BARCELONA
Font y Compañía	C. Urgel	1.000	Química (sabó)	LES CORTS
Viuda de Ferrer	-	1.000	Química	SANT MARTÍ
Carné, Fernando	Cta. Mataró, 61	1.000	Metal·lúrgica	SANT MARTÍ

Emili Sala i Cortés, casa Salvador Andreu, carrer d'Aragó, 257, 1895

Pere Bassegoda i Mateu, casa Esteve Recolons, carrer de Rosselló, 192, 1904

Antoni Costa i Guardiola, casa Joan Canas, carrer de Balmes, 106, 1898

Adolf Ruiz i Casamitjana, casa Adolf Ruiz i Casamitjana, carrer de Balmes, 160, 1904

Les façanes de l'Eixample: composició, materials, acabats i color

Teresa Macià

Barcelona, en només quaranta anys, va passar de ser una ciutat medieval emmurallada a convertir-se en una metròpoli moderna. L'estudi de les façanes de l'Eixample ens mostra aquesta ràpida transformació. Els elements arquitectònics i ornamentals, la seva disposició, els materials, els acabats i el color ens fan evidents ruptures i continuïtats. Les façanes són la cara pública de l'edificació de l'Eixample i responen a diferents ideologies i a canvis de gust, en un període històric en què se substitueix la tradició artesanal per les noves tècniques constructives. Cerdà va fixar els paràmetres estructurals de la façana de l'Eixample, però la va fer permeable als canvis i amb una dinàmica pròpia que li permet incorporar les constants innovacions.¹

A la recerca de l'homogeneïtat

La ciutat neoclàssica

Durant els primers trenta anys de construcció de l'Eixample, la normativa edificatòria que s'aplica és l'Ordenança municipal del 1856. És una ordenança que segueix la línia de l'Edicte d'Obreria del 1771 i pretén una ciutat neoclàssica amb un llenguatge arquitectònic unitari. Per tal d'aconseguir aquesta uniformitat, fixa l'alçada total de l'edifici, la volada dels balcons —obliga a obrir-ne un mínim de tres—, la distribució regular de les obertures i l'augment de l'alçada dels forjats a mesura que els pisos s'acosten a la planta baixa; d'aquesta manera vol assegurar l'arribada de llum i aire a les cambres d'uns edificis construïts als carrers estrets de la ciutat encara emmurallada.

Es busca un model de façanes com el que es va imposar als edificis de l'eix Ferran - Jaume I - Princesa i que exemplifica l'arquitecte municipal Josep Mas i Vila en les façanes tipus que proposa el 1826,² una façana gairebé sense eix de simetria, amb obertures unificades amb la finestra balcó i l'alçada dels forjats que decreix amb l'altura. Tots els elements que podien tenir-hi una incidència es resolien amb uns models de repertori. A partir del 1833, es regula també el color amb què es pot pintar o estucar la façana.³

Els edificis dels Porxos d'en Xifré (1836) i de la plaça Reial (1848) també responen a aquesta voluntat pròpia del racionalisme il·lustrat d'ordenar

la ciutat a través de la composició regular de les façanes. El canvi de gust s'havia imposat a partir del final del segle XVIII quan, amb la introducció del ferro a la construcció, es fan necessaris uns ensenyaments complementaris a la formació gremial.

El 1797, la Junta de Comerç aconseguí l'autorització de Madrid per establir una Classe d'Arquitectura. S'inicien les classes el 1817 i s'ofereixen dos nivells d'ensenyament: un de pràctic i un de més teòric adreçat als arquitectes. Però per obtenir el títol d'arquitecte, necessari per intervenir en obres públiques, calia passar un examen en alguna de les reials acadèmies de belles arts a Madrid, València o Sevilla.

L'escola i les acadèmies imposen el canvi de gust a través de la formació, i l'administració municipal ho fa mitjançant la legislació. Barcelona no n'és un cas excepcional. La majoria de ciutats europees aproven una normativa similar. En el cas de París trobem que els decrets dictats entre 1848 i 1855 controlen, a més de l'alçada màxima, la continuïtat de les línies generals de façana que marquen balcons continus, cornises i terrats. Sobre la base d'un vell edicte del 1607, arriba a imposar una decoració superficial uniforme amb la de l'edifici contigu.⁴

A Barcelona, una vegada enderrocades les muralles i aprovat el nou pla, les restriccions que imposa l'Ordenança del 1856 a l'aspecte de la façana no es qüestionen i es discuteixen en primer terme aspectes d'habitabilitat.⁵

El consistori barceloní el 1874 nomena una comissió per estudiar els canvis que cal aplicar a les normes d'edificació pensant en la nova ciutat. El Reglament de la llei d'eixample aprovada el 1877 permet refer el codi vigent i adequar-lo a l'àmbit de l'Eixample. El 1879, a través d'una real ordre, es dóna validesa a una sèrie de noves propostes, que pel que fa a la façana només comportarà l'autorització d'augmentar, als carrers de més de 20 m, l'alçada màxima fins a 22 m. La resta d'articles que regulen l'aspecte de la façana es mantenen fins a l'Ordenança del 1891.

Una nova ciutat de composició neoclàssica i ornamentació historicista

Deixarem de banda les primeres edificacions aïllades i envoltades de jardí que es construeixen seguint el model dels palaus del segle XVIII, i les cases d'inspiració anglesa o pintoresca proposades per algunes de les societats constructores, i analitzarem només els edificis entre mitgeres, atès que és la tipologia edificatòria que en darrer terme s'imposa.

El model de façana característic d'aquest primer moment l'exemplifica la secció que acompanya el permís d'obra de la casa que J. Roca i Bros projecta el 1867 per a M. Xiqués⁶ (il·lustració 2). És una casa de quatre pisos, amb el característic decreixement ascendent de l'alçada dels forjats i la volada dels balcons.⁷

1. Carrer de Roger de Llúria, 7, 1875

«La altura de los pisos será cuando menos la siguiente: desde el nivel de la acera hasta el solado en el piso primero, 20 palmos (3,88 m), de solado a solado en el piso primero 18 palmos (3,492 m), en el piso segundo 17 palmos (3,298 m), en el piso tercero, 16 palmos (3,104 m), en el piso cuarto 13 palmos (2,522 m). La mínima altura del desván que no deberá faltar en ningún edificio de nueva planta, será de 3 palmos (0,582 m).»

Las mesetas de los balcones no podrán salir del firme de la pared más de lo que marca la siguiente tabla: [...] calles de más de 35 palmos (6,790 m), 1.º piso 4.00 palmos (0,776 m) 2.º piso 3 palmos (0,582 m), 3.º piso 2.5 palmos (0,485 m), 4.º piso o entresuelo 1.25 palmos (0,242 m).

En el croquis de Roca i Bros veiem com les claus dels arcs de la planta baixa suporten les lloses dels balcons del pis principal, com al segon i al tercer són les cartel·les l'element sustentador i com a l'últim pis la poca volada no requereix cap element de suport. L'únic element que trenca la regularitat de la façana és la barana correguda de fosa del balcó al pis principal. La gradació en alçada és remarcada per la simplificació gradual dels elements decoratius: emmarcaments, llindes i cartel·les. Unes faixes horitzontals: el sòcol i el cèrcol (la línia que marca el forjat del pis), la cornisa i les lloses dels balcons trenquen la verticalitat d'obertures i cantoneres. Les faixes horitzontals acostumen a ser de color de pedra, tot i ser fetes en estuc, i contrasten amb el color del parament ocre o terra, de les fusteries —amb porticons marrons i persianes verdes— i de les baranes pintades de negre o gris (il·lustració 1).

2. J. Roca i Bros, casa Manuela Xiqués, Gran Via de les Corts Catalanes, 586, 1867, AMAB

El coronament és recte i per damunt de la línia de cornisa només sobresurt una barana de forja calada. L'alçada total només podia ser superada per aquestes baranes; calia però que fos un dels models aprovats per l'Ajuntament.⁸ La normativa permetia també torres i mirandes al capdamunt de les façanes, però havien de respectar l'eix de simetria i ser proporcionades respecte a la mida de la façana.⁸

[...] más allá de la elevación no podrá subir pared alguna del edificio, ni otro objeto colocado sobre el mismo; pero si quisiere darse más elevación á los pisos, se permitirá colocar en el terrado sobre la altura de los 90 a 100 palmos respectivamente una baranda de hierro construida según alguno de los modelos aprobados por la Municipalidad.»

«Las torres y mirandas se permitirán siempre que se pretenda construir en la dirección del centro de la fachada y de una forma elegante, todo lo que estará marcado en el plano que se presente del edificio.» Article 33: «El máximo de la elevación de las mirandas será de 20 palmos (3,88 m) en los edificios cuyo frente no tenga el ancho de 60 (11,64m). En otro caso la municipalidad decidirá la mayor elevación atendidas todas las circunstancias.

La concepció clàssica de l'edifici es fa evident en la condició de part sustentadora que s'atribueix a la planta baixa, amb un gran sòcol de pedra, el parament marcant àmplies franges horitzontals i les obertures arrodonides, que reproduïxen el model de l'edifici de Llotja.

Així com els emmarcaments de les obertures principals i les lloses dels balcons acostumen a ser de pedra de Montjuïc, el parament de les façanes de Barcelona d'aquests primers anys és arrebossat. L'estuc és el material principal de revestiment del 98 % de les façanes d'aquest període, i l'acabat més freqüent, llis o raspat, és el que marca carreus. Els colors predominants són els ocres, grocs i vermellorsos, aconseguits acolorint la massa de l'estuc amb pigments naturals.

La cornisa resumeix la verticalitat de les obertures i l'horitzontalitat de les faixes, amb uns plafonets ornamentals i uns espiralls que acostumen a ser de terra cuita. En els edificis d'aquest primer moment molt sovint hi trobem una altra banda horitzontal que recorre els diferents pisos per sota el cèrcol. És un fris ornamental decorat amb motius vegetals estilitzats o gregues que, tot i que alguna vegada és de terra cuita, majoritàriament és esgrafiat i aporta un element afegit de color a la façana.

El croquis de Roca i Bros mostra clarament un dels processos de transformació amb la combinació de dos elements de ferro elaborats amb dues tècniques diferents: la fosa a les baranes de balustres del pis principal i la forja a la barana que corona el terrat, un dels models permesos en les ordenances vigents. No és el cas d'aquesta façana, però és habitual la construcció de tribunes i miradors, que també havien de ser de ferro.⁹

No se consentirán miradores o tribunas sinó en las plazas y en las calles que tengan 48 palmos (7,312 m) á lo menos de anchura; siendo además condición precisa que las casas tengan tres balcones á lo menos en su fachada, debiendo colocarse el mirador en el centro y ser construido con armadura de hierro y cristales.

Tot i que eren freqüents, aquests elements arquitectònics es consideraven excepcionals. Això es deriva dels impostos que fixava l'Ajuntament el 1877: mentre que el permís d'obra nova fins a dues plantes costava 1,55 pessetes, el permís per construir una tribuna costava 300 pres. A més, la reforma i la repintada de tota la façana costaven 25 pessetes, i en canvi la reforma i la repintada de la tribuna costaven 50 pessetes.

Hem utilitzat com a model de les façanes del primer moment l'alçada d'una casa projectada per un arquitecte perquè ens proporciona una qualitat de dibuix excepcional. Tanmateix, l'edificació del primer eixample no la van protagonitzar els arquitectes sinó els mestres de cases. L'Escola d'Arquitectura de Barcelona fou creada el 1870 i no és fins al 1877 que es titula la primera promoció, amb un total de vuit arquitectes.

La imatge unitària de les façanes del primer moment de l'Eixample, que avui encara representen un 48 % del total de l'edificació del sector central, l'accentua el fet que sovint un mateix promotor construeix més d'una casa.

3. Carrer d'Aragó, 216

És habitual bastir cases en solars consecutius; de les edificades fins al 1900, i conservades fins avui, trobem 202 grups de cases bessones, 34 grups de 3 cases, 4 de 4 cases i 3 grups de 5. Ara bé, hem trobat també edificis construïts per un mateix promotor en solars no consecutius. Un mateix propietari arriba a alçar fins a 20 cases en solars escampats; d'altres n' aixequen 16 o 14; quatre promotors n'alcen 10, i també hi ha força exemples de construcció de 9, 8 i 7 cases escampades pel pla central.

Quant a les determinacions que limitaven l'ornamentació de la façana, podem afegir que cap article no condicionava el llenguatge a utilitzar, tot i que es procurava que no afectés la regularitat dels conjunts amb ornaments exagerats o que no s'adeqüessin a la tipologia de l'edifici.¹⁰

Todo propietario es arbitro de adoptar para la fachada de su edificio el tipo de arquitectura que más le plazca, mientras el proyecto no sea un conjunto caprichoso sin relación ni carácter.

No se consentirán adornos extravagantes en las fachadas, ni los que no estén en armonía con el destino y carácter del edificio.

La influència del neoclassicisme en l'arquitectura domèstica va determinar-ne sobretot la composició, més que no pas l'ornamentació.

El classicisme continua sent una font d'inspiració ornamental molt important. Es produeix tanmateix una vulgarització dels elements clàssics, reservats fins aleshores exclusivament als conjunts singulars i monumentals. Els ornaments s'utilitzen d'una manera molt més lliure, sense respectar els ordres, les proporcions, l'escala, ni la seqüència dòric-jònic-corinti.¹¹

Per primera vegada, la qüestió d'estil traspasa l'àmbit de l'arquitectura pública i dels grans palaus i arriba a l'arquitectura domèstica. Es valoren les referències a un llenguatge arquitectònic del passat com a tret diferencial. «L'harmonia amb el destí i caràcter de l'edifici», a la qual fa referència l'article 31, s'entén per l'assimilació que es feia aleshores entre un determinat llenguatge arquitectònic i una determinada funcionalitat.

El fet d'haver donat a les fórmules clàssiques la categoria d'úniques, durant tant de temps, havia produït un cert desgast de les formes. La nova societat, nascuda de la Revolució Industrial, havia de procurar-se un llenguatge arquitectònic propi, d'acord amb els nous temps. La Renaixença a Catalunya va propiciar l'emmirallament en el passat gloriós i la proliferació d'elements decoratius inspirats en el romànic i el gòtic. En general, però, regia un codi d'identificació d'un determinat llenguatge amb la funcionalitat de l'edifici.

Un tret característic del romanticisme, que entenia que les formes estaven capacitades per transmetre sensacions. La verticalitat dels nervis de l'arquitectura gòtica es va associar a una projecció de l'espiritualitat, i es va considerar aquest llenguatge el més adequat per aixecar edificis religiosos. Les formes clàssiques continuaven lligades a idees d'autoritat, poder i justícia, l'estil més apropiat per bastir museus, ajuntaments, teatres i edificis de caràcter cultural o administratiu. El caràcter lleuger, informal i voluptuós de l'arquitectura musulmana i mudèjar esqueia als edificis dedicats a l'oci i relacionats amb la natura o l'aigua, com places de toros, cases de banys, pavellons, etc.

Les façanes de l'Eixample seran també permeables a l'interès que desporten els estils del passat i de cultures llunyanes, i gradualment aniran incorporant elements decoratius inspirats en el classicisme, el gòtic, el romànic, el bizantí, el mudèjar, el plateresc, l'egipci, etc.

D'aquesta manera es resol la incipient voluntat de singularització, alhora que s'amplia el repertori formal i s'obren les portes a la creativitat que ha de conduir al tan esperat estil nou. Aquesta voluntat d'acostar-se a altres llenguatges i de reinterpretar les formes del passat quedarà també reflectida en la nova normativa edificatòria.

A la recerca de l'originalitat. El parèntesi del modernisme

Dins d'aquest capítol que s'inicia coincidint amb la publicació de la nova Ordenança edificatòria del 1891 diferenciarem dues tipologies de façana, la primera és continuista i la segona, en canvi, enceta un model nou.

Per il·lustrar la primera tipologia, a la qual responen la majoria de construccions del moment, hem escollit dos alçats, un d'un mestre d'obres i un altre d'un arquitecte. Del mestre d'obres, Carles Bosch i Negre,¹² en coneixem unes 10 cases que construeix al sector central de l'Eixample fins al 1900, sempre segons aquest mateix model; en canvi, de l'arquitecte Juli M. Fossas i Martínez (1868-1945),¹³ titulat l'any 1890, en sabem que el croquis de la casa del carrer de Muntaner de l'any 1896 és un dels seus primers projectes, i que al sector central de l'Eixample hi construeix 22 cases que responen a diferents tipologies (il·lustracions 3, 4 i 5).

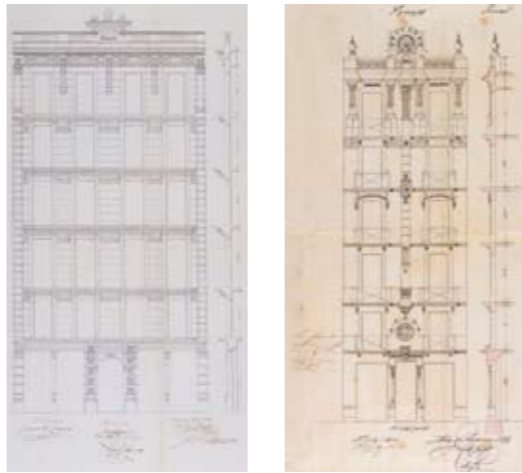
El primer canvi que observem en els croquis és la supressió de les diferents alçades de forjats. L'Ordenança del 1891 ja fixa l'alçada mínima independentment de la situació de les plantes. En uns carrers de 20 m, 30 m o 60 m no cal obligar a augmentar l'alçada dels pisos baixos per tal d'assegurar la llum i la ventilació. De manera semblant regula la volada dels balcons i dels cossos sortints.¹⁴

La casa podrá tener el número de pisos que a su propietario le plazca; pero la altura de cada uno no podrá ser menor de 2.80 m de luz en las casas cuya altura total sea de 20 m y 3 m de luz en las demás. Para las plantas bajas regirá la de 4 metros [...].

En la construcción de mesetas de balcones, miradores o tribunas, marquesinas, montantes, cornisas, arcos aleros, saledizos o cualquier otro cuerpo saliente sobre la alineación de la fachada, el máximo de salida no podrá exceder de la 1/5 parte de la distancia que separe dicha alineación del eje de la calle o plaza paralelo al frente del edificio. Jamás será, empero, el vuelo mayor de 1,5 metros cuando tenga forma recta i de 2 metros cuando sea poligonal o circular.

Assimila els balcons a les tribunes i tots els cossos en voladís, i preveu que puguin tenir formes poligonals i circulars, varietat que permet trencar l'homogeneïtat de la façana que tant es perseguia en un primer moment.

Comença a ser molt habitual el tractament diferenciat de l'últim pis, i els alçats així ho mostren, amb l'afegit de pilastres, lesenes, columnes, escuts o plafons. També es diferencia cromàticament aquest pis amb pintures a la calç, frescos, estucs o esgrafiats. Es posa un èmfasi especial al coronament; alguns ja comencen a despuntar per la seva originalitat, i la normativa així ho recull.¹⁵

4. Carles Bosch, casa Àngela Patxot Jubert, carrer de València, 193,1894, AMAB

5. Juli M. Fossas, carrer de Muntaner 104, 1896, AMAB

[...] los propietarios podrán terminar las fachadas de sus casas, bien en una línea horizontal a su altura, bien colocando sobre las mismas frontones rectos o curvos, escudos de armas, atributos o estatuas, a condición de que sean solo elementos decorativos del conjunto de las fachadas [...].

L'esquema compositiu, majoritàriament simètric, quedarà emmarcat per la planta baixa, les cantoneres i l'últim pis. La nova ordenança també recull l'article, que ja s'havia aprovat per Reial ordre el 1879, que permetia ampliar l'alçada màxima fins a 22 m als carrers de més de 20 m d'amplada (article 115).

Dels edificis construïts fins a l'any 1900 que responen a aquesta tipologia se'n conserven encara al sector central uns 1.900, dels quals uns 1.050 tenen 5 pisos; 600, 4 pisos, i 250 menys de 4 pisos.

La darrera dècada del segle XIX és un dels moments més àlgids en la construcció de l'Eixample. La prosperitat econòmica, la repatriació de capitals de Cuba i Filipines, la inestabilitat al camp i l'agregació dels vuit pobles del pla provoquen un augment considerable de la població. En quaranta anys, ha passat de ser una ciutat tancada a ser una metròpoli expansiva.

Els permisos d'obra dels darrers anys del segle XIX també presenten moltes demandes d'aixecament d'un cinquè pis, fet que comporta una reestructuració de la façana i l'adequació al nou gust (il·lustracions 6 i 7).

Els acabats de façana d'aquest moment són similars als de l'etapa anterior, però s'accentua l'ús de l'estucat que imita el carreu desbastat (marcant plint i llistell) i es comença a utilitzar l'estuc imitant obra vista.

6. Josep Pérez Terraza, casa Antoni Gibert, carrer de Balmes, 90, 1896

Els elements arquitectònics continuen simulant el color de la pedra, mentre que al parament s'introdueix el color mangra, que vol imitar el maó.

A la planta baixa de l'alçat de Carles Bosch, hi veiem la utilització de les columnes de fosa a fi d'alliberar la planta baixa i flexibilitzar-la. És una característica generalitzada en aquest moment. La introducció dels nous materials i tecnologies a la construcció és lenta en alguns aspectes, però on primer s'apliquen és en l'alliberament de murs i parets de càrrega, cosa que permet un ús comercial de la planta baixa. L'ús del ferro colat també es generalitza en la construcció de les baranes dels balcons. L'estudi de les marques de foneria dels pilars de les façanes de l'Eixample ens indica que provenen majoritàriament de la foneria dels germans Mir del carrer de l'Hospital; dels germans Escriu del carrer del Clot; de Romaní, Solà i Molins d'Hostafrancs; de Dionís Escorsa de l'Hospitalet, i de la foneria que al carrer de Villarroel tenia Josep Plana i Vilardell.

Un altre dels canvis que es produeixen en aquest moment és la substitució dels elements decoratius de terra cuita o pedra natural pels de pedra artificial, un cas d'innovació que no tindrà gaire futur, ja que les empreses que es dediquen als elements ornamentals estan condemnades a desaparèixer.¹⁶ El catàleg d'elements decoratius en pedra artificial de José Estrems conservat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona o el de Juan Vila de l'Arxiu Històric de la biblioteca del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya i Balears en són bons exemples.

L'altra tipologia de façanes coincident en el temps, que regula la mateixa ordenança, però que enceta un model nou i busca sobretot singularitzar-se,

7. Carrer de València, 145 - Casanova, 108

respon al que coneixem com a modernista. Paradoxalment, aquesta tipologia representa un parèntesi en el camí cap a la substitució de les tècniques artesanals per la producció seriada, que ha d'abaratir els costos de la construcció. L'interès per l'ornamentació portarà a valorar el treball singular dels artistes i dels artesans i a singularitzar les façanes, que es convertiran en la targeta de presentació dels propietaris.

A l'Eixample, cases modernistes realment innovadores pel que fa al llenguatge arquitectònic en trobem poques. Són edificis amb un pes simbòlic molt gran, la majoria projectats per arquitectes de renom internacional, però en nombre no són significatius i no els tractarem. El que sí que analitzarem és la nova tipologia de façana i els diversos motius decoratius que ornamenten les façanes construïdes majoritàriament entre 1888 i 1915, i que representen un 13 % del total conservat al sector.

Tot i que les façanes busquen l'originalitat, podem establir-ne unes característiques generals. Agafarem com a model el croquis de Juli Maria Fossas del 1906¹⁷ i el de Ramon Frexe Mallofré¹⁸ del 1908, tots dos per al carrer de Villarroel (il·lustracions 8 i 9).

Els croquis d'aquest moment ens amaguen molta informació, ja que els materials, els acabats i el color no hi queden reflectits.

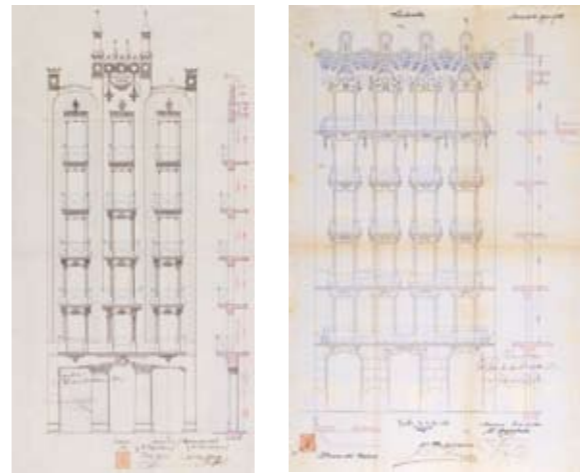
Els coronaments trenquen la linealitat acostumada i cada vegada tendeixen a ser més moguts. Predominen els elements inspirats en el gòtic (capitells esculpits, pinacles, agulles, fletxes, cresteries calades, galeries, arcs d'ogiva, etc.) i en el barroc (concepció arquitectònica carregada i moguda, parament desbastat, entaulaments trencats, pilastres i columnes molt ornamentades, formes arrodonides en balcons i coronaments).

La planta baixa deixa de ser una part merament sustentadora i comença a parlar el mateix llenguatge que la resta de la façana. Desapareixen els registres per planta, tota la façana es considera un sol volum. Els emmarcaments de les obertures prenen formes sinuoses. Busquen d'aquesta manera individualitzar-se i sobresortir damunt d'un parament cada vegada més treballat. De la mateixa manera s'expressen les baranes dels balcons, que amb les seves formes panxudes defugen la linealitat i la rigidesa anterior.

Els paraments deixen de ser majoritàriament raspats o lliscats i tendeixen a agafar més volum. Predomina el tractament desbastat, tant de la pedra natural com de l'estuc, i els esgrafiats florals.

Cromàticament és un període molt ric, i amb una gamma molt original propiciada per la introducció dels pigments artificials. El verd és el color més utilitzat, tant en paraments llisos com en els esgrafiats. El vermell es fa més viu i els altres colors més lluminosos (il·lustració 10).

L'ornamentació, limitada fins al moment als emmarcaments i als últims pisos, ara es reparteix per tota la façana. Iconogràficament, cal destacar

8. Juli M. Fossas, casa del carrer de Villarroel, 159, 1906, AMAB

9. Ramon Frexe Mallofré, casa del carrer de Villarroel, 105, 1908, AMAB

l'aparició de bestiari, que trenca la seriositat i dona a les façanes un caràcter més proper i suggeridor. Els primers exemples els trobem en els capitells, les impostes i les claus dels edificis amb ornamentació d'inspiració gòtica. De seguida, però, els petits detalls zoomorfs deixen aquests registres per recórrer lliurement tota la façana. Fins i tot les baranes se sumen a aquesta moda i un any crea un motlle amb la *Graellsia isabellae*, una espècie de papallona molt gran —arriba a tenir 8 cm d'ala a ala—, descoberta el 1840 pel naturalista català Marià de la Pau Graells a l'Escorial (il·lustració 11).

Algunes de les façanes conserven la rigidesa de l'època anterior i només s'acosten a la nova estètica a través de l'ornamentació. Cal no oblidar que algunes d'elles són reformes de cases preexistents.

En aquest moment es comencen a percebre diferències entre les cases construïdes pels mestres d'obra i les aixecades pels arquitectes. Per primera vegada aquests últims superen els primers en la construcció d'edificis al sector central de l'Eixample. Gràcies a la informació que ens proporcionen els permisos d'obra de les cases conservades, presentats a l'Ajuntament durant aquells anys, sabem el nom de 106 tècnics, 40 dels quals són mestres d'obra i aixequen 196 cases, i 66 són arquitectes i en construeixen 252. Evidentment van ser aquests darrers els que van aconseguir deslligar-se amb més facilitat de l'academicisme i assajar solucions més personals i atrevides. Els mestres d'obra van arrossegar durant més anys la concepció clàssica de l'arquitectura, per bé que el gust de l'època els influïa pel que fa als elements decoratius, els acabats i el color.

10. Carrer de la Diputació, 383

11. Detall de la barana de la façana de M. Comas i Thos, casa Emili Marfà i Artigas, carrer d'Ali Bei, 29, 1900

12. Detall del balcó de la façana de M. Fossas i Pi, casa Joan Coma i Pujol, carrer de Bailèn, 109, 1902

13. Detall del darrer pis de la casa del carrer de la Diputació, 369

La majoria d'elements decoratius van ser dissenyats pels mateixos projectistes. L'alta qualificació tècnica dels artesans del país va fer possible la traducció d'aquells dissenys originals a la serralleria, a la fusteria, a l'escultura, a la vidrieria, a la ceràmica, a l'estuc, a l'esgrafi, etc.

El tombant de segle és un moment àlgid en la construcció de l'Eixample. Entre 1890 i 1905 es produeix l'expansió constructiva més important. Al sector central d'aquell moment es conserven més d'un miler de façanes.

Que el negoci era pròsper ens ho indica el fet que força mestres de cases i arquitectes es dediquen al negoci de la construcció i, a més d'autors, són promotors d'un nombre important de cases. Jeroni Francesc Granell i Manresa és també el promotor de cinc cases al sector central aixecades entre 1900 i 1902; Eduard Mercader i Sacanella és l'autor i el propietari de sis cases aixecades entre 1899 i 1903, i l'arquitecte Adolf Ruiz i Casamitjana n'aixeca deu entre 1899 i 1907. A aquestes obres, cal afegir-hi les que projecten per encàrrec d'altres.

Els anuncis dels industrials i artesans que ens mostren els butlletins de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya des del 1899 són molt significatius de la qualitat dels serveis que oferien pintors, estucadors, ceramistes, serrallers, etc.

Les serralleries comencen a treballar de manera industrial, i alhora permeten personalitzar les baranes doblegant els barrots formats per cintes llises o caragolades, i afegint a gust florons o poms de llautó o coure. Les fonerries produeixen pilars, columnes i bigues, i al mateix temps es dediquen a crear els motlles d'originals dissenys de baranes (il·lustracions 12 i 13).

Quan la indústria tendeix a la construcció de pedra artificial, s'ofereixen moltes varietats de pedra natural. A més de l'extreta de les pedreres de Montjuïc, s'oferia pedra provinent de Figueres, Manresa, Calafell, Múrcia, Alacant, Roda, Vinaixa, els Omellons, etc., pedres de diferent formació i coloració que van fer possible una gran varietat de tons i textures.

Els industrials que es dediquen a la venda de pigments a granel amplien la seva paleta de colors a una gamma de més de tres-cents. Els nous pigments artificials, responsables de l'esclat de color a les façanes, s'afegeixen a la pasta de calç i sorra que els estucadors continuen preparant a peu d'obra, a la manera tradicional.

Els esgrafiats del parament de la façana són potser un dels acabats més característics del moment i un dels més representatius de les façanes modernistes de l'Eixample de Barcelona. Els cartrons que els estucadors prenen de model alguna vegada són projectats pels mateixos arquitectes, però sovint parteixen de models de teixits dels segles XVII i XVIII. Els tons contrastats que acostumen a combinar (verds, blancs, grocs, vermells, etc.) donaran lloc a un esclat de color, breu, però excepcional (il·lustració 14).

Epíleg

A la primera dècada del segle XX s'és conscient de la necessitat d'una nova estètica i d'un nou programa. Es considerava el modernisme un decorat de façana, més que un llenguatge arquitectònic. El cansament de l'exuberància de materials, acabats i colors provoca reaccions diferents.

Les façanes reprenen la utilització d'elements clàssics, mai deixats de banda del tot, i tornen a inspirar-se en estils anteriors, com el renaixentista o el barroc, o en corrents centreeuropeus, com el secessionisme vienès.¹⁹

[...] I llavors començà un període de importació estrangera, i fou importada una cosa aigualida i de color mantega que en deien arquitectura vienesa, i una altra d'esblanqueida amb fustatges grisos que havia d'acabar amb una mansarda i que en deien arquitectura francesa, i més endavant encara una cosa matussera i taciturna amb boles i carreus que en deien arquitectura alemanya.

A més dels models de façana d'aquests estils, el llenguatge classicista inspirà les façanes noucentistes, que obrien un nou capítol en la història del paisatge de l'Eixample de Barcelona.

14. Josep Pérez Terraza, casa Jaume Sahis, carrer Bruc 127, 1900

NOTES

1. Els materials que he utilitzat en la redacció d'aquest article provenen de l'estudi històric «Els colors de l'Eixample» que vaig fer per a l'Institut Municipal de Paisatge Urbà de l'Ajuntament de Barcelona, entre els anys 1989 i 1991. L'estudi, portat a terme per un grup de tècnics de diverses disciplines dirigits per l'arquitecte Joan Casadevall i Serra, va analitzar la incidència del color en les façanes de l'Eixample per regular-ne la restauració. Les dades estadístiques i els percentatges a què em referiré són el resultat d'un treball de camp que va suposar l'elaboració d'una fitxa per façana del sector central, denominat de conservació de l'Eixample, i delimitat per les rondes, la Diagonal, el carrer del Comte d'Urgell i el passeig de Sant Joan.
2. AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), *Llibre d'acords*, 1826, proposta de J. Mas i Vila.
3. AHCB, *Llibre d'acords*, 2n trimestre del 1830, regulació del color, de J. Mas i Vila.
4. Joan MOLET, «L'assimilació dels historicismes en l'arquitectura domèstica del segle XIX. De la dependència formal a la consecució d'un estil propi», *Revista d'Art* (Barcelona), 1 (2001).
5. Joaquín SABATÉ I BEL, *El proyecto de la calle sin nombre: los reglamentos urbanos de la edificación. París-Barcelona*, Barcelona, Fundación Caja de Arquitectos, 1999, pàg. 291-293. Agustín CÓCOLA GANT «El modelo ensanche, Pere Falqués y la casa Rocamora. O sobre la propiedad, ordenanzas y elementos estructurales en Barcelona a finales del siglo XIX», *Espais interiors. Casa i art des del segle XVIII al XXI*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Publicacions i Edicions, 2005, pàg. 4.
6. AMAB (Arxiu Administratiu Municipal de Barcelona), Expedients d'obres 1833 bis C. Casa per a la Gran Via de les Corts Catalanes, 586, J. Roca i Bros (1867). Promotor: M. Xiqués.
7. *Ordenanzas Municipales de Barcelona de 1856*, Ayuntamiento de Barcelona, Imprenta Nueva de Jaime Jesús y Ramón Villegas, 1857. Articles 20 i 23

8. *Ordenanzas Municipales de 1856...* Articles 17 i 32.
9. *Ordenanzas Municipales de 1856...* Article 25.
10. *Ordenanzas Municipales de 1856...* Articles 30 i 31.
11. MOLET, «L'assimilació dels...», pàg. 219 i 220.
12. AMAB, Permisos d'obra, expedient 5362 del 1894. Casa del carrer de València, 193, del mestre d'obres Carles Bosch.
13. AMAB, Permisos d'obra, expedient 6439 del 1894. Casa del carrer de Muntaner, 104, de l'arquitecte Juli M. Fossas.
14. *Ordenanzas Municipales de Barcelona de 1891*. Articles 119 i 126.
15. *Ordenanzas Municipales de 1891...* Article 125.
16. G. DE TOMMASI i F. FATIGUSO, «Buildings of beginning of '900 between tradition and innovation: From the art of building in the treatises to building practises of handbooks», *Proceedings of the First International Congress on Construction History*, Madrid, S. Huerta, 2003, pàg. 759, i J. PEÑA i R. PELTA, «Nuevos materiales y espacio doméstico», *Espais interiors. Casa i art des del segle XVIII al XXI*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Publicacions i Edicions, 2005, pàg. 4 i 197.
17. AMAB, Expedient 10898 del 1906. Casa del carrer de Villarroel, 159, de Juli M. Fossas i Martínez del 1906.
18. AMAB, Expedient 7672 del 1908. Casa del carrer de Villarroel, 105, de Ramon Frexe i Mallofré.
19. Pere BENAVENT DE BARBERÀ, *Obres selectes*, Barcelona, 1973.

INSTITUT DE CULTURA DE BARCELONA

Consell d'administració

President

Carles Martí

Vicepresidenta

Montserrat Ballarín

Vocals

Jaume Ciurana

Àngels Esteller

Ricard Gomà

David Albet

Josep M. Muntaner

Carlota Subirós

Mària del Mar Dierssen

Iñaki Lacuesta

Pius Alibek

Carmen Cazalla

Josep Sánchez

Delegat de cultura i vocal del consell d'administració

Jordi Martí

Gerent

Marta Clari

Secretària

Montserrat Oriol

Assistents permanents

Pilar Solans

Marc Murtra

MINISTERI DE CULTURA

Ministra

Àngeles González-Sinde

Subsecretària

Mercedes del Palacio

SOCIEDAD ESTATAL DE CONMEMORACIONES CULTURALES

Presidenta

Soledad López

Director de projectes

Xosé Luis García Canido

Gerent

Ignacio Ollero Borrero

Directora de coordinació i relacions institucionals

Concha Álvaro

Consell d'administració

Presidenta

Soledad López

Vocals

Rogelio Blanco Martínez

Javier Bonilla Arjona

Raquel de Diego Ruiz

Eduardo Díez Patier

Juan Ángel Esteban Paul

José Aurelio García Martín

José Antonio Gonzalo Angulo

José Luis Martín Rodríguez

Rosa Peñalver Pérez

Francisco de Asis Javier Rodríguez Mañas

Juan Carlos Sánchez Alonso

Alberto Valdivielso Cañas

Natalia Vitores Mingo

Secretari

Manuel Esteban Pacheco Manchado

EXPOSICIÓ

L'exposició, programada dins de l'Any Cerdà, és part del projecte de recerca del MUHBA sobre els orígens de la modernitat barcelonina en diferents formats de treball, de programació pública i de consolidació dels resultats en forma de documents, publicacions, espais expositius i itineraris urbans.

Cerdà i Barcelona: la primera metròpoli, 1853-1897 es basa en el curs «Reconsiderant Cerdà. Teoria i pràctica en la modernització de Barcelona», impartit per Ramon Grau, Marina López i Glòria Santa-Maria, del 18 de febrer al 10 de maig de 2009 al Seminari d'Història de Barcelona de l'AHCB.

Direcció MUHBA <p>Joan Roca i Albert</p>
Comissària <p>Marina López Guallar</p>
Adjunta al comissariat <p>Glòria Santa-Maria</p>
Assessoria general <p>Ramon Grau, Teresa Navas</p>
Programes MUHBA <p>Mònica Blasco</p>
Nous Projectes MUHBA <p>Carme Garcia Soler</p>
Coordinació de l'exposició MUHBA <p>Patricia Puig</p>
Disseny del muntatge <p>Emiliana Design Studio</p>
Disseny gràfic <p>La Japonesa, Aina Obiols i Berta Obiols</p>
Muntatge <p>CROQUIS</p>
Revisió lingüística i traduccions <p>Caplletra</p>
Tractament d'imatges <p>Jorge Agay</p>
Conservació preventiva MUHBA <p>Lídia Font, Anna Lázaro i Carla Puerto</p>
Transport d'originals <p>Cultural Sense</p>
Restauració d'originals <p>Estudi B2, Rosa Marina Ruiz, Luz Morata, Carme Masdeu, Rita Udina</p>
Emmarcat d'originals <p>Angle</p>

Gestió d'assegurances

AON, Gil y Carvajal

Produccions audiovisuals

Cerdà: contra la densitat, eixample

Francesc Muñoz (guió), Jaume Blanc (realització)

El carrer de la Princesa, 1852-1858

Plans civils i plans militars sobre eixample, 1838-1853

Els plànols de 1859

Reelaboracions del plànol de 1859

Rondes o bulevard

Marina López (guió), basat en el curs «Reconsiderant Cerdà», Jaume Blanc (realització)

Record de la visita de la Reina Isabel II a la ciutat de Barcelona el 1860

Marina López i Glòria Santa-Maria (guió), Jaume Blanc (realització)

Barcelona, l'expansió material de la ciutat

Mercè Tatjer (guió), Veclus (elaboració de la cartografia), Jaume Blanc (realització)

Barcelona, visions de la primera metròpoli

Teresa Navas (guió), Estudio "nueve ojos" (realització), Carles Mora i Mariona Omedes

(direcció), Josep M. Balada (ajudant de muntatge), Ana Arribas (coordinació)

Comunicació MUHBA

Isabel López Olmos

Premsa MUHBA

Lourdes Solana

Activitats

Teresa Macià (MUHBA) amb la col·laboració de Gemma Bonet i Josep Liz

Visites i itineraris

Ciut'art

Fragment, Serveis Culturals

Màster en intervenció i gestió del paisatge per a la dinamització del patrimoni

(Universitat Autònoma de Barcelona / MUHBA)

Assistència tècnica MUHBA

Eulàlia Cartró, Judith Samsó i Montserrat Valero

Atenció al públic

Carles Mela (MUHBA) i Ilíadas team

Seguretat

Senén Vallès (MUHBA) i Seguridad Exprés

Manteniment MUHBA

Enric Alonso i Gregorio Aranda

Administració MUHBA

Assun Pinillos, Pepe Sánchez, Enriqueta Gresa i Florencio Santamaría

Relacions externes MUHBA

Jordi Carrió

Organització

Museu d'Història de Barcelona (MUHBA), Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona

Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales

Prestadors de les obres exposades

Archivo-Biblioteca de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, Madrid; Ajuntament de Barcelona: Arxiu Municipal Administratiu; Arxiu Fotogràfic de Barcelona; Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona; Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya; Centro de Historia y Cultura Militar. Barcelona; Família Santa-Maria Batlló; Ministerio de Cultura. Archivo General de la Administración; Museu d'Història de Barcelona (MUHBA); Patrimonio Nacional, Biblioteca del Palacio Real de Madrid; Real Academia de Bellas Artes de San Fernando (Madrid). Archivo-Biblioteca; Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi; Ramon Soley

Agraïments

Teresa M. Amiguet [La Vanguardia], Pablo Andrés [Patrimonio Nacional], Arxiu Municipal del Districte de Les Corts, Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí, Arxiu Municipal del Districte de Sants, Mª José Balcells [Museu d'Història de Barcelona – MUHBA], Santi Barjau [Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona], Carme Bello [Estudi B2], Marian Ballestar [Museu d'Història de Barcelona – MUHBA], Montserrat Beltran [Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona], Sergi Benajas [Museu d'Història de Barcelona – MUHBA], Jordi Bonet [Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi], Antonio Bonet Correa [Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, Madrid], José Antonio Bordallo [Patrimonio Nacional], Àngels Borrell [Estudi B2], Martí Bou, Josep Bracons [Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi], Anna Bragulat [Fundació Gas Natural], Jordi Calafell [Arxiu Fotogràfic de Barcelona], Paloma Callejo [Patrimonio Nacional], Inmaculada Candil [Patrimonio Nacional], Andreu Carrascal [Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Barcelona], Ariadna Castelló [Biblioteca de l'ETSAB], Victor Catalan, Llibreria La Central, Alfonso Dávila [Ministerio de Cultura. Archivo General de la Administración], Jonathan Delgado, Pablo Domínguez, Enrique Dupuy de Lôme, Enrique Dupuy de Lôme Chávarri, Victoria Durá [Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi], Zoel Forniés [Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona], Andreu Gabriel, Contxi Gómez, Marta Grabulosa [Oficina Any Cerdà – CCCB], Jaime Irigoyen [Museu d'Història de Barcelona – MUHBA], Eugènia Lanza [Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona], Pablo Linés [Fotógrafo], Juan Lozano [Jorge Agay, digitalització de imàgenes], Jesús Luzón [Museu d'Història de Barcelona – MUHBA], Francesc Magrinyà [Universitat Politècnica de Catalunya], Lluïsa Mañosa [Museu d'Història de Barcelona – MUHBA], Immaculada Marco [Fundació Agbar], Maria Marín [Fundació Gas Natural], Fernando Marzá [Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Barcelona], Juan Carlos de la Mata [Patrimonio Nacional], Maria Mena [Arxiu Fotogràfic de Barcelona], José Antonio Menor [Editorial Lid], Anna Molina [Museu d'Història de Barcelona – MUHBA], Glòria Mora [Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona], Victòria Mora [Museu d'Història de Barcelona - MUHBA], Agata Olivella [Oficina Any Cerdà – CCCB], Pep Parer [Pep Parer Serveis Fotogràfics], Miguel Pedrazo [Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales], Teresa Pérez [Arxiu Històric de La Vanguardia], Sofia Picañol [Fototeca.cat – Enciclopèdia Catalana], Irene Pintado [Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, Madrid], David Puentes [Lunatus], Alejandro Quintillá [Oficina Any Cerdà – CCCB], Ana Ramos [Ministerio de Cultura. Archivo General de la Administración], Rosa Redondo [Agbar], Lola Repiso [Museu d'Història de Barcelona – MUHBA], Dolça Roca [Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona], Jacqueline Rosales [La Vanguardia], Joaquim Sabaté [ETSAB], Mònica Sancho [La Vanguardia], Coronel Francisco Segovia Barrientos [Centro de Historia y Cultura Militar, Barcelona], Eloïsa Sendra [Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona], Jordi Serchs [Arxiu Fotogràfic de Barcelona], Marta Serrat [Biblioteca de l'ETSAB], Daniel Siurana, Àngels Solà [Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona], Xavier Tarraubella [Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona], Sara Tibau [Oficina Any Cerdà – CCCB], Rafel Torrella [Arxiu Fotogràfic de Barcelona], Emi Turull [Museu Agbar], Gemma Valls [Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona], Pilar Vélez [Museu Frederic Marès], Juan José Villar Lijarcio [Ministerio de Cultura. Archivo General de la Administración]

Patrocini

abertis

SIEMENS

el Periódico

abertis

Patrons institucionals										
Patrons benefactors										

abertis

Grup Agbar

abertis

Associats

Abacus Cooperativa

ANY CERDÀ

PUBLICACIÓ

Consell d'edicions i publicacions de l'Ajuntament de Barcelona

Carles Martí, Enric Casas, Eduard Vicente, Jordi Martí,
Màrius Rubert, Jordi Campillo, Glòria Figuerola,
Victor Gimeno, Joan A. Dalmau, Carme Gibert, José Pérez Freijo

Edició

Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona
Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales

Coordinació editorial MUHBA

María José Balcells

Realització editorial

líniazero edicions

Revisió lingüística

Caplletra

Tractament d'imatges digitals

Cousins

Impressió i enquadernació

SYL, Creaciones gráficas y publicitarias

© de l'edició: Museu d'Història de Barcelona, Institut de Cultura de Barcelona
Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales

© dels textos: els seus autors

© de les imatges: Archivo General de la Administración (*AGA*); Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (*AHCB*) – Pep Parer; Arxiu Històric del Poblenou (*AHPN*); Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona (*AMAB*) – Pep Parer; Arxiu fotogràfic de Barcelona (*AFB*); Arxiu del Tibidabo; Biblioteca de Catalunya (*BC*); Biblioteca Nacional de España (*BNE*); Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (*CCCB*); Centro de Historia y Cultura Militar (*CHCM*); Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (*COAC*); Museu d'Història de Barcelona (*MUHBA*) – Pep Parer; Patrimonio Nacional, Real Biblioteca (*RB*); Real Academia de Bellas Artes de San Fernando (*RABASF*); Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi (*RACBASJ*); Pablo Linés (p. 49); Ignacio F. Regueira (p. 63); Arnim Schulz (p. 176-185).

Fotografies de la sobrecoberta: plaça de Catalunya, 1890-1900, (*AFB*); Joan Martí, passeig de Gràcia, 1870-1879, (*AFB*); passeig de Gràcia, 1905, (*AFB*); ronda de la Universitat, 1900-1908, (*AFB*).

ISBN: 978-84-9850-221-3

Dipòsit legal: B-3.521-10

Queda prohibida la reproducció total o parcial sense el permís exprés de l'editor, en els termes marcats per la llei.

www.museuhistoria.bcn.cat

